

ГАЛИЧ

ВИПУСК 1

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Ліля-НВ
Івано-Франківськ
2016

УДК 94(477.86) (08)
ББК 63.3(4УКР)я43
Г 15

Галич: збірник наукових праць / За ред. М. Волощука. — Івано-Франківськ:
Лілея-НВ, 2016. — 208 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті і матеріали, присвячені різноманітним питанням історії міста Галич.

Авторський колектив становлять українські і зарубіжні дослідники.

Видання адресоване широкому колові читачів, зацікавлених історією України та її зв'язків із країнами Європи та світу.

Редакційний комітет

Олег Жерноклеєв (Івано-Франківськ, Україна), Василь Іваночко (Івано-Франківськ),
Мар'яна Мосорко (Івано-Франківськ), Віталій Нагірний (Краків),
Андрій Стасюк (Івано-Франківськ), Богдан Томенчук (Коломия — Івано-Франківськ),
Зеновій Федунків (Івано-Франківськ)

Затвердила до друку

вчена рада Інституту історії, політології і міжнародних відносин
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
11 грудня 2015 р., протокол № 6

© ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2016

© Центр медієвістичних студій, 2016

ISBN 978-966-668-384-0

© Видавництво «Лілея-НВ», 2016

ЗМІСТ

Переднє слово	7
САКРАЛЬНІ СТАРОЖИТНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ	9
Вступні уваги	10
<i>Томенчук Богдан (Коломия — Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Давній Галич у новітніх дослідженнях Галицької археологічної експедиції	11
<i>Tomenchuk Bohdan (Kolomyia — Ivano-Frankivsk, Ukraine).</i>	
Ancient Galych in the latest investigations of Galician archaeological expedition	11
<i>Волощук Мирослав (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Животворящий Хрест Господа нашого Ісуса Христа в історії середньовічного Галича (на маргінесі студій	35
<i>Ельжбети Домбровської та Олександра Майорова)</i>	
<i>Voloshchuk Myroslav (Ivano-Frankivsk, Ukraine).</i>	
Life-giving Cross of the Lord Jesus Christ in the history of medieval Galych (studies at the margin of Elżbieta Dąbrowska and Oleksandr Mayorov)	35
<i>Стасюк Андрій (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
До питання про одну із назв Галича в XIV столітті	68
<i>Stasiuk Andrii (Ivano-Frankivsk, Ukraine).</i>	
To the question of one of the titles of Halych in the XIVth century	68
<i>Корнієнко В'ячеслав (Київ, Україна).</i>	
Епіграфічні пам'ятки Успенської церкви в Крилосі та час її побудови	75
<i>Korniienko Viacheslav (Kyiv, Ukraine).</i>	
Epigraphic monuments of the Assumption Church in Krylos and the time of its construction	75

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ МІСТА	85
Вступні уваги	86
<i>Поліщук Лариса (Івано-Франківськ, Україна).</i> Історична об'ємно-розпланувальна структура міста Галича XVI–XVIII ст.	87
<i>Polishchuk Larysa (Ivano-Frankivsk, Ukraine).</i> Historical shape and the planning structure of Halych during the XVI–XVIIIth centuries	
<i>Арсеніч Магда (Краків, Польща).</i> Галич у діяльності галицьких консерваторів на рубежі XIX–XX ст.: дискусії про минуле та перші спроби охорони пам'яток	102
<i>Arsenich Magda (Krakow, Poland).</i> Halych in the activities of the Galician restores at the turn of the XIX–XX centuries: the discussion about the past and the first attempts of monuments protection	102
<i>Мосорко Мар'яна (Івано-Франківськ, Україна).</i> Галич у Другій світовій війні: вибрані аспекти повсякденного життя провінційного міста в умовах нацистського окупаційного режиму	122
<i>Mosorko Mariana (Ivano-Frankivsk, Ukraine).</i> Halych in the Second World War: some aspects of the daily life of a provincial town in the terms of the Nazi occupation regime	122
ДЖЕРЕЛА	135
Вступні уваги	136
<i>Гощинський Артур (Краків, Польща).</i> Галицький замок у світлі інвентарю Галицького староства 1767 р. ...	137
<i>Goszczyński Artur (Krakow, Poland).</i> Galician castle in the light of the inventory Of the Galician starostvo in 1767	137
<i>Нагірний Віталій (Краків, Польща).</i> Невідомий план Галицького замку Антонія Геєгерштайна	148
<i>Nahirnyi Vitaliy (Krakow, Poland).</i> The unknown plan of Galician castle of Antonii Heegerstein	148

<i>Федунків Зеновій (Івано-Франківськ, Україна).</i>	
Галич у «Історично-статистично-географічному словнику королівства Галичини» Францішека Сярчинського	155
<i>Fedunkiv Zenovii (Ivano-Frankivsk, Ukraine).</i>	
Halych in «The Historical statistical geographical dictionary of the Galician Kingdom» of Franciszek Siarczyński	155
 ГАЛИЧ НА СТОРІНКАХ ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ПЕРЕДРУКИ	179
Вступні уваги	180
 <i>Воробйова Олена (Москва, Росія).</i>	
Рельєф з драконом із Галича	181
<i>Vorobiova Olena (Moskow, Russia).</i>	
The relief of the dragon from Halych	181
 <i>Беднарчук Лешек (Краків, Польща).</i>	
Історичні і мовні загадки Галича	196
<i>Bednarczuk Leszek (Krakow, Poland).</i>	
Historical and linguistic misteries of Halych	196
 <i>Фонт Марта (Печ, Угорщина).</i>	
Галич у політиці династії Арпадів (фрагмент авторської статті)	201
<i>Font Márta (Pécs, Hungary).</i>	
Halych in the Arpad dynasty policy (the fragment of the author's article)	201
 <i>Прохазкова Наташа (Братислава, Словаччина).</i>	
Титулатура короля Галичини Коломана (фрагмент дисертаційної роботи)	208
<i>Procházková Nataša (Bratislava, Slovakia).</i>	
Titulature of the Galician King Koloman (the fragment of the thesis)	208
 АВТОРИ	213

Переднє слово

Шановний Читачу, перед Тобою перший випуск спеціалізованого міждисциплінарного збірника наукових праць «Галич», покликаного об'єднати на шпальтах видання науковий інтерес та патріотичний запал фахівців з археології, історії, філології, мистецтва, архітектури, повсякденного життя міста за всю його тривалу понад тисячолітню минувшину, яка потребує свіжого стимулу та «нового духу» для вивчення. Сучасна Україна, має небагато таких «брендів», як Галич — одна із найвагоміших сторінок Середньовіччя, сакральний центр, столиця, що дала назву не лише землі, а й її мешканцям. Подібних прикладів в історії людства не так багато. Стародавній Рим «створив» римлян, Москва — московитів, Галич — галичан. Названі літописом «галичани» — це не лише мешканці міста XII—XIII ст., а й околиці, що обіймала тоді території принаймні кількох сучасних західноукраїнських областей.

Засновники проекту ставили перед собою завдання створити «продукт», не схожий на попередні, якими часто беззмістовно переповнений інтелектуальний простір України й наших найближчих сусідів. Наш збірник наукових праць передбачає дослідження джерел у широкому розумінні цього поняття, пошук і публікацію матеріалів головно з позаукраїнських архівів і бібліотек, акумулювання урбаністичних студій із вивченням місця конкретної людини в конкретному часовому і просторовому вимірі, перегляд старих кліше

і наповнення знань про місто найновітнішими знахідками вітчизняного й зарубіжного походження. Ініціатори проекту бажають опублікувати на шпальтах видання не відомі досі звіти археологічних експедицій, що активно проводили в Галичі з другої половини ХІХ ст., але які здебільшого залишалися поза увагою пересічного читача. Особливе значення ми приділяємо іноді випадково знайденим на території літописного Галича артефактам, що зберігаються як в іноземних музеях, так і переважно у приватних колекціях, і які науково не опрацьовані. Їхня цінність не вимірюється грошовим еквівалентом, адже йдеться про «живих свідків» колись знаменитого міста, втрата яких віддаляє нас від глибшого усвідомлення масштабів галицької історії. Без сумніву, корисним виглядає повернення до наукової спадщини авторів ХІХ–ХХ ст., які вивчали історію, архітектуру, мистецтво Галича. Чимало таких праць вже забуто або на шляху в невідомість, або через їхню недоступність, через те, що читачі з України не знають іноземних мов, пасивні в зацікавленні власною історією, корисних уроків з якої, здається, всі вже втратили терпіння дочекатися від можновладців. Передрук і переклад таких тимчасово призабутих робіт українською (адже левову частку з них опубліковано англійською, німецькою, польською, російською, словацькою, угорською) дасть можливість краще відчувати «пульс» наукових студій попередніх епох, а також тяглість поколінь тих, для кого Галич завжди залишався найбільшим пріоритетом дослідницького життя.

Прикладне значення нашого видання — у поступовому поглибленні й розширенні туристичної інфраструктури на базі знаменитих пам'яток колишньої княжої столиці, налагодження предметної послідовної і найголовніше стратегічної співпраці з науково-дослідними та культурними осередками сусідніх країн, з якими наше місто пов'язують сторіччя тісної взаємодії (Австрією, Білоруссю, Болгарією, Литвою, Молдовою, Польщею, Німеччиною, Росією, Румунією, Сербією, Словаччиною, Угорщиною, Хорватією та ін.).

Редколегія щиро сподівається, що збірник наукових праць «Галич» викличе жваве зацікавлення, бажання популяризувати на сторінках наступних випусків свої наукові напрацювання чергові покоління вчених з України та зарубіжних країн, таким чином відкриваючи чимраз нові горизонти для активної і продуктивної міжнародної співпраці.

Редакційний комітет

Сакральні старожитності та середньовічна історія

Вступні uwagi

Поза всяким сумнівом середньовічна історія Галича — одна з найяскравіших за весь період його існування. Величезна джерельна база, досі до кінця не вивчена і не опублікована навіть на рівні поверхового опрацювання, дозволяє засвідчити грандіозну, трансєвразійську роль, яку відігравало місто принаймні впродовж XII—XIII ст. Великий за розмірами поліс, який не мав, мабуть, рівних у сусідніх найближчих країнах, сторіччями залишався не лише адміністративним, військовим центром, столицею не однієї князівської династії, а поступово відновлював свою сакральну першість, відому в доісторичний та долітописний період. Майже півторасторічне глибоке вивчення його археологічних і архітектурних пам'яток безпосередньо засвідчило співіснування в межах центру десятків осередків східного (православ'я) та західного обрядів (католицизму) християнства, юдейських старожитностей сакрального змісту тощо. Як центр єпископії, митрополії та загалом духовного життя місто залишалося відомим щонайменше до XVIII ст., коли остаточно втратило столичне значення.

Рубрика, присвячена середньовічній історії, — одна з ключових та пріоритетних для збірника. Досі не до кінця відкриті читачеві іноземні архіви, ба навіть опубліковані, головню латинською мовою, джерела відкривають небачену перспективу усвідомлення масштабів розвитку Галича в XI—XV ст. Цілі групи вчених із різних країн, об'єднаних в останні роки спільними науковими інтересами дослідження «галицьких і галицько-волинських старожитностей», «спадщини Ростиславовичів та Романовичів», постійно пропонують свіжі результати власних студій, які тепер можна буде акумулювати в нашому періодичному виданні.

Окреме вагоме місце рубрика відводитиме археології, «заточеній» на прикладну роботу з викопними артефактами. Знамениті галицькі храми — Успенський собор, церква Святого Пантелеймона, церква, а згодом монастир Святого Іллі, а також Старостинський чи Галицький замок й інші давно заслуговують на окремі фундаментальні монографічні дослідження, які досі, з різних причин, так і не з'явилися. Імовірно публікація нашого видання прискорить цей процес, до якого, без сумніву, мусять долучатися молоді талановиті люди, студенти, учні старших класів, яким не байдужа історія рідного краю й однієї з найбільших у Центральній Європі пам'яток.

Редакційний комітет

ДАВНІЙ ГАЛИЧ У НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ГАЛИЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ*

У статті автор пропонує стислу, але вичерпну археологічно-історичну картину розвитку міста Галича. Враховуючи надбання попередніх шкіл дослідників цього осередку, історик доповнює їх власним досвідом археологічних студій останніх тридцяти років, зокрема — палацових, оборонних комплексів, церков, найбагатших осередків матеріальної та духовної культури.

Ключові слова: Галич, Крилос, археологія, городище, літопис, Ростиславовичі, Романовичі, князі.

Археологія Галича налічує вже понад, як сторічний період вивчення (з 80-х років XIX ст.). Це були, зокрема, Антін Петрушевич, Теодор Земенський, Лев Лаврецький, Ісидор Шараневич, Олександр Чоловський (Aleksandr Golowski), Йосип Пеленський, Лев Чачковський, Ярослав Хмілевський, Ярослав Пастернак, Володимир Гончаров, Володимир Довженко, Павло Раппопорт, Михайло Каргер, Олег Іоаннісян, Вітольд Ауліх, Юрій Лукомський, Василь Петрик, Володимир Баран, Богдан Томенчук, Тарас Ткачук, Олег Мельничук. Наші новітні дослідження (1980, 1989, 1991–2013), що проводилися у складі Галицької слов'яно-руської археологічної експедиції Інституту археології Національної академії наук України та Івано-Франківського краєзнавчого музею (керівник слов'янського загону — В. Баран, керівник давньоруського загону — Б. Томенчук) і Галицької археологічної експедиції Прикарпатського національного університету імені Василя

* Фрагмент роботи публікувався раніше: Томенчук Б. П. Давній Галич в новітніх археологічних дослідженнях / Б. Томенчук // *Colloquia Russica* / [pod red. V. Nagirnego]. — Kraków : Uniwersytet Jagielloński, 2012. — Series I. — V. 2 : Principalities in lands of Galicia and Wolhynia in international relations in the 11th–14th centuries. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October 2011. — S. 185–197.

Стефаника (керівник — Б. Томенчук), яка традиційно працювала спільно з національним запо-відником «Давній Галич» та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм, дозволили суттєво доповнити археологію й історію давнього Галича¹.

Давній Галич — це великий поселенський комплекс (12х5х5х7 км), розміщений на правому березі Дністра, у контактній природно-кліматичній зоні давнього Великого Євразійського степу (район Покутсько-Буковинського Придністров'я) і пралісу («*silva peczingarum*» — Бойківське Прикарпаття) та лівобережного лісостепу (Подільсько-Галицьке Опілля) і Карпат. Природною межею між ними є Бистрицька улоговина (20х30 км між річками Бистрицею-Солотвинською і Вороною), яка в часи великих кліматичних змін (різкого і довгого похолодання чи потепління) перетворювалася на десятиліття, а інколи й сторіччя, на озеро («*Maros Lacus*» на мапах XVI ст.), або на болото («Гало»), з окремими островами (на одному з них у XVII ст. виник Станиславів).

Давній Галич розташовувався й на перетині декількох великих трансєвропейських і трансєвроазійських торгово-міграційних шляхів, які мали відгалуження на карпатські перевали (Вишківсько-Торунський, Татарівський, Німчицький та ін.) з виходом у долину Тиси та на Дунай. Зокрема, трансєвразійський шлях ішов з Азії через Північне Причорномор'я вздовж Дністра в Західну Європу. Трансєвропейський шлях проходив з Балтики до Дністра, а потім уздовж Бистрицької уловини (озера-болота) на карпатські перевали і далі вздовж Тиси до Дунаю в Центральну чи Південну Європу. В цьому контексті Галич справді відкривав «Дністерські ворота» в Європу та «Карпатські ворота» на Дунай. Згодом ці торгово-міграційні шляхи з'єднали Галич із сусідніми столицями, зокрема Києвом (500 км, 17 днів шляху), Константинополем (1050 км, 35 днів шляху), Естергомом (500 км, 17 днів шляху), Краковом (400 км, 13 днів шляху) (рис. 1).

Цілком можливо, що таке унікальне природне, торгово-міграційне, політичне і безперечно військово-стратегічне розташування давнього Галича вказує на вірогідність розміщення в цьому мікрореґіоні ще давніших протоміських центрів, а саме — Карродуна (за Птолемеєм, II ст. н. е.), Галтіса (за Йорданом, у кінці III ст. н. е.) та Новієтуна (за Йорданом, наприкінці V ст. н. е.). На це вказують й окремі вчені. Архе-

¹ Томенчук Б. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. / Б. Томенчук (у друці).

ологічними дослідженнями на території і в околицях Галича виявлено близько десятка великих поселень, які відносяться до періоду існування цих давніх урбанонімів. Саме Крилоське городище — дитинець Галича має перші потужні укріплення, побудовані ще в часи раннього заліза (фракійський гальштадт, IX—VIII ст. до н. е.), як показали вперше наші розкопки. Городище розміщене на високому правому скелястому березі р. Лукви.

Новітні археологічні дослідження та аналіз писемних джерел створили основу для виділення трьох основних періодів історичного розвитку давнього Галича: долітописний, літописний та пізньосередньовічний.

1. Долітописний період

Історично й археологічно найменш вивчений. Все ж можна вважати, що залишками долітописного Галича як політичного і культового центру Великої (Білої) Хорватії (середина — друга половина X ст.) було велике (1200х600 м) Крилоське городище. В основі планувальної організації цього раннього, полісного типу Галича (чотири — п'ять окремих укріплених майданчиків) закладена складна внутрішня соціальна структура князівського центру, яка лише почала формуватися. Ми досліджували його фортифікацію і забудову. Зокрема, було виявлено, що на території другого (найвищого) майданчика городища стояла головна культова споруда поліса — літописна Галичина Могила — місце інтронізації великохорватських князів-жерців (рис. 2)*. В основі великого (26 м у діаметрі з дерев'яною крепідією) курганного насипу знайдено символічне поховання у човні з багатим інвентарем (позолочений круглий щит, скрамасакс, три бойові сокири, дві стріли тощо)².

Перед Галичиною Могилою розміщувалася, очевидно, вічева площа. У межі поліса входила й велика сільськогосподарська й торгово-реміснична округа, яка мала свою зовнішню систему захисту.

* «Варязьке оформлення» Галичиної Могили (курган, човен з південною орієнтацією, круглий щит, скрамасакс) не виключає й варязького походження цього першого великохорватського князя, на чю честь її спорудили. Цікаво, що згідно з античною традицією (за Платоном) центральною спорудою «ідеального поліса» мала бути Могила Героя, а не храм. За ґотською (давньоскандинавською) етимологією Hails — воїн-герой (hallus — скеля, halo — болото).

² Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ : Видавець Я. Третяк, 2006. — С. 14–21.

Після русько-хорватської війни (992/993 р.) Галич втратив своє політичне значення, а великохорватські землі було приєднано до Волинської волості Київоруської держави. Протягом XI ст. у покинутому полісі стояв лише невеликий замок киево-волинських намісників (Штепанівське городище з курганним могильником).

2. Літописний період (XII—XIII ст.)

Історично й археологічно найбільше вивчений. Наприкінці XI ст. (1084) київський князь Всеволод Ярославович наділив синів Ростислава Володимировича південними землями Волинського князівства — Перемишльською, Звенигородською і Теребовлянською. На цей час тут, очевидно, посилювалися сепаратистські тенденції та зростала небезпека їх захоплення Угорщиною і Польщею. З іншого боку, це мало послабити сепаратизм самого волинського князя Ярополка (Петра) Ізяславовича («короля Русі») — політичного суперника київського князя. Проте дуже скоро Ростиславовичі самі розпочали активну державотворчу діяльність, яку, очевидно, підтримали галицьке (старе великохорватське) боярство та народ. Це призвело до понад сторічної боротьби за галицькі землі володарів Волині і Києва з угорськими королями й польськими князями.

На початку XII ст. з Теребовлянського князівства для Івана Васильковича було виділено (відновлено) Малу Галицьку землю (Галицько-Буковинське Прикарпаття) з центром у давньохорватському Галичі. Це була одна з найбільших (16 тис. км²) за територією та найбагатших за людськими і природними ресурсами земель. Княжий замок Івана Васильковича, очевидно, розташовувався на Дністрі (галицьке старостинське городище). Близько 17 років (1124—1141) звідси він управляв новоутвореним князівством. Біля замку і пристані на Дністрі почав уперше формуватися й торгово-ремісничий посад нового міста. Іван Василькович мешкав тут із дружиною Анною — донькою чернігівського князя Всеволода Ольговича, товаришував зі звенигородським князем Володимирком Володаревичем. Помер бездітним. Похований, очевидно, у своїй замковій двірській церкві. Пізніше тут, мабуть, був замок галицьких намісників угорських королів та резиденція Бели III, королевича Андрія (помер у Галичі 1233 р.), Андрія II та Коломана.

Після смерті Івана і Ростислава Васильковичів Галицька і Теребовлянська землі відійшли до Володимирка Володаревича, який на той

час уже був перемишльським князем (1128–1141). Отже, він об'єднав усі старі хорватські землі в одне князівство і зробив Галич його політичним центром. У своєму родовому замку (Спаське городище на Лімниці) він мешкав з дружиною Софією — донькою угорського короля Коломана Книжника, з якою мав трьох дітей (Ярослава, Марію-Анастасію і Євдокію). Тут могло відбутися й весілля його сина Ярослава з Ольгою (1149) — донькою суздальського князя Юрія Долгорукого, доньки Анастасії з краківським князем Болеславом Кучерявим (1151), а згодом його іншої доньки — з Мешком Старим. Тут певний час (при церкві Спаса) перебував і перший галицький єпископ Косма, поки на Крилоському городищі не розпочалося будівництво Успенського собору і кафедрального монастиря на Золотому Тоці. Саме за Володимирка Володаревича Крилоське городище сформувалося як дитинець міста з відповідною інфраструктурою (рис. 3–4). Унаслідок наших розкопок на Спаському городищі виявлено великий триповерховий дерев'яний палацовий комплекс завдовжки близько 30 м. У його основі було потужне кам'яне мощення, а фундаментом слугували заглиблені дерев'яні бруси. Між палацом і церквою досліджено переходи завдовжки 10 м і завширшки 4 м. Згідно з літописними повідомленнями (1153) саме ці переходи й були пов'язані зі смертю Володимирка Володаревича, якого й поховано, вочевидь, у Спаській церкві (рис. 5).

Після смерті батька Ярослав Володимирович, очевидно, перейшов жити на Крилоське городище, де завершив будівництво Успенського собору. У структурі великого міського замку (7 га), в його західній частині виник окремий укріплений княжий двір (2 га). В його центральній частині ми дослідили велику (завдовжки 24,5 м, завширшки 15 м) дерев'яну чотиричленну багатоповерхову (3) будівлю, яка стояла на стовпах (стілцях-опорах). Усього виявлено 37 стовпових ям з можливих 50-ти. Західна частина цього палацового комплексу мала житлово-господарське використання, а східна (з боку собору, 100 м від нього) — парадне (рис. 6). В останній знайдено багато керамічних плиток із рослинними і зооморфно-міфічними зображеннями від мозаїчної підлоги, очевидно, тронного залу Ярослава Володимировича. Тут він мешкав з Ольгою Юріівною — донькою Юрія Долгорукого, тут народилися і його четверо дітей — Єфросинія, Ярославна, Володимир і Вишеслав. Перша вийшла заміж за сіверського князя Ігоря Святославовича (героя «Слова о полку Ігоревім»). Друга перебувала в заручинах з угорським королевичем Стефаном (1167), але вийшла заміж

за смоленського князя Мстислава Ростиславовича. Вишеслава вийшла заміж за Одона — сина польського князя Мешка Старого. Володимир Ярославович одружився з Болеславою — донькою чернігівського князя Святослава Всеволодовича. Згодом після її передчасної смерті він жив з «попадею», від якої народилося двоє дітей-бастардів — Василько і Володимир. Володимира Ярославовича більшість дослідників вважають автором «Слова» (зокрема, Степан Пушик).

У Галичі Ярослав Володимиркович згодом почав жити з «нешлюбною» Настею Чагрівною (половецького роду Чагровичів — «чагорова чадь», або чага — жінка-служниця у половців), яка, очевидно, була непересічною постаттю серед галицьких жінок. З нею він мав сина Олега, якого, на відміну від Володимира, вважав своїм прямим наступником. 1171 р. внаслідок боярської смуги Настю, очевидно, було звинувачено у християнській ересі — несторіанстві, поширеному серед половецької знаті, і страчено через спалення на вогнищі. На той час у Європі це виглядало в дусі боротьби з відьмами, єресями, невірними. Тим більше, що широка християнізація галицьких земель розпочалася лише недавно — наприкінці XI — на початку XII ст., що змушувало перших галицьких єпископів вести боротьбу з будь-якими проявами старого язичництва і християнськими єресями. Отже, у цій боярській політичній смузі проти князя, який підтримував союзницькі відносини з Києвом і Волинню, було використано релігійний фактор.

У західній околиці Галича (ліс Діброва) розміщується великий 12-курганний могильник. У 30-х рр. XX ст. Я. Пастернак тут розкопав декілька могил, які він помилково визнав за «давньоугорські». Зокрема, у двох підкурганних захороненнях тоді було виявлено погано збережені рештки поховань двох жінок. Поховальний обряд (західна орієнтація глибоких ям, наявність черепа коня) і багатий поховальний інвентар (золоті й срібні прикраси) вказують на половецьке походження цих жінок. Цілком імовірно, що одне з поховань належало Насті Чагрівні. Неподалік могил, у найвищій частині високого правого берега р. Лімниці (296 м), було збудовано й невелику вежоподібну кам'яну Кирилівську церкву (ур. Кирилівка), яку, очевидно, побудував Олег «Настасич» у пам'ять про свою матір. Церкву, можливо, названо на честь отця церкви святого Кирила (архієпископа Александрійського), який засудив убивство і спалення християнськими фанатиками Гіпатії (жінки-філософа, ві-

домої в усьому античному світі) за доби його понтифікату 415 р. Доля цих двох жінок дуже схожа, що не могло не залишитися в пам'яті сина і чоловіка. У цій Кирилівській церкві, очевидно, й було поховано згодом Олега після його отруєння, яке здійснили галицькі бояри (1187). Тоді ж у віці 50–55 років 1187 р. помер Ярослав Володимирович, якого поховали в Успенському соборі, що став усипальницею його роду. Тут було поховано згодом і Володимира Ярославовича, який недовго був галицьким князем (1187–1188, 1190–1198/1199). Саме зі смертю останнього закінчилася у Галичі династія Ростиславовичів. Лише на початку XIII ст. тут недовгий час правили Ігоревичі (онуки Ярослава Володимировича), яких було страчено в Галичі 1210/1211 р., а пізніше, очевидно, перепоховано в Успенському соборі*.

У 1215, 1219–1227 рр. княжий двір Ярослава Володимировича на Крилоському городищі став резиденцією Мстислава Мстиславовича, також його онука (батько — Мстислав Хоробрий, мати — Ярославна). Дружиною Мстислава Мстиславовича була Марія — донька половецького хана Котяна, яка народила йому трьох синів (Василія, Мстислава і Юрія) і трьох доньок (Анну, Марію-Олену і Ростиславу). Очевидно, в Галичі він видав Анну заміж за Данила Романовича (1223 р.), а Марію — за угорського королевича Андрія (1227). Останній, княжуючи в Галичі (1227–1230, 1232–1233/1234), тут і помер.

Згодом 1235–1239 рр. замок Ярослава Володимировича став резиденцією чернігівського князя Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава. Матір'ю останнього була Олена Романівна — зведена сестра Данила і Василька.

В окремі роки (1205–1206, 1211–1212, 1230–1232, 1233–1234) галицький княжий замок був резиденцією Данила Романовича, від 1253 р. — короля Русі.

* Слід згадати, що «шлюбною» дружиною Ярослава Володимировича була Ольга, чия мати доводилася донькою половецькому ханові Аєпі Осеневичу. Її дочка Єфросинія стала дружиною Ігоря Святославовича, який натомість був сином дочки половецького хана Аєпи Гірченевича Анни. Старший син Ігоря Святославовича Володимир (князь галицький, 1206–1208, 1210–1211) одружився з Настею Кончаківною. Його ж брати (Ігоревичі) Святослав, Роман та Мстислав були князями окремих галицьких земель, а деяких з них бояри стратили в Галичі. Доля ж їхніх дружин невідома.

До інфраструктури міського замку княжого Галича XII–XIII ст. входила й адміністративна частина, де ми виявили й дослідили (Ю. Лукомський, В. Петрик, В. Баран і Б. Томенчук) окремий палацовий комплекс. Він розміщувався біля підніжжя оборонного валу, на віддалі 45 м від Успенського собору (на південь від нього). Археологічні розкопки дали можливість виділити в побудові цього комплексу два будівельні горизонти (рис. 7). Перший відносився до середини XII ст. і являв собою подвійну структуру, яка складалася з двох великих будівель (західної і східної). Реконструйовані розміри першої 31–32х7–7,4, а другої – 31–32х4 м. Між ними лежав невеликий внутрішній двір з колонадою (завширшки 5 м). Східна будівля мала адміністративне використання, а західна – господарське. У останній нами виявлено велике підвальне приміщення, на підлозі якого знайдено 4 амфори. Після пожежі цей ранній палацовий комплекс було розібрано, і підвали засипано, а на знівельованій території споруджено новий палацовий комплекс, який вже розміщувався вздовж оборонного валу. Його довжина, очевидно, становила понад 30 м, а ширина – 12–12,5 м. Сама ж дерев'яна будівля мала поздовжнє внутрішнє членування.

Отже, на території Галицького міського замку розміщувалися як княжа, так і міська (державна) адміністративна частини зі своєю відповідною інфраструктурою. Крім того, у його центральній частині стояв Успенський собор з невеликим кладовищем. Крайня східна частина замку була призначена для військового гарнізону.

Поряд з міським замком розміщувався укріплений кафедральний монастир – резиденція галицьких єпископів з відповідною інфраструктурою (урочище Золотий Тік).

На південь від міського замку (за оборонним валом) лежала стара вічова площа зі старою Галичиною Моголою. Ця територія вже тепер вважалася «за містом», і саме тут, очевидно, функціонувала велика торгова площа міста.

Так загалом і виглядав дитинець столичного міста Галича, який розмістився на території старого великохорватського городища (Крилоського). Протягом багатьох років ми вивчали його укріплення³ та

³ Томенчук Б. Фортифікація давнього Галича / Б. Томенчук // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 335–344.

забудову і виявили численні житлові, господарські й ремісничі комплекси XII–XIII ст., які засвідчили найбільший розвиток міського життя цього столичного центру княжого Галича⁴.

Після смерті Володимира Ярославовича в 1198/1199 р. — останнього з династії Ростиславовичів у Галичі розпочалося володарювання династії волинських Мстиславовичів. Роман Мстиславович, зайнявши Галич (1198/1199–1205), перетворив його на свою столицю. На березі Дністра, неподалік княжого двору Володимирка Володаревича, було споруджено його великий (2 га) княжий двір (Пантелеймонівське городище, с. Шевченкове). У центральній частині замку зведено церкву Святого Пантелеймона, названу на честь діда — київського князя Ізяслава Мстиславовича (1096–1151), який носив хрестильне ім'я Пантелеймон. Храм мав стати місцем хрещення його дітей і родинною усипальницею в Галичі. Але Роман Мстиславович прожив тут недовго (1200–1205), хоча, ймовірно, саме в новозбудованому замку брав шлюб із донькою візантійського імператора Ісаака II Ангела Анною-Оленою. Певне, саме тут народилися його сини — Данило (1201) і Василько (1203). Від першої дружини ще раніше він мав двох доньок — Феодору й Олену. Сюди ж, мабуть, було привезено тіло вбитого під Завихостом у Польщі Романа Мстиславовича (1205), яке згодом перевезли до Володимира, коли Анну з дітьми вигнали з Галича бояри. Пізніше тут стояв княжий двір Данила Романовича, де він жив спершу з матір'ю-регентшею, а потім — з дружиною Анною — донькою Мстислава Мстиславовича і Марії — доньки половецького хана Котяна. Тут, можливо, народилися його сини (Іраклій, Лев, Роман і Мстислав) та доньки (Переяслава і Софія). Загалом це була постійна заміська княжа резиденція всіх Романовичів за роки їхнього князювання чи перебування в Галичі.

Поблизу церкви Святого Пантелеймона, на схід від неї (30 м), ми виявили і дослідили залишки великого дерев'яного палацового комплексу, де й відбувалися всі вищезгадані події. Ця будівля мала два будівельні горизонти. Ранній, очевидно, відносився до часів Романа Мстиславовича, а пізніший — до часів Данила Романовича (рис. 8). Рештками першого є велика (15–16х5–6 м) дерев'яна споруда, від

⁴ Його ж. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ : Видавець І. Третяк, 2010. — С. 495–611.

якої збереглося близько 20 стовпових ям. Зі східного боку до неї примикала окрема господарська будівля (7х7 м) з печами. Пізніший палацовий комплекс являв собою вже велику, трапецієподібної форми споруду (26х12х38х12 м), стіни якої лежали на широкій кам'яній підоснові. Вона мала тричленну структуру. Основним було середнє приміщення (парадне), де виявлено рештки мозаїчної підлоги з керамічних плиток. Зі східного боку традиційно розташовувалася окрема господарська будівля (7х8 м), яка також складалася з чотирьох суміжних приміщень з печами.

Отже, новітні археологічні дослідження дозволили нам виявити в Галичі XII—XIII ст. зовсім несподівано окремі князівські двори, які були не лише містоутворювальними, але й важливими державотворчими центрами, де розв'язували складні політичні проблеми (рис. 9). Загалом княжі двори Галича жили своїм окремим активним життям — приватним і державним. Тут народжувалися княжі сини і дочки та відбувалися гучні весілля і сумні похорони, на які приїжджали численні володарі сусідніх держав і князівств. Тут працювала і князівська адміністрація та перебувала військова дружина. Але найперше це були резиденції князів, які звідси управляли Галичем і Галицькою землею⁵.

До структури княжого Галича XII—XIII ст. відносилися і численні церковні комплекси. Зокрема, відомо понад 20, хоча досліджено лише 14. Серед них як князівські й боярські, так і посадські. У більшості ж вони були монастирські. Ми досліджували близько восьми кладовищ. Крім православних церковних комплексів, у Галичі були і чотири латинські, які обслуговували угорські двори та окремих колоністів.

Важливою частиною літописного Галича був і торгово-ремісничий посад міста, який розміщувався вздовж р. Лукви до Дністра (на проміжку 5 км). Це найменш досліджена структура Галича. Все ж можна говорити, що його основу становили численні боярські двори. Галич став місцем концентрації більшої, якщо не всієї землі боярства. Така концентрація тут боярської олігархії (очевидно, насильно переселеної з регіонів) спричинила їхню надзвичайну політично-економічну могутність як у структурі Галича, так і всього Галицького князівства. Так, іс-

⁵ Томенчук Б. Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991–2012 рр.) / Б. Томенчук // Археологія і давня історія України. — К., 2013. — Вип. 2. — С. 165–177.

нували в літописному Галичі два центри, дві зони (на посаді зокрема): князівська і боярська, прийшла і місцева, які постійно протистояли одна одній як політично, так і економічно, й навіть релігійно.

У середині XIII ст. князівсько-боярське протистояння призвело до загальної кризи міста-столиці, а в середині XIV ст. до втрати державної незалежності.

3. Пізньосередньовічний період

Із втратою ролі столичного міста, яку перейняли Холм (1241), а згодом Львів (1260), старий Галич залишався релігійним центром як «церковне місто» з Успенським собором і єпископським осідком — кафедральним монастирем (ур. Золотий Тік). У 1338—1391 рр. біля Успенського собору існував осідок галицьких митрополитів. На місці адміністративного палацового комплексу XII—XIII ст. ми археологічно дослідили залишки кам'яних фундаментів палацу цих перших галицьких митрополитів (Ніфонт, Гавриїл, Теодор, Антон і Іван). У цей же час (1363—1414) на Пантелеймонівському городищі розмістився й осідок Галицької латинської митрополії (архієпископів Християна і Якова). Ми археологічно виявили біля південних стін церкви Святого Пантелеймона (тоді вже латинського соборного храму) кам'яні фундаменти митрополичого палацу.

У XV—XVI ст. тривав період тимчасового занепаду Галицького церковного центру, де перебували тільки галицькі митрополичі намісники, які виконували в основному лише господарські функції і залежали від польської адміністрації та львівського латинського архієпископа.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. у Галичі-Крилосі з'явився осідок «нез'єднаних» православних галицько-львівських єпископів. Відновилося потужна фортифікація (яку ми дослідили вперше), постали нова Успенська церква та кам'яний кафедральний монастир. Археологічно досліджено нові палацові й господарські комплекси та кладовище. Все ж наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Галич-Крилос поступово знову втратив свою роль церковного центру.

1772 р. Галичина після Першого поділу Речі Посполитої відійшла до Австрії, а потім — до Австро-Угорської монархії Габсбургів. 1785 р. указом імператора Йосифа II було ліквідовано всі останні чернечі осідки на території старого Галича, і тоді ж закінчився третій і останній церковний період давнього Галича.

Bohdan Tomenchuk (Kolomyia — Ivano-Frankivsk, Ukraine).

**Ancient Halych in the latest investigations
of the Halych archaeological expedition**

In the article, the author offers concise but comprehensive archeological and historical description of the development of the medieval Halych. Considering the heritage of the previous researchers of this region, the historian elaborates them with the self-experience in archaeological studies of the last thirty years, in particular in the palace and fortification complexes, churches, places of the richest material and spiritual culture.

Key words: Halych, Krylos, archeology, settlement, chronicle, Rostyslavovychi, Romanovychi, Princes.

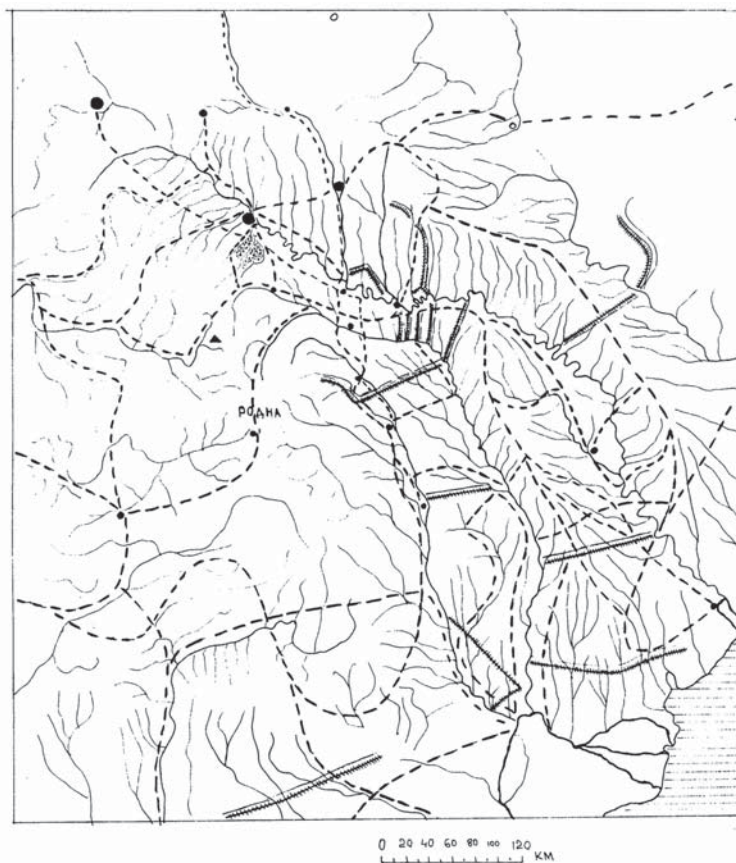

Рис. 1. Давній Галич у системі трансєвропейських шляхів

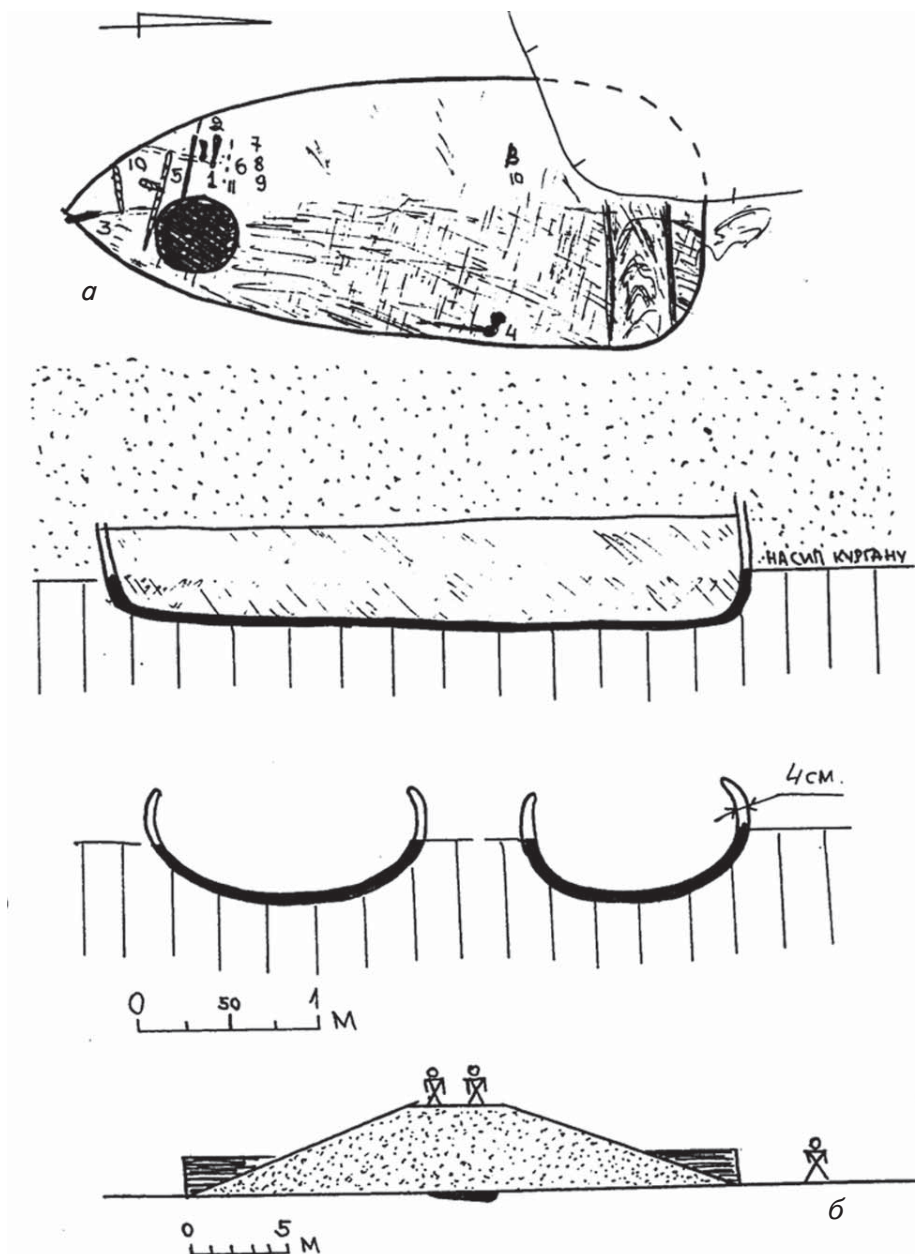

Рис. 2.1. Долітописний Галич. Галичина Могила
 а — дерев'яний човен, б — реконструкція кургану

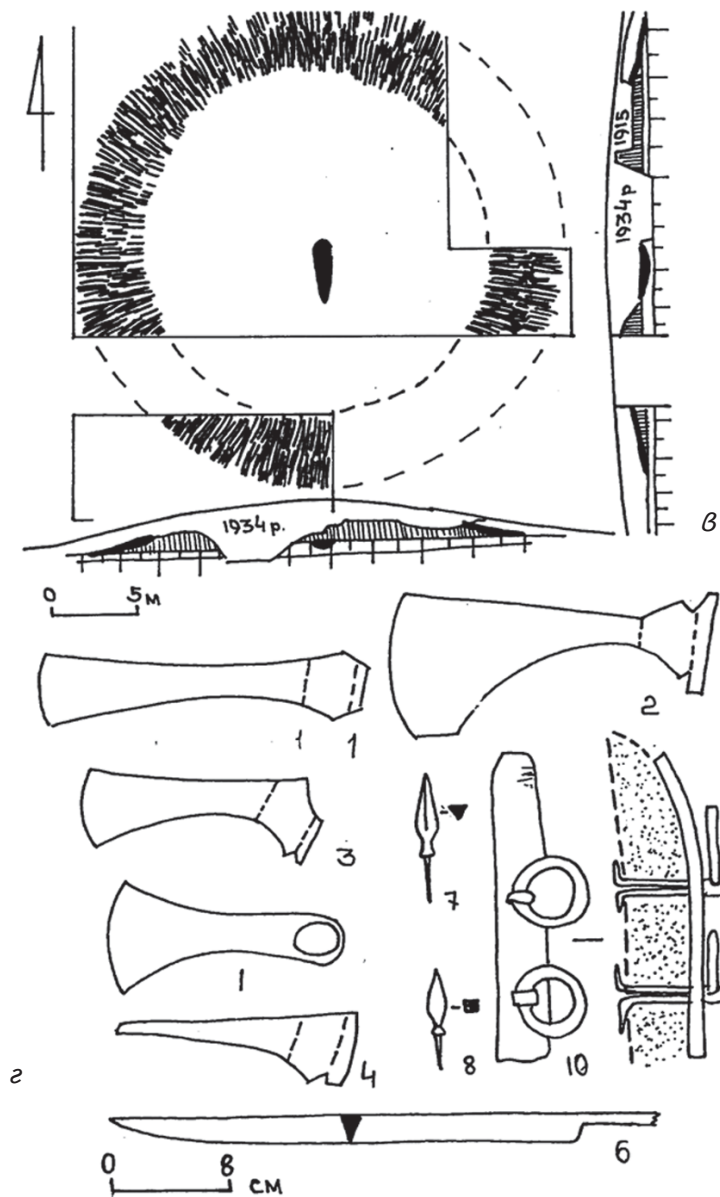

Рис. 2.2. Долітописний Галич. Галичина Могила
 1, 2, 3 — залізні бойові сокири; 4 — залізне тесло;
 6 — бойовий ніж-скрамасакс; 7, 8 — наконечники стріл;
 10 — залізний кронштейн для стерна

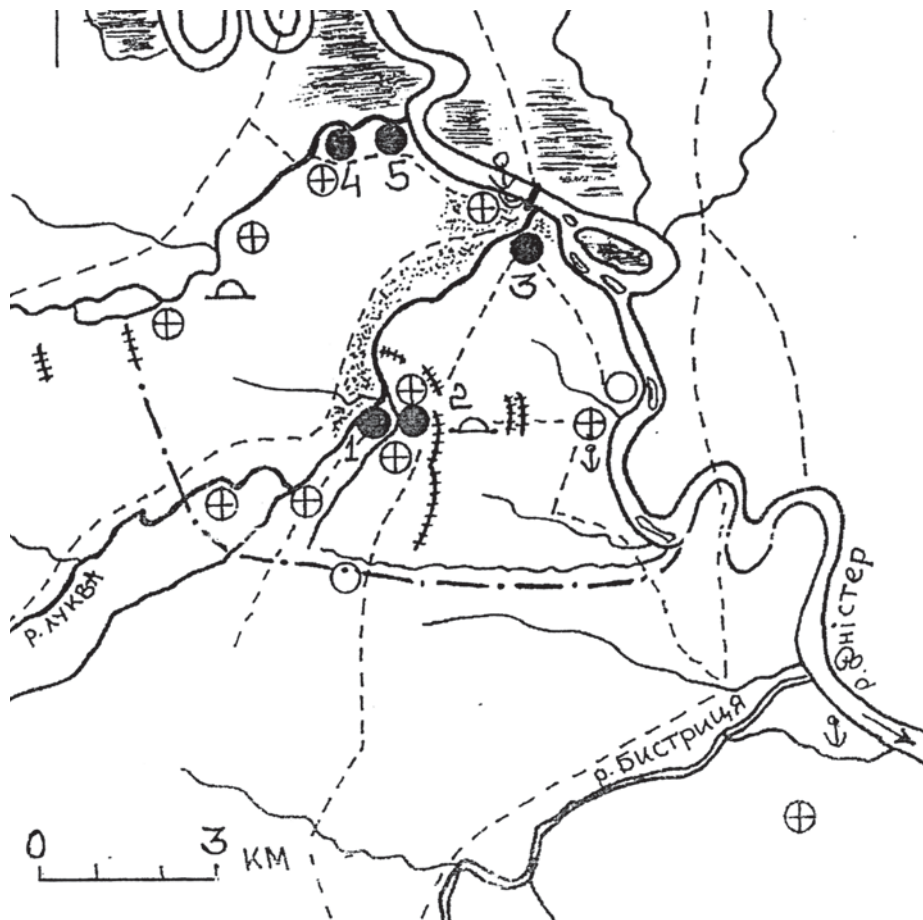

Рис. 3. Літописний Галич.

- 1 — Крилоське городище — дитинець міста;
- 2 — Штепанівське городище — замок киеворуських намісників (посадників);
- 3 — Галицьке городище — княжий двір Івана Васильковича;
- 4 — Спаське городище; 5 — Пантелеймонівське городище

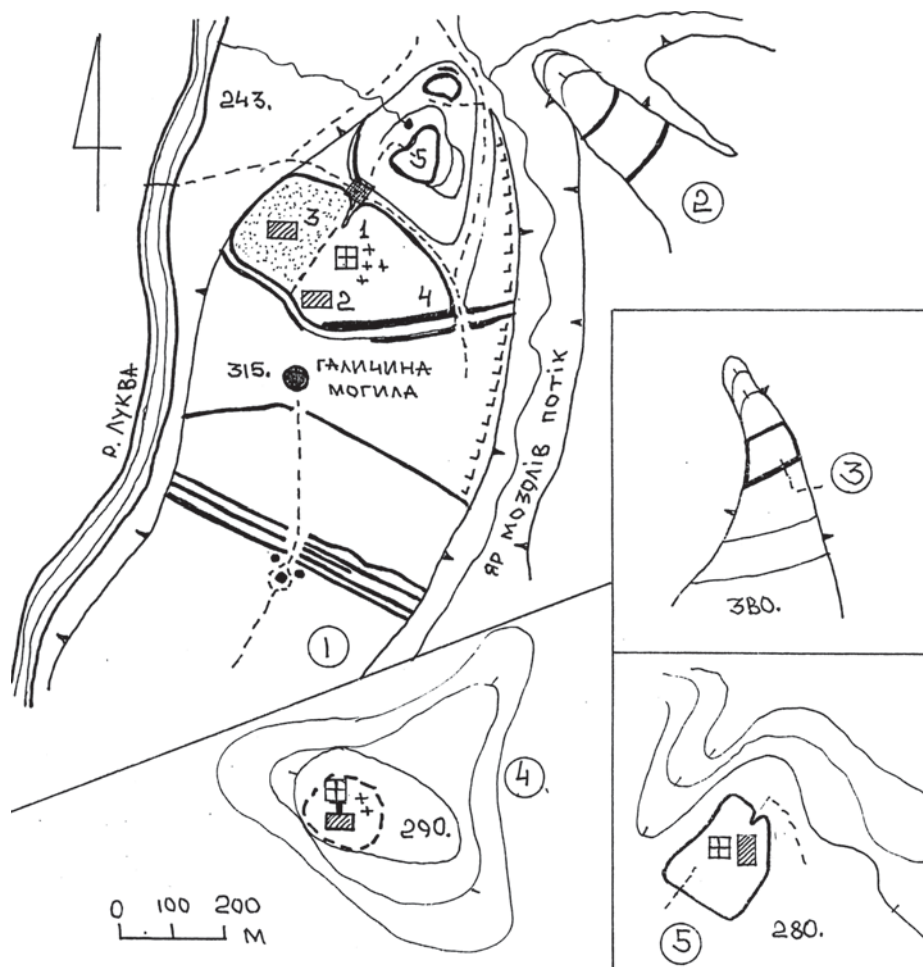

Рис. 4. Містотворчі центри княжого Галича
 1 — Крилоське городище: 1.1 — собор, 1.2 — південний палацовий комплекс,
 1.3 — західний палацовий комплекс, 1.4 — гарнізонна частина,
 1.5 — катедральний монастир-осідок єпископа («Золотий Тік»);
 2 — Штепанівське городище; 3 — Галицьке городище;
 4 — Спаське городище; 5 — Пантелеймонівське городище

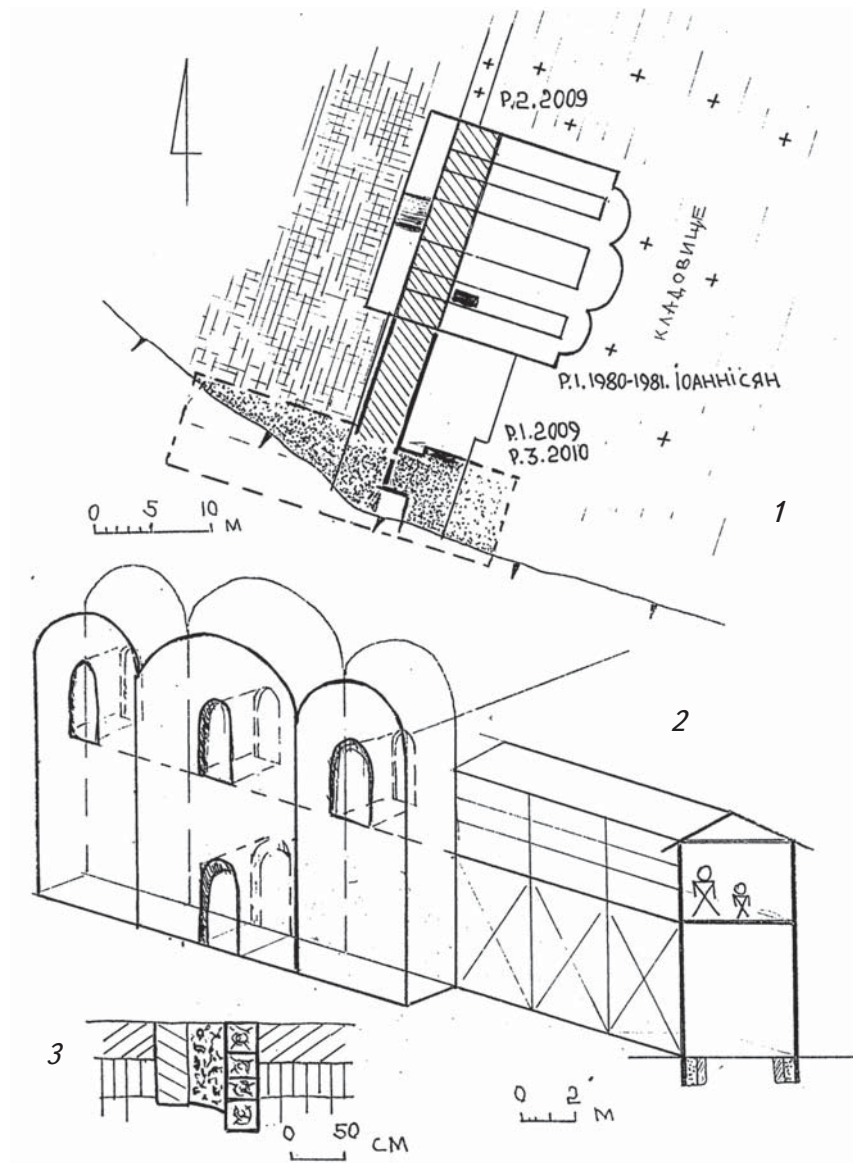

Рис. 5. Спаське городище –
княжий двір Володимирка Володаревича. Палацовий комплекс.
1 – план Спаської церкви і палацового комплексу;
2 – літописні споруди; 3 – фундаменти переходів. Стратиграфія

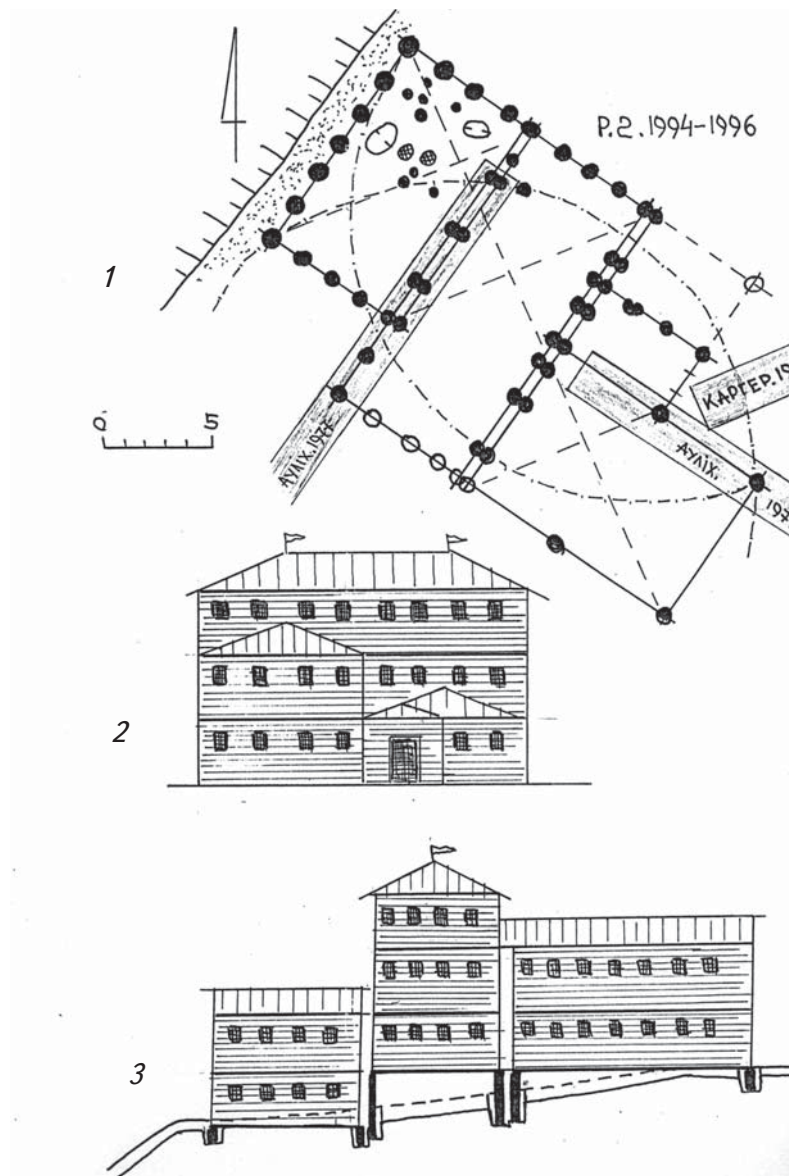

Рис. 6. Крилоське городище — дитинець княжого Галича.
Княжий двір Ярослава Володимировича.
Західний палацовий комплекс: 1 — план, 2 — реконструкція східної
сторони — вхід, 3 — реконструкція південної сторони комплексу

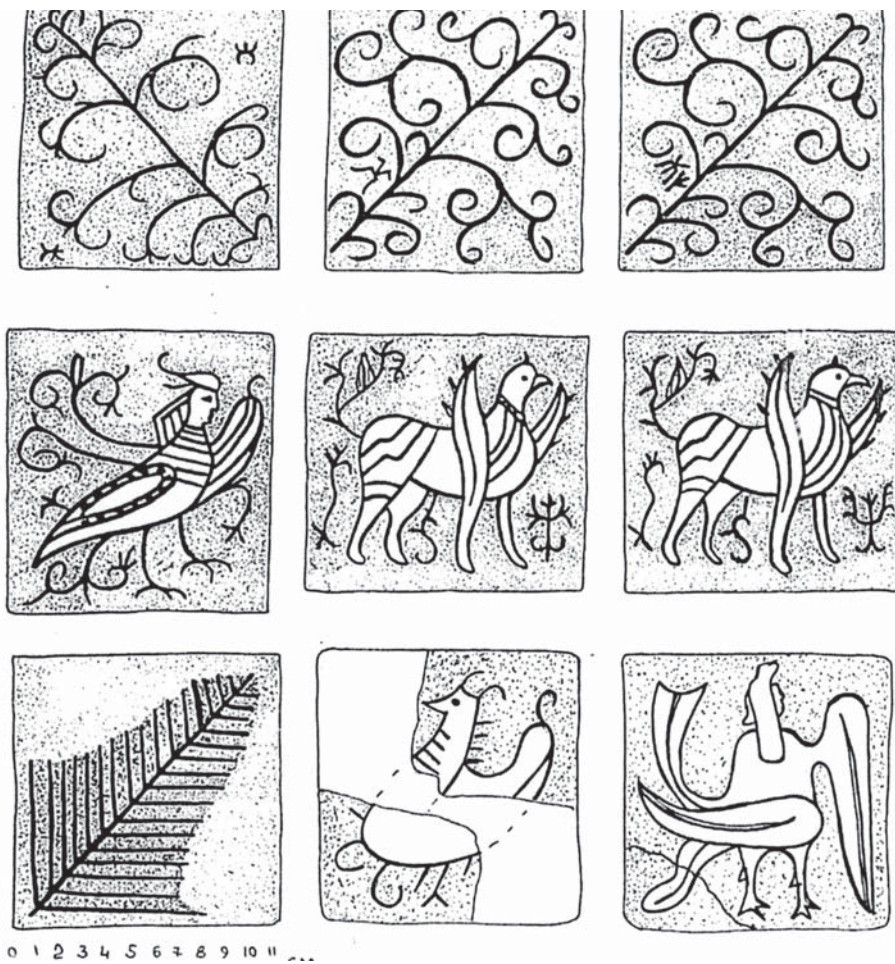

Рис. 6. Крилоське городище — княжий двір.
Західний палацовий комплекс. Підлога. Керамічні плитки

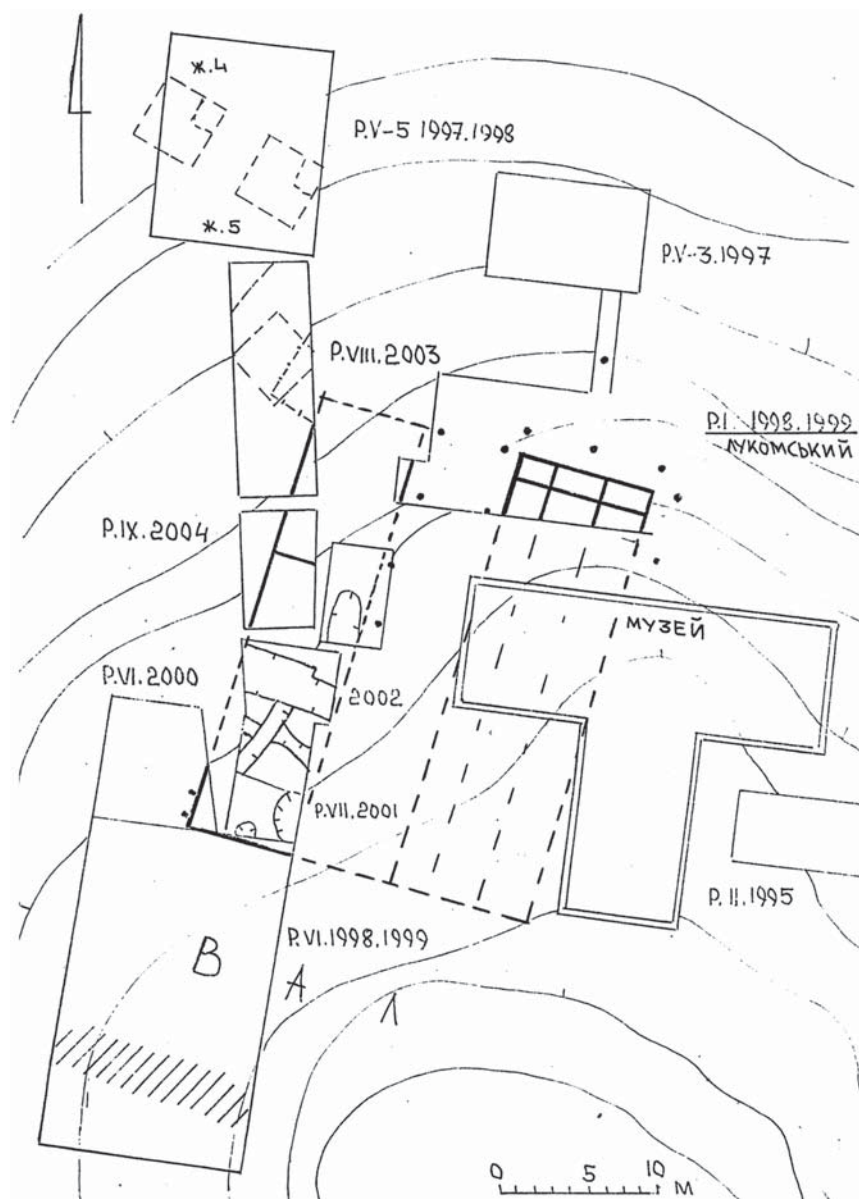

Рис. 7.1. Крилоське городище — дитинець княжого Галича.
Адміністративний палацовий комплекс.
Перший і другий будівельні періоди

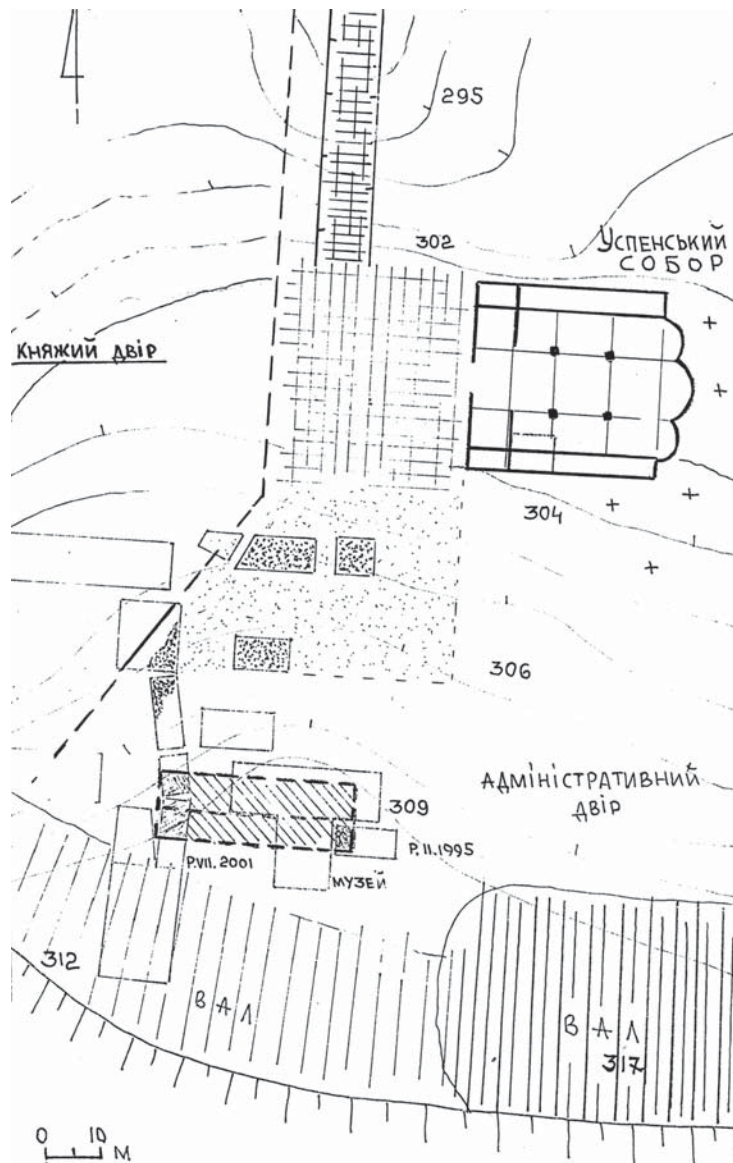

Рис. 7.2. Крилоське городище — дитинець княжого Галича.
Адміністративний палацовий комплекс.
Перший і другий будівельні періоди

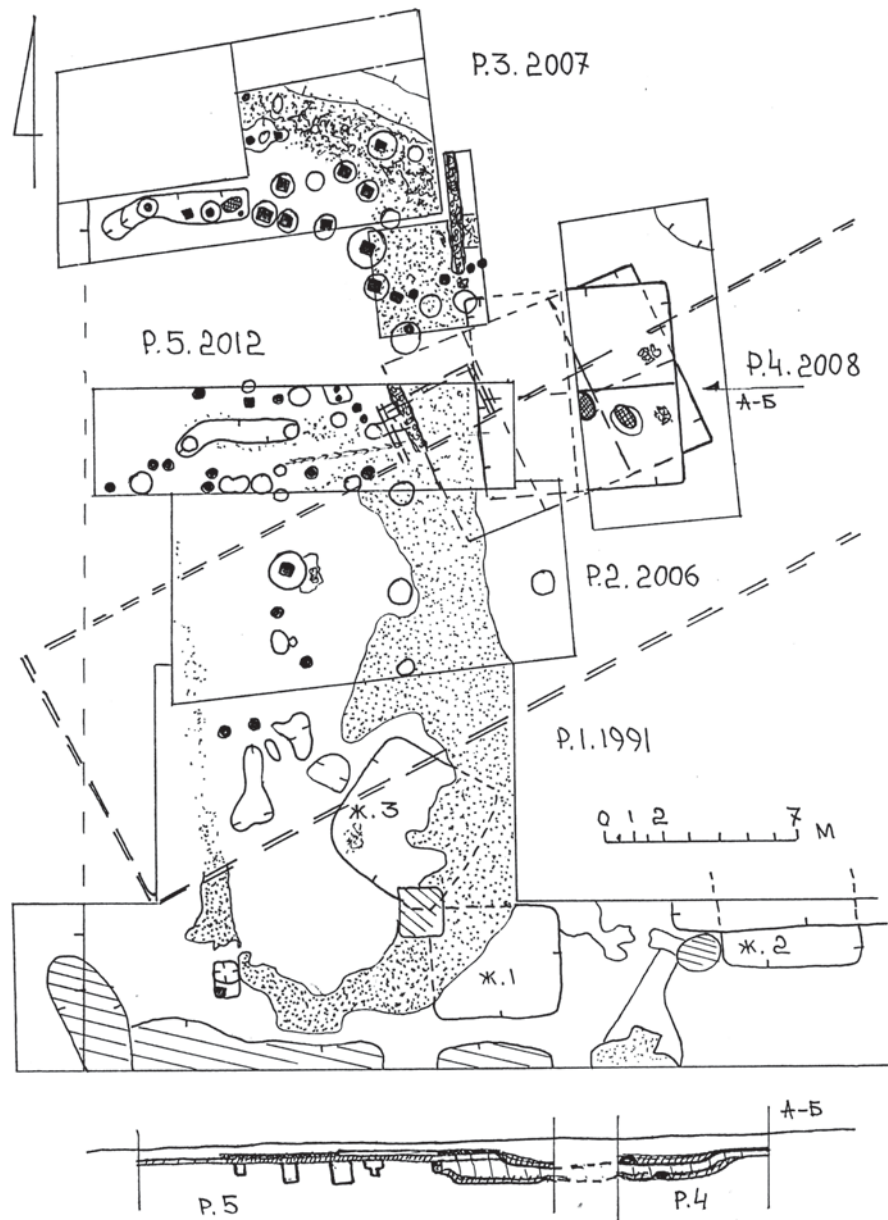

Рис. 8.1. Пантелеймонівське городище — княжий двір Романа Мстиславовича. Палацовий комплекс. Перший і другий будівельні періоди

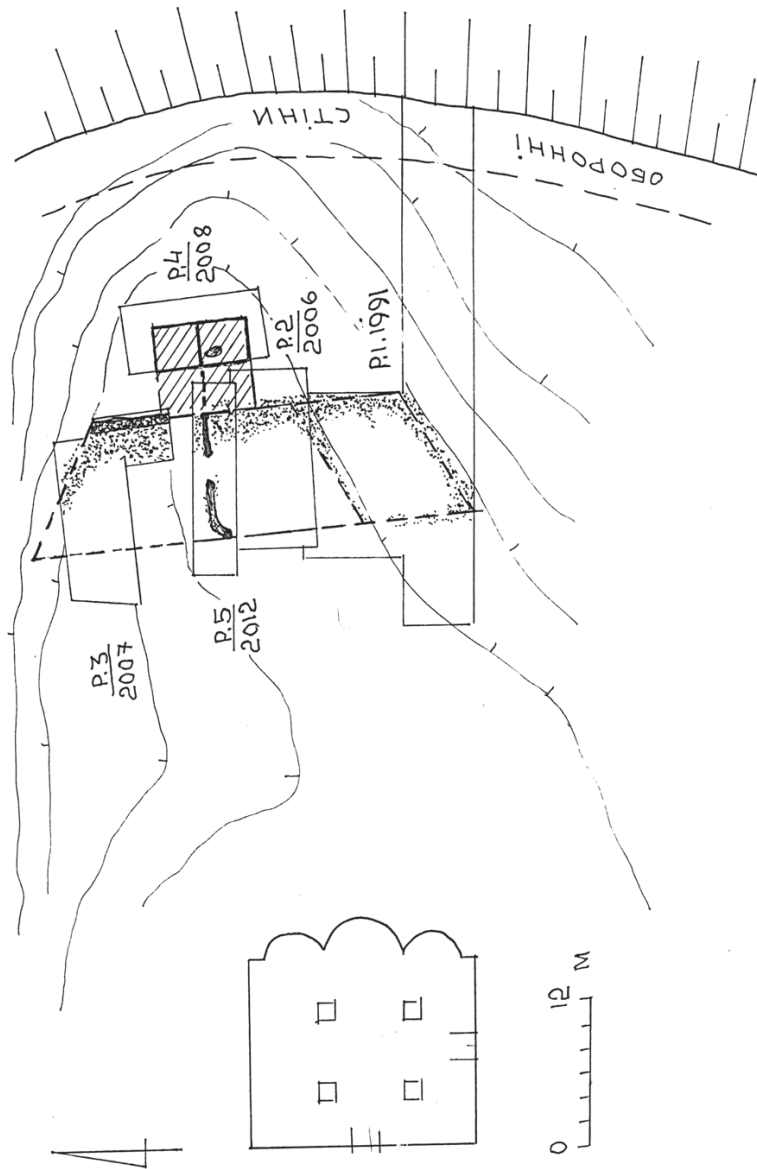

Рис. 8.2. Пантелеймонівське городище — княжий двір Романа Мстиславовича. Палацовий комплекс. Перший і другий будівельні періоди

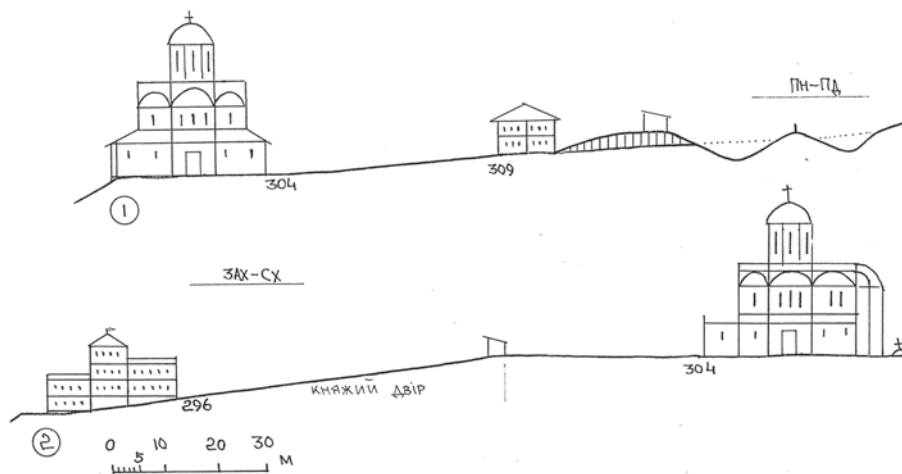

Рис. 9.1. Киріоське городище:
1 – південний палацовий комплекс;
2 – західний палацовий комплекс

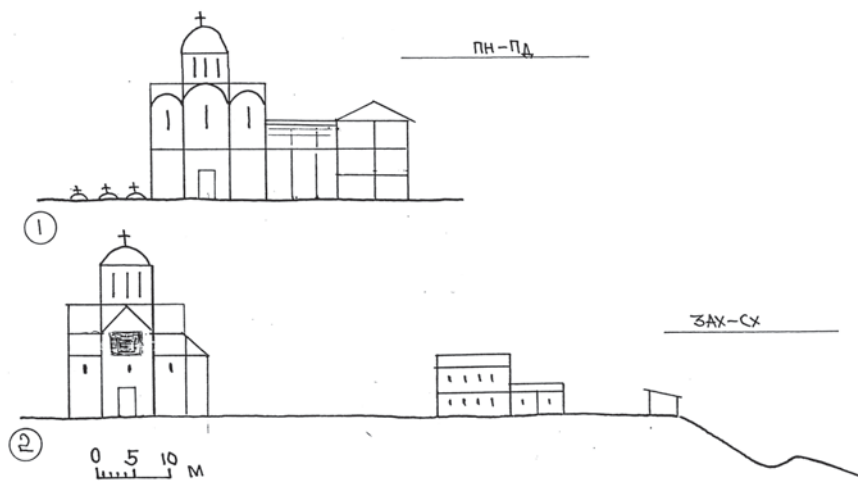

Рис. 9.2. Давній Галич:
1 – Спаське городище, палацовий комплекс;
2 – Пантелеймонівське городище, палацовий комплекс

ЖИВОТВОРЯЩИЙ ХРЕСТ ГОСПОДА НАШОГО ІСУСА ХРИСТА В ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГАЛИЧА (НА МАРГІНЕСІ СТУДІЙ ЕЛЬЖБЕТИ ДОМБРОВСЬКОЇ ТА ОЛЕКСАНДРА МАЙОРОВА)*

Шляхом порівняльного аналізу автор реконструює хронологію та обставини перебування в місті Галичі однієї з найбільших християнських реліквій — фрагмента Животворящого Хреста, відомого сьогодні як Хрест імператора Мануїла, експонованого серед реліквій собору Паризької Богоматері у столиці Франції. Погоджуючись із висновками польських та російських колег щодо ймовірності переїзду Дерева Життя до князівської столиці у складі весільного потяга другої дружини Романа Мстиславовича, автор допускає перебування пам'ятки щонайменше впродовж 1200–1213 рр. з перервами в церкві Святого Пантелеймона.

Ключові слова: Животворящий Хрест, Хрест імператора Мануїла, Хрест Завіші, Галич, церква Святого Пантелеймона.

Середньовічна історія — період найвищого авторитету Церкви і папства зокрема. Процеси християнізації і євангелізації народів Європи супроводжувалися «народженням» багатьох житій святих, що загалом доповнювали Христові й апостольські часи новими артефактами сакрального змісту. «Чудо», якого потребували новонавернені, мусило підсилюватися не лише вмінням блискучої проповіді і переконаннями місіонера власним прикладом, а й нерідко жертвою, живим свідченням діянь Ісуса, найбільше ж яких поза сумнівом було в тогочасній «столиці світу» — місті Константинополі.

* Збір і публікація матеріалів до статті відбулися у 2015 році при підтримці Фондації Дому досліджень про Людину (*Fondation Maison des Sciences de l'homme, Paris, France*).

Пограбована у квітні 1204 р. військами рицарів-учасників IV Хрестового походу столиця імперії «дала» світові багато святинь, які доти часто не перетинали меж міських мурів «центру цивілізованого світу». Один з учасників кампанії, пікардійський рицар Робер де Кларі (*Robert de Clari*, 1170–1216) зауважив: «Коли місто було захоплено і пілігрими розмістилися [...] то в палацах вони знайшли незліченні багатства [...] І палац Левина Паща був такий багатий і побудований так, як я вам зараз розповім [...] і була там у ньому одна, яку називали Святою церквою [...] Всередині цієї церкви знайшли чимало багатих святинь; там знайшли два шматки Хреста Господнього [акцент. — М. В.] завтовшки з людську ногу, а завдовжки близько півтуза*, і потім знайшли залізний наконечник від списа, яким був пробитий наш Господь у бік, і два цвяхи, якими були прибиті його руки й ноги, а потім в одній кришталевій посудині знайшли більшу частину крові, яку він пролив, і там же знайшли туніку, в яку він був одягнений і яку з нього зняли, коли вели його на гору Голгофу, і потім там знайшли благословенний вінець, яким він був коронований і який мав такі гострі колючки з морського очерету, як вістря залізного шила»¹.

Привласнення учасниками хрестового походу, головню венеціанцями та французами такого «священного багатства» одразу ж підкреслило їхній статус та авторитет місцевих династій серед сусідів, які нерідко не мали й дешиці переліченого вище. До таких певною мірою відносилися й руські князівства, традиційно пов'язані радше зв'язками

*Туаз (із французької *toise* – сажень) – старофранцузька міра довжини. Існувало чимало локальних варіацій цієї величини. Тут імовірно використано паризький варіант, за яким один туаз становив 1,949 м.

¹ «Quant le chités fu prise et li pelerin se furent herbergié [...] si trova on tant de riques es palais que trop [...] Si estoit li palais de Bouke de Lion si rikes et si fais com je vous dirai [...] si en i avoit une que on apeloit le Sainte Capele [...] Dedens chele capele, si trova on de molt rikes saintuaires, que on i trova deus pieches de le Vraie Crois [акцент. — М. В.] aussi groses comme le gambe a un homme et aussi longues comme demie toise, et si i trova on le fer de le lanche dont Nostre Sires eut le costé perchié, et les deux cleus qu'il eut fichiés par mi les mains et par mi les piés; et si trova on en une fiole de cristal grant partie de sen sanc; et si i trova on le tunike qu'il avoit vestue, que on li despoulla quant on l'eut mené au mont de Cauvaire; et si i trova on le beneoite corone dont il fu coronés, qui estoit de joins marins aussi pognans comme fers d'alesnes», див.: Robert de Clari. *La Conquête de Constantinople / de Clari Robert*. — Paris : Champion, 1924. — S. 50; переклад з французької див.: Робер де Кларі. *Завоевание Константинополя / [вступ. статья М. Л. Заборов]*. — М. : Наука, 1986. — С. 59.

зі східними, аніж західною, церквами, які у свою чергу до сусідніх країн були значно «скупіші» щодо «місіонерської щедрості».

Останніми роками вчені активно вивчають долю однієї з найбільших святинь християнства — фрагмента Животворящего Хреста, який разом з іншими інсигніями королів Русі 16 квітня 1340 р. Казимир III (*Casimirus*, 1333—1370) вивіз зі Львова (тепер — однойменний обласний центр, Україна), і тривалий час він зберігався у скарбниці польських королів у Кракові (тепер — однойменний адміністративний центр Малопольського воєводства, Польща). У найближчих хронологічно до цієї події «Анналах Траски» та «Малопольських анналах» XIV ст. читаємо: «Польський король, почувши, що в такий спосіб [Болеслав-Юрій Тройденович, *Georgius*, 1323—1340. — М. В.] помер, незадовго до Великодня з невеликою кількістю своїх людей прийшовши на Русь, християн і купців, які зібралися у замку Львова, після того, як замок було спалено, схопив разом з їхніми дружинами, дітьми і майном та відвів до свого королівства, де здобув велику здобич зі срібла, золота, дорогоцінного каміння скарбниці древніх володарів, серед яких були деякі золоті хрести, особливо один, у якому містилася значна частина з дерева хреста Господнього [акцент. — М. В.], дві розкішні корони і дуже красива туніка, а також і прикрашене коштовним камінням золоте крісло»².

Серед найвідоміших «шукачів істини» в долі вивезеного зі Львова Хреста — польська дослідниця з Варшавського університету Ельжбета

² «Audiens Kazimirus, rex Polonie, quod ita vita decessisset, Russiam circa festum pasche in parvo numero intrans, christianos et mercatores, qui se in castro Liwow receperant, castro cremato cum uxoribus, pueris et rebus eorum usque in regnum suum deduxit. Ubi spolia multa in argento, auro et gemmis, thesaurum ducum antiquorum tollens, inter quod erant aliquot cruces auree, precipue unam in qua magna quantitas de lingo crucis Domini [акцент. — М. В.] fuit reperta, et duo preciosissima dyademata, et una tunica valde preciosa, nec non et sella auro et gemmis adornata», *Rocznik Traski // Monumenta Poloniae historica* : in 5 t. (далі — MPH) / [ed. A. Bielowski]. — Lwów : Nakładem własnym, 1872. — Т. 2. — С. 860. Пор. із Малопольськими анналами: «Audiens rex Polonie eximius Kazimirus, quod ita vita decessisset Russiam circa festum pasche in parvo numero intrans christianos et mercatores, qui se in castro Lywow vel Lamberg receperant, castro cremato cum uxoribus eorum et pueris et rebus eorum usque in regnum suum deduxit, ubi spolia multa in argento et auro et gemmis, thesaurum ducum antiquorum tollens, intra que erant aliquot cruces auree precipue una in qua magna quantitas de lingo crucis Domini [акцент. — М. В.] fuit reperta, et duo preciosissima dyademata, et una tunica valde preciosa nec non et sella auro et gemmis adornata», *Rocznik Malopolski* / A. Bielowski // MPH : in 5 t. / [ed. A. Małeck, W. Ketrzyński, X. Liske]. — Warszawa : PWN, 1961. — Т. 3. — С. 200.

Домбровська (* 1936)³ та російський науковець із Санкт-Петербурга Олександр Майоров (* 1969)⁴.

Немає таємниці в існуванні від IV ст. багатьох фрагментів Хреста, для зберігання яких в імперії найуміліші ремісники виготовили коштовні, багато оздоблені «вмістилища» у формі хрестів і хрестиків-мощевиків, зазвичай із порожньою/пустотілою серцевиною. Зрідка вони ставали дуже дорогими подарунками, проникаючи відтак за межі своїх первісних місць поклоніння — до різних європейських країн. Іноді фрагменти Животворящего Хреста дарували⁵ або після вдалих військових кампаній брали як військовий трофей, причому не тільки іновірці (зороастрійці перси чи мусульмани), а й християни⁶.

³ Детальніше про опис Хреста імператора Мануїла та його історію див.: Домбровська Э. Коронационный крест-реликварий польских королей / Э. Домбровская // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — СПб., 2014. — № 2. — Июль — Декабрь. — С. 5–15; Eadem. Deux notes sur la croix appartenant a Manuel Comnene / E. Dąbrowska // *Cahiers de civilisation médiévale*. — 1997. — Vol. 40. — P. 253–259; Eadem. Jeszcze o relikwii Krzyża Świętego i relikwiarzu koronacyjnym królów polskich / E. Dąbrowska // *Kwartalnik Historyczny*. — 1993. — V. 100. — P. 3–13; Eadem. Królów polskich relikwiarz koronacyjny / E. Dąbrowska // *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. — Warszawa : PWN, 1991. — S. 67–87; Eadem. La relique de la Vraie Croix appartenant á Manuel Comnene / E. Dąbrowska // *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*. — 1987. — P. 93–109. Узагальнення поглядів автора відображені у книзі (Dąbrowska E. Groby, relikwie i insygnia. *Studia z dziejów mentalności średniowiecznej* / E. Dąbrowska. — Warszawa : Wyd-wo Instytutu archeologii i etnologii PAN, 2008. — S. 187–236).

⁴ Майоров А. В. Византия, Польша, Венгрия и Галицко-Волынская Русь: откуда происходит крест Мануила Собора Парижской Богоматери / А. Майоров // *Україно-угорські етюди* / [відп. секретар Л. Войтович]. — Львів : Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, 2010. — Вип. 1. — С. 91–119; Його ж. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат : у 2 т. / О. Майоров. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2011. — Т. 2 : Політична та культурна спадщина, родина, династія. — С. 475–499, 682–689; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешне-политических и культурных связей XII–XIII вв. / А. Майоров. — СПб. : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2011. — С. 411–431, 615–621; Його ж. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця / О. Майоров ; [відп. ред. Л. Войтович] // *Славетні постаті Середньовіччя*. — Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2013. — Вип. 2. — С. 110–126.

⁵ Див. наприклад: Цистерцианский монастырь Святого Креста / [отв. за содержание П. Г. Хенкель]. — Баден : Майкснер, [Б. Г.]. — С. 21, 23.

⁶ Frolow A. Le culte de la relique de la Vraie Croix a la fin du VIe — et au début du VIIe siècle / A. Frolow // *Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantines*. — Prague, 1961. — T. XXII. — F. 2. — P. 320–339.

Одна з таких найсвятіших християнських реліквій, як припускають згадані вчені, цілком могла певний час перебувати в Галицькій землі або й у самому Галичі (тепер — однойменний районний центр Івано-Франківської області, Україна). На думку істориків, це так званий Хрест імператора Мануїла, який тепер експонується серед реліквій собору Паризької Богоматері (рис. 1). Висновки авторів після розлого екскурсу його історії 1340–1633 рр. зводяться ось до чого. «Існувало чимало можливостей для потрапляння реліквії Святого Хреста з Візантії у Галицьку Русь [...] Реліквія Святого Хреста могла потрапити у скарбницю галицьких князів безпосередньо, але могла також і за посередництва Угорщини. Майже весь час правління Мануїла I Комніна Візантія конкурувала з Угорщиною за панування в Дунайському басейні. Звідси — зусилля для утримання рівноваги сил із залученням руських князів, особливо володарів Києва, Галича й на Волині. Безпосереднє потрапляння реліквії Святого Хреста ми можемо завдячувати численним дипломатичним і династичним контактам того часу [...] Галицьке князівство вступає у союз із Візантією у 1199–1200 рр. Цей союз, укладений між імператором Олексієм III Ангелом (1185–1204) і Романом Мстиславовичем проти болгар і половців, був скріплений шлюбом галицького князя з Марією Каматерос, родичкою імператриці Єфросинії, дружини Олексія III. Колишня галицька княгиня походила з аристократичного роду Каматеросів, які у XII ст. дали двох константинопольських патріархів і багатьох сановників при дворі. Так, вона була близькою родичкою, донькою, небогою або внучкою логофета Іоанна Каматероса, одного з найближчих соратників імператора Мануїла I, через чиє посередництво Каматероси могли отримати реліквію з царським освяченням», — підсумовує Е. Домбровська⁷.

За словами ж О. Майорова, «більш вірогідною, на наш погляд, є передача до Галича хреста-релікварію імператора Мануїла безпосередньо з Візантії. І чи не єдиною можливістю для того міг бути шлюб галицько-волинського князя Романа Мстиславича з родичкою візантійського імператора Олексія III, укладений б. 1200 р. [...] Володіння священним хрестом імператора Мануїла, що потрапив до рук Романа Мстиславича в результаті одруження на візантійській принцесі,

⁷ Домбровска Э. Коронационный крест-реликварий польских королей. — С. 10–11.

вочевидь, виділяло галицько-волинського князя серед інших руських князів того часу, які не мали у своєму розпорядженні реліквій такого рівня. Окрім того, володіння реліквією Чесного Хреста, яка мала не тільки літургічне, але і політичне значення як одного з атрибутів вищої влади, певно, мусило мотивувати Романа до більш активної діяльності і зокрема до участі в боротьбі за київський стіл [...]»⁸.

За винятком дискусії про походження другої дружини князя Романа Мстиславовича, обоє авторів схильні припускати привезення до Галича фрагмента Животворящего Хреста у складі весільного посага грецької нареченої, імовірно, як її родинної реліквії. Втім заради справедливості вчені не відкидають також угорського посередництва в досліджуваній справі. Загалом залишається відкритим питання, який саме Хрест із кількох вивезених зі Львова був, за словами польського хроніста XIV ст. Яна із Чарнкова (*Joannis de Czarnkow*, б. 1320–1386/1387), «[...] дорожчий, ніж десять тисяч флоринів»⁹ та за заповітом Казимира III перейшов краківській кафедрі незадовго до смерті короля¹⁰. Як слушно підкреслили Е. Домбровська та О. Майоров, фактом є перебування у скарбниці польських володарів щонайменше до 1633 р. «Хреста із Деревом Життя, руських хрестиків та реліквій з руської скарбниці, забраних за Казимира»¹¹. Отже, попри недоведену причетність Яна з Чарнкова до крадіжки королівських інсигній після смерті Казимира

⁸ Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. — С. 490, 496; Його ж. Єфросинія Галицька. — С. 132.

⁹ «[...] pretiosissimam plus quam decem milia florenorum valentem», Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum* / Joannis de Czarnkow // MPH : in 5 t. / [ed. A. Bielowski]. — Lwów : Nakładem własnym, 1872. — T. 2. — S. 635.

¹⁰ Е. Домбровська не вважала цей фрагмент тематично репрезентативним (див.: Домбровська Э. Указ. соч. — С. 10). Натомість О. Майоров наведений вище уривок Яна з Чарнкова переклав так: «До того ж є хрест, дорожчий, ніж десять тисяч міцних [і] процвітаючих церков Кракова» (див.: Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. — С. 416), що вочевидь виглядає некоректним, адже йдеться про запис Казимиром III реліквії краківській кафедрі, а не зіставлення її у вартості з храмом (див. зокрема також й польський переклад: *Kronika Jana z Czarnkowa* / [tłumaczenie J. Żerbiłło ; opracowanie tekstu i przypisów M. D. Kowalski ; przedmowa J. Wyrozumski]. — Kraków : Universitas, 2001. — S. 25).

¹¹ «[...] Crux cum Ligno Vitae, krzyżyki Ruskie y Reliquiæ z skarbów Ruskich, za Kazimierza pobrane [...]», *Zbior pamiątek historycznych o dawnej Polsce* / [przez J. U. Niemcewicza]. — Warszawa : Drukiem N. Glücksberga, 1822. — S. 68.

1370 р.¹², наступних понад 250 років реліквії, які він вивіз зі Львова, у, мабуть, незмінній кількості залишалися серед найшановніших у Польщі та Речі Посполитій цінностей, які описав востаннє сandomirський підкоморій Максиміліан Оссолінський (1588–1655)¹³. Наступна ревізія, проведена 1676 р., всіх перелічених вище хрестів не занотувала¹⁴, хоча «руський слід» окремих збережених речей відчувався особливо¹⁵.

Отже, фрагмент Животворящего Хреста, який зберігався у скарбниці польських королів, між 1633 та 1676 рр. зник, адже, за словами Е. Домбровської та О. Майорова, 1669 р. його забрав до Франції Ян-Казимир (1648–1669), котрий зрікся престолу і виїхав на батьківщину дружини¹⁶. На цю тему у своїй останній про Хрест статті Е. Домбровська, володіючи поважнішим від інших колег досвідом вивчення цієї реліквії, авторитетно заявила: «Так чи інакше, ми знаємо, що цей релікварій вивіз король до Франції, а потім передав згідно із заповітом княгині Анні Пфальцській (звідси назва «*croix palatine*»), сестрі померлої дружини короля Марії Людевік Гонзаги»¹⁷. О. Майоров натомість, використавши роботу французького дослідника Леонсе Раффіна «Анна Гонзага, принцеса палатина. 1616–1684», зауважив, що «[...] Ян-Казимир 1669 р. виїхав до Франції, взяв із собою кілька

¹² Див. наприклад: Bieniak J. Jan (Janek) z Czarnkowa. Niedokonczona kronika polska z XIV wieku / J. Bieniak // *Studia Źródłoznawcze*. – Warszawa : DIG, 2009. – Т. XLVII. – С. 118.

¹³ Про уряд М. Оссолінського див.: *Urzednicy wojewodstwa Sandomierskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / opracowali K. Chłapowski i A. Falniowska-Gradowska* // *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej* / [pod. red. A. Gąsiorowskiego]. – Kórnik : PAN ; Biblioteka Kórnicka, 1993. – Т. 4 : Małopolska (województwa krakowskie, sandomierskie i lubelskie). – С. 105.

¹⁴ *Zbior pamiętnikow historycznych o dawney Polsce*. – С. 70–76.

¹⁵ Серед таких, наприклад, занотований 1633 та 1676 рр. «Mieczyk Bolesława, alias szczerbik», тобто легендарний «Щербець», а також згаданий лише 1676 р. під № 5 «Расуфіка! Руски злочисту» – можливо, котрийсь із руських хрестів, на якому присягали при укладенні мирних угод. До такого тлумачення підштовхує записаний пунктом вище під № 4 «Срібний золотистий Московський хрестик» (див.: *Ibidem*. – С. 72–73).

¹⁶ Домбровська Э. Указ. соч. – С. 6; Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. – С. 414.

¹⁷ Домбровська Э. Указ. соч. – С. 6. Більше про реліквії, які вивіз Ян-Казимир, автор написала в одній з попередніх робіт: Dąbrowska E. *Krółów polskich relikwiarz kogo nasuują*. – С. 74 (див. також поклики на матеріал, використаний істориком).

дуже цінних реліквій з польської скарбниці. Після його смерті 1672 р. Анна Гонзага де Клеве стала спадкоємицею цього майна. Спроби польського сейму і нового короля Михайла Вишневецького (1669–1673) добитися повернення реліквій на батьківщину не увінчалися успіхом»¹⁸.

«Залізним» аргументом тотожності вивезеного 1669 р. з Польщі фрагмента Животворящего Хреста з тим, який наразі експонується у скарбниці собору Нотр-Дам у Парижі, як справедливо встановила Е. Домбровська¹⁹, є його докладний опис в одному з актів 1532 р.: «Також третій хрест із п'ятдесятьма меншими каменями і одним великим та сорока сімома перлинами. На його зворотному боці вигравіювано грецькі літери»²⁰.

Отже, так званий Хрест імператора Мануїла — це польська коронаційна реліквія, що від середини XIV ст. до 1669 р. зберігалася у скарбниці володарів Польщі та Речі Посполитої, а пізніше її вивезли до Франції. Однак чи саме про нього писав автор «Анналів Траски», коли відзначав «[...] особливо один, у якому містилася значна частина [акцент. — М. В.] з дерева Хреста Господнього»²¹. Адже насправді шматок Дерева Життя, який міститься серед реліквій Собору Паризької Богоматері, не такий вже й значний. За наведеними у статті Е. Домбровської розмірами ширина древка становила 1,9 см, ширина перекладин — 1,7 см, найбільша товщина — 1,1 см (рис. 2)²².

Галицькі ж князі мали досвід принесення присяги на фрагменті Животворящего Хреста від середини XII ст. за посередництва Арпадів, і це також були не найбільші за розмірами шматки. Угорці, охрещені на рубежі X–XI ст., як подарунок отримали фрагмент такої реліквії, на якій, імовірно, після поразки на березі р. Сяну від об'єднаних військ київського князя й угорського короля 1152 р. присягав Володимирко Володаревич (1104–1153): «Изаславъ же [Мстиславович, київський і волинський князь, 1097–1154. — М. В.] и король [Гейза II, *Geza*, 1130–1162. — *М. В.*] съѣхавшисѧ вси . и с Володимеромъ браѣмъ

¹⁸ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. — С. 414.

¹⁹ Домбровска Э. Указ. соч. — С. 5.

²⁰ *Acta Tomiciana. Epistolae, legations, response, actions, res gestae Sigismundi Primi* / [per St. Gorski]. — Posnaniae : PAN, 1952. — Т. 14 : 1532. — S. 246.

²¹ «[...] unam in qua magna quantitas [акцент. — М. В.] de lingo crucis Domini», *Rocznik Traski*. — S. 860.

²² Домбровска Э. Указ. соч. — С. 7.

своимъ . и снѣмъ своимъ Мьстиславомъ [Ізяславовичем, переяславським князем, 1125–1170. — *М. В.*] . къ королеви в шатеръ . и почаша . слати мужи своѣ к Володимеру . съ хрѣстѣмъ Изаславъ же не хоташе водити его къ хсу и рече король право ти ѿце молвлю . сии хрѣстъ есть . на немъже Хсѣ Бѣ нашъ своею волею въсхотѣ пригвоздити егоже Бѣ привелъ по своей воли . къ стѣму Стефану . тоже сего хса цѣловаль [...] Володимеръ же на всемъ на томъ цѣлова хрѣстъ [...]»²³.

Однак незабаром князь Володимирко зрікся присяги, викликавши обурення вкотре відісланих до нього послів: «Петръ [Бориславович, якого відіслав Ізяслав Мстиславович. — *М. В.*] кнѣже крѣстъ еси къ брату своему . къ Изаславу и къ королеви цѣловаль . ѿко ти все оуправити . и с нима быти . то ти оуже еси съступилъ крѣстного цѣлованиа . и рече Володимеръ сии ли крѣстцъ малъи». Тут, на наш погляд, ішлося не про сам розмір розпяття, яке цілував князь, а про шматок дерева, який воно вміщувало. Отже, «[...] рече Володимиру Петръ . кнѣже аче крѣстъ малъ [фрагмент Дерева Життя. — *М. В.*] . но сила велика его есть . на нбси и на земли . а тобѣ есть кнѣже король ѿвлалъ того чѣстнаго хса . ѿже Бѣ своею волею на томъ руци свои простерлъ есть . и привелъ и Бѣ по своей млѣсти къ стѣму Степану [Stephanus, перший угорський король 1000/1001–1038. — *М. В.*] и то ти ѿвилъ ѿже цѣлова всечѣстнаго хса а съступиши . то не будеши живъ»²⁴.

Спроби переконати чи залякати Володимирка Володаревича не порушувати хресного цілування й присяги не дали результату, а тому ще більш приголомшливою для очевидців виявилася його раптова смерть одразу після від'їзду послів: «[...] и ѿкоже съѣха Петръ съ кнѣжа двора и Володимеръ поиде к божниці . къ стѣму Спсу на вечернюю . и ѿкоже бы на переходѣх . до божниці и ту види Петра ѿдуща . и поругасѣ ему . и рече поѣха муж Рускии ѿбуиравъ всѣ волости и то рекъ иде на полати . и ѿпѣвше вечернюю Володимеръ же ѿ божниці ѿкоже бы на томъ мѣстѣ . на степени идеже поругасѣ Петрови . и рече шле тѣ нѣкто ма оудари за плече . и не може с того мѣста ни мало поступити . и хотѣ летѣти . и ту подѣхытиша и подѣ руцѣ . и несоша и въ горенку . и вложиша и въ оукропъ и молвахуть ѿко дна есть . подѣступила . инии же другоѿко молѣвлаху и много прикладывахуть

²³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ / [с предисловием Б. М. Клосса]. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — Т. 2. — Изд. 2. — Стб. 452, 454.

²⁴ Там же. — Стб. 462.

и бѣ велми вечеръ . Володимиръ же нача знемати . вѣлми и такоже бѣ влагомо . и тако Володимиръ Галичскѣи кнѣзь прѣстависѣ»²⁵. Результат судово-медичної експертизи, базованої на аналізі літопису, яку на початку ХХІ ст. провели Юрій Гудима та Іван Банах, засвідчив смерть князя від інфаркту міокарда²⁶.

Доля описаного літописцем «чѣстнго хѣса» не до кінця відома й слабо вивчена не тільки у вітчизняній історичній науці. Фактом залишається його використання під час військових дій, як це робили, зокрема, єрусалимські королі до битви під Хаттином 4 липня 1187 р., коли один із найбільших та найавторитетніших на Близькому Сході фрагментів Всечесного Животворящего Хреста потрапив до рук єгипетського султана Салах-ад-Діна (1138–1193), який мусульмани використовували під час ІІІ Хрестового походу як предмет торгів із хрестоносцями²⁷.

Втім при дворі Арпадів до кінця ХІІІ ст. володіли й іншими фрагментами Животворящего Хреста, відомим колишнім галицьким володарям, доля одного з яких певним чином нагадує долю Хреста імператора Мануїла й дозволяє підсилити одну з версій потрапляння його до Галича, запропонованою Е. Домбровською та О. Майоровим.

Привезення із собою до Угорщини визначних християнських реліквій, мабуть, започаткувала дружина першого угорського короля Стефана І баварська принцеса Гізелла (*Gizella*, 984–1065), чиєю власністю був один із таких хрестів, виготовлений між 1008–1038 рр. (рис. 3)²⁸. Імовірно цю традицію продовжували ледь не в кожному наступному поколінні угорських жінок — представниць династії Арпадів. Із деякими фрагментами угорських Животворящих Хрестів були вочевидь знайомі й колишні галицькі князі та їхні діти.

Зокрема, донька угорського короля Бели ІV (*Bela*, 1206–1270), вдова Ростислава Михайловича (б. 1223-го — після 1264-го), який

²⁵ Там же. — Стб. 462–463.

²⁶ Гудима Ю. Здоров'я володарів галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович / Ю. Гудима, І. Банах // Доба короля Данила у науці, мистецтві, літературі (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р., Львів) / [заг. ред. З. Лильо-Откович]. — Львів : Простір М, 2008. — С. 169.

²⁷ Баха' ад-Дин Абу-л-Махасин Йусуф ибн Рафи' ибн Тамйм. Саладин. Победитель крестоносцев / [пер. с араб]. — СПб. : Изд-во «ДИЛЯ», 2009. — С. 268–269.

²⁸ Kovács É. Gizella királyné keresztjének feliratai és ikonográfiája / É. Kovács // Veszprém kora középkori emlékei / [szer. Zs. Fodor]. — Veszprém, 1994. — Old. 428–433.

упродовж 1235–1245 рр. (з перервами) перебував у Галичі, Анна (Анна, 1226/1227 – б. 1285), переїхавши між 3–21 травня 1270 р. під тиском обставин до Праги (тепер – столиця Чехії), разом з іншими цінностями угорської королівської скарбниці привезла із собою, як припускають вчені, одну з майбутніх найцінніших реліквій Чехії – фрагмент Животворящего Хреста. Текст документів, у яких перелічено вивезені нею скарби, не містить про нього жодної інформації. «Мовчать» з цього приводу й угорські історики²⁹. Із частини «Австрійських анналів», відомих під назвою «Віденського продовжувача 1267–1327 рр.», під 1276 р. ми довідуємося, що «[...] король Чехії згаданому королю Угорщини увесь скарб, який колись родичка того короля Володислава IV [*Ladislavus*, 1272–1290. – *М. В.*], якого Анна, королева Мачви*, обікравши, повернув, зокрема, дві золоті корони та королівські берла і вишукану золоту амфору, найшляхетніше особливо красиво оздоблену з усіх боків, а також чисельні золоті клейноди, котрі зберігалися в Угорщині від часів короля Угорщини Аттили та його нащадків»³⁰. Так само, згідно з текстом, укладеним 1271 р. і дубльованим 1272 р. новим угорським королем, її братом – Стефаном V (*Stephanus*, 1270–1272) та чеським володарем, зятем Анни – Пшемислом II Оттокаром (*Primislaus*, 1232–1278), миру «[...] відзвітував, відтак, король Угорщини Стефан за законом і чином собі й своїм спадкоємцям щодо

²⁹ Див. наприклад: Werthner M. *Az Árpádok családi története* / M. Wertner. – Nagybecskerek: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1892. – Old. 491; Pauler Gy. *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* / Gy. Pauler ; [szer. S. Szilágyi]. – Budapest : Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat betűvel, 1895. – K. 1. – Old. 277–278, 281, 539; Zsoldos A. *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években* / A. Zsoldos. – Budapest : História, MTA Történettudományi Intézete, 2007. – Old. 119 etc.

* Насправді Анна, яка титулувалася господаркою Мачви, викрала скарбницю у брата Стефана V, а не в його наступника – Володислава IV.

³⁰ «[...] rex Boemie memorato regi Ungarie omnes thesauros reddere, quos aliquando amita ipsius regis Ladislavi Anna regina de Mazowe [йдеться про Мачву, а не Мазовію. – *М. В.*] asportaverat eique tradiderat, videlicet duas coronas aureas et scepra regalia ac preciosissimam amphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulchritudinis et alia quam plura clenotia aurea, que a tempore regis Ungarie Attilae et ab aliis successoribus suis usque nunc in Ungaria fuerant conservata», див.: *Continuatio Vindobonensis a. 1267–1327. Pars Annalium Austriae // Catalogus fontium historiae Hungaricae: aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301* / [ed. F. Gombos]. – Budapestini : Szent István Akadémia, 1937. – T. 1. – S. 785.

королівських інсигній, оскаржених у Чеському королівстві через нашу сестру, володарку Анну, а саме — Корону, меч, ожерелля, престол, чашу для пиття, а також інші клейноди та скарби»³¹. Відголос цієї події знайшов місце й на сторінках «Австрійської римованої хроніки» Оттокара Штирійського (*Ottokar von Steiermark*, 1265–1318/1322)³².

Попри «мовчання документів» про появу Хреста в Чехії, нерозгадкою залишається також, як могла така авторитетна реліквія згодом набути ім'я другого чоловіка доньки Анни, чеської королеви Кінги, Завіші із Фалькенштейна, представника роду Вітковців* — не «найсвітлішої» постаті історії Чехії другої половини XIII ст.

Так званий Хрест Завіші в чеській науковій літературі чітко асоціюється саме з візитом вдови Ростислава Михайловича, донька якої від 1261 р. була королевою Чехії (рис. 4)³³. Якщо й дійсно реліквію привезла Анна, та мусила бути її хіба сімейною цінністю, не належачи до вивезених серед іншого королівських скарбів. Адже, з іншого боку, важко зрозуміти, чому автори папського акта-примирення двох королів, укладеного в Латерані (резиденція понтифіків у Римі), не звернули уваги на таку цінну річ. Немає нічого про належність цього Хреста до угорських королівських скарбів і в спеціалізованому виданні «Угорська Священна Корона. Королі й коронації», авторам

³¹ «[...] renuntiavit etiam Rex Stephanus Ungarie sepedictus iuri et actioni sibi et suis heredibus competentibus de insigniis Regalibus, Corona videlicet, gladio, monili, sella, scutellis et aliis clenodiis ac thesauro delatis per dnam Annam socrum nostram in regnum Boemie», див.: *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia* / [ed. A. Theiner]. — Romae : Typis Vaticanis, 1859. — T. 1 : (1216–1352). — S. 298. Майже дослівно перелік цінностей, які вивезла Анна, було описано в угорському примірнику угоди (див.: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* / [ed. G. Wenzel]. — Pest : Magyar Tudományos Akadémia, 1862. — V. 3 : (1261–1272). — S. 254.

³² *Ottokars Österreichische reimschronik* / [nach den abschriften F. Lichtensteins, herausgegeben von J. Seemüller] // *Monumenta Germaniae historica* / [ed. Societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi]. — Hannoverae : Impensis bibliopolii Hahniani, 1890. — T. 5. — P. 1. — S. 88.

* Завіша із Фалькенштейна (*Zavis*, 1250–1290) — коханець і другий чоловік Кінги Ростиславівни (*Cunegundis*, 1245–1285), королеви Чехії та доньки Ростислава Михайловича.

³³ У джерелах, які використовує автор, немає згадок про Хрест, який натомість серед вивезених Анною скарбів, згадують чеські вчені в таких працях: Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny české III. 1250–1310* / V. Vaníček. — Praha : Paseka, 2002. — S. 130; Charvátová K. *Václav II. Král český a polský* / K. Charvátová. — Praha : Vyšehrad, 2007. — S. 96.

якого, втім, були відомі інші хрести-фігуранти коронаційних урочистостей³⁴. Перегляд матеріалів до історії Естергомського архієпископства, датованих 1220–1235 рр., засвідчив відсутність хоча б натяку на спеціальне виконання для Бели IV такого хреста в Угорщині³⁵. Імовірно Хрест Завіші Бела IV використовував під час коронації 14 жовтня 1235 р. (рис. 5), в якій, до речі, брав участь тогочасний волинський та періодично впродовж 1205–1234 рр. і галицький князь Данило Романович³⁶. Аргументовано довести таку вірогідність, за браком джерел, здається неможливим.

Про належність Животворящего Хреста Завіші із Фалькенштейна найголовніші чеські джерела XIII – початку XIV ст. також «мовчать», хоча «Збраславська хроніка» (*Chronicon aulae regiae*) Петра Жітавського (*Peter von Zittau*, 1260–1275–1339), написана між 1305–1339 рр., чітко засвідчує наявність у колишнього чоловіка Кінги Ростиславівни якихось королівських регалій: «[...] скарбів, а також королівських інсигній, які сам колись спродав [...]»³⁷. Завішина пожертва Дерева Життя Вишебродському монастиреві (тепер – однойменний монастир міста Вишши-Брод округу Чески-Крумлов Південночеського краю, Чехія), де згодом того було поховано, занотована лише матеріалами постфактум смерті жертводавця у місцевому некролозі 1479 р.: «Року Божого, в дев'яти календи вересня, помер пан Завіша з Фалькенштейна, котрий пожертвував цьому монастиреві пречудово оздоблене дерево найсвятішого Хреста, й похований тут у на-

³⁴ Tóth E. A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások : második kiadás / E. Tóth, K. Szélényi. – Budapest : Kosshuth Kiadó, 2000. – Old. 63–68. За якийсь час в угорській історіографії появилася інша версія (див.: Takács I. Az Árpád-házi királyok pecsétjei / I. Takács. – Budapest : Magyar Országos Levéltár, 2012. – Old. 47).

³⁵ Monumenta ecclesiae Strigoniensis : in 4 t. (далі – MES) / [jussu et sumptu eminentissimis reverendissimi Domini Joannis cardinalis Simor. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit F. Knauz]. – Strigonii : Typis Aegydius Horák, 1874. – T. 1 : (ab a. 979. ad a. 1273). – S. 224–313.

³⁶ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / [edendo operi praefuit I. Szentpétery]. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1937. – Vol. 1. – S. 467.

³⁷ «[...] thesauros, insignia quoque regalia, que sibi olim vendicaverat [...]», див.: Petra Žitaského kronika zbraslavská // Fontes rerum Bohemicarum / [ed. J. Emler]. – v Praze, 1884. – T. 4. – S. 32.

шій каплиці»³⁸. «За замовчування» версію підтвердила Розенберзька хроніка XVII ст.³⁹. Обитель була тісно пов'язана з родом Вітковців, до якого належав коханець королеви. Згадані цінності він міг отримати лише й винятково після смерті Кінги 1285 р. Іншого способу їх набуття не існувало, як при дослідженні історії реліквії встановила спеціальна комісія Чеської академії наук 1930 р.⁴⁰.

Матір'ю Анни і відповідно бабцею королеви була представниця імператорської династії Ласкарисів у Нікеї — Марія (Μαρία Λασκαρίνα, 1206—1270), а тому вірогідність переїзду Животворящего Хреста до Угорщини у складі весільного посага 1218 р. чи навіть пізніше, на наш погляд, найбільша. При цьому, звісно, крім згаданої угорської, існують й інші, значно слабші, версії його походження, зокрема — сицилійська та венеціанська, які не підкріплені писемними свідченнями джерел, а лише іконографічним аналізом, тут — цілком непереконливим. Утім однозначно маємо справу не з вищеописаним 1152 р. у літописі «всечістним х́сом», на якому присягав Володимирко Володаревич, а з іншою реліквією аналогічного сакрального змісту.

Схожість імовірних (sic!) шляхів потрапляння фрагментів Животворящего Хреста до жінок вінценосного походження відчувається. Обидві реліквії однотипні за зовнішнім виглядом (двораменні), хоча Хрест імператора Мануїла (210 мм, верхнє рамено — 67 мм, нижнє — 93 мм) суттєво поступається Хрестові Завіші у висоті (459 мм, верхнє рамено — 229 мм, нижнє — 273 мм). Аналогічно виглядає й зовнішня оздоба (емальоване художнє оформлення), декорування та іконографія обох, властиві винятково імперським майстерням XI—XII ст.⁴¹ «Батьківщиною» Хрестів вочевидь були землі імперії, про що свідчать орнаментування, технологія обробки й емальовання обох. Здебільшого Хрест

³⁸ «Anno Domini, IX. Kal. Sept. obiit dominus Zauissius de Falkenstein, qui donavit huic monasterio lignum sacrosancti Crucis preciose ornatum et sepultus est hic in capitulo nostro», див.: Pangerl M. Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt // Fontes rerum Austriacarum (далі FRA). — Wien : Aus des Keizerlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1865. — Abt. 2 : Diplomataria et acta. — Bd. 23. — S. 383.

³⁹ Rožmberské kroniky krátký a summovní výťah od Václava Březana / A. Kubíková. — České Budějovice : Vydal Bohumír NĚMEC — VEDUTA, 2005. — S. 21.

⁴⁰ Chytil K. Kříž zvaný Závišův v pokladu kláštera ve Vyšším Brodě v Čechách / K. Chytil, A. Friedl, N. P. Kondakov, F. Slavík. — Praha : Vydala archeologická komise, 1930. — S. 16.

⁴¹ Nováková A. Kříž Záviše z Falkenštejna [Електронний ресурс] / A. Nováková, J. Bauer. — Режим доступу : <http://www.technologiaartis.org/1uzit-umeni-analyza.html>

при дворі ставав власністю вінченосної особи-жінки, а не чоловіка, який, певне, міг також використовувати його у своїх потребах. Матір'ю доньки Бели IV Анни, котра могла привезти фрагмент Животворящого Хреста до Праги, була представниця роду Ласкарисів у Нікеї. Аналогічно «візантійського» роду й друга дружина князя Романа Мстиславовича, у чому наразі в істориків, як бачимо з останніх досліджень, практично не залишилося сумнівів⁴².

Цілком очевидно, що після загибелі Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р. під Завихостом (тепер — однойменне місто Сandomirського повіту Свентокшицького воєводства, Польща) стурбовані неочікуваними змінами «Галичане же цѣловаша крѣсть къ сѣу юго Данилу»⁴³. Ним вочевидь міг бути лише сімейний Хрест дружини покійного князя, яка мусила за короткий час взяти ситуацію в землі, де, м'яко кажучи, недолюблювали її чоловіка, під свій контроль хоча б через приведення місцевої знаті до хресного цілування. Цим хрестом, на нашу думку, мусив бути якраз Хрест імператора Мануїла, який після 1205 р. вдова разом із дітьми вивезла за межі міста. Аналіз літопису засвідчує, що це було останнє масове хресне цілування в Галичі, і впродовж найближчих кількох десятиків років активного політичного життя міста нічого подібного тут більше не відбувалося. Від середини XIII ст. кількість нотаток про нього різко зменшується під впливом будівництва Холма. Тому, на наш погляд, надмірна, не бачена досі

⁴² Див, наприклад, останні рецензії праць О. Майорова (див.: Jusupović A. rec. Aleksandr V. Majorov. Rus', Vizantiâ i Zapadnaâ Europa. Iz istorii vnešnepoliitičeskikh i kul'turnykh svâzej XII–XIII vv., Sankt-Peterburg 2011, Izd. „Dmitrij Bulanin”, ss. 800, Studiorum slavlicorum orbis, t. 1 // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 2014. – R. CXXI. – № 1. – S. 198–200; Его же. Роман Мстиславич, «игемон» руський / А. Юсупович // Средневековая Русь / [редкол. А. А. Горский и др.]. – М. : Индрик, 2014. – Вып. 11 : Проблемы политической истории и источниковедения. – С. 403), в тому числі й доволі критичні (див.: Александрович В. Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя” Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат : У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 / В. Александрович // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович] ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 300; Горovenko A. B. Усердие всё преуспевает. рец. Майоров А.В. Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. – СПб., 2011. – 800 с., ил. – (Studiorum Slavlicorum Orbis. Вып. 1) / А. Горovenko // Valla. – 2015. – № 1 (6). – С. 101).

⁴³ Лаврентьевская летопись / [с предисл. Б. М. Клосса]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Стб. 425.

в історії Русі частота, з якою Роман Мстиславович на початку XIII ст. водив до хресної присяги інших князів, з погляду О. Майорова цілком закономірна⁴⁴. Так само раптово ця традиція припинилася після загибелі князя, натомість у літописанні з'явилася категорія «невірних бояр», з частини яких вдова взяла присягу вірності синові Данилові — востаннє за період проживання у Галичі.

Місцем перебування реліквії за доби правління волинського володаря у Галичі мала стати вочевидь церква Святого Пантелеймона, будівництво якої, згідно з найновішими даними, розпочалося ще наприкінці XII ст., коли князь вперше посів місцевий престол. Результати археологічних досліджень підтверджуються й графіті храму. Невипадковими в принципі виглядають знахідки на місці палацового комплексу амфор грецького походження та інших артефактів, які підкреслюють зв'язок сім'ї Романа Мстиславовича з імперськими землями⁴⁵.

Загалом унікальність архітектурної пам'ятки не лише в її збереженні від часів спорудження, а головню у багатьох графіті та інскульптах різного змісту й часу нанесення. Немало серед них і хрестів. Епіграфічні дослідження Тетяни Рождественської довели синхронність нанесення частини хрестів у час будівництва церкви на сиру штукатурку, один з яких автор інтерпретувала як «хрест на Голгофі»⁴⁶. Навівши інші приклади зображення хрестів на стінах храмів, історик чітко датує їхню появу й авторську атрибутику, зокрема духівництва⁴⁷, представники якого зазвичай наносили хрестоподібне зображення перед відповідним записом як на стіні храму, так і на пергамені чи бересті.

Однак дійсно приголомшує не тільки багато нанесених на церкву Святого Пантелеймона «хрестів на Голгофі», а й їхній «єрусалимський двораменний тип» (рис. 6—12), на який досі жоден із дослідників пам'ятки не звернув належної уваги. Окрім галицького храму у володіннях Рюриковичів, як показали наші ретельні студії, немає собо-

⁴⁴ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. — С. 620—621.

⁴⁵ Рождественская Т. В. Древнерусские надписи на стенах храмов. Новые источники. XI—XV вв. / Т. Рождественская. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1992. — С. 124—125; Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976—2006 рр. / Б. Томенчук. — Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2008. — С. 532—535.

⁴⁶ Рождественская Т. В. Указ. соч. — С. 125, 128.

⁴⁷ Там же. — С. 86—87, 99.

ру або церкви з такою кількістю хрестоподібних графіті конкретно визначеного типу⁴⁸, особливо при вході до храму, як це добре видно в нашому випадку навколо романського portalу церкви Святого Пантелеймона (рис. 13–18). Консультації провідних зарубіжних фахівців з епіграфіки та палеографії також підтвердили відсутність традиції нанесення такої кількості хрестів на стіни храмів «латинського світу», зокрема — найближчих сусідів Галицької землі — Угорського королівства чи володінь П'ястів⁴⁹.

Ми пояснюємо цей феномен фактом перебування тут упродовж певного часу фрагмента Дерева Життя, яке, як правильно припустив О. Майоров, привезли у складі весільного потяга другої дружини князя Романа Мстиславовича близько 1200 р. На цю мить будівництво храму мало завершитися освяченням. Тут, очевидно, зберігалися й найвидатніші реліквії родини володаря. Церкву відвідували не тільки вінценосні особи, а й місцеві мешканці, які під враженням побаченого залишали на стінах хрестоподібні зображення, часто одного конкретного типу, так званий «Єрусалимський двораменний хрест» за виглядом «Хреста на Голгофі», що, мабуть, символізував якраз

⁴⁸ Маємо справу лише з кількома графіті на прикладі храмів Києва, датування яких, втім, доволі широке (див.: Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. / С. Высоцкий. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 19–39 : Граффити Софийского собора; таблицы XXIV, XXV, XXXIII, XXXIX, XLIV; Рождественская Т. В. Указ. соч. — С. 48–124. Виглядає дивною, однак, відсутність схожих графіті у такій кількості на новгородському соборі Святої Софії, якому після паломництва до Константинополя 1200 р. близько 1212 р. пожертвував фрагмент Дерева Життя у формі аналогічного «Єрусалимського хреста» боярин Добрина Ядрейкович, рукоположений на новгородського архієпископа під іменем Антонія 1210 р. (див. наприклад: Пуцко В. Г. Хутынские произведения-реликвии первой четверти XIII в. / В. Пуцко // Новгородский исторический сборник. — СПб., 2005. — Вып. 10 (20). — С. 45–65). Маємо справу лише з деякими випадками такого характеру загалом і в цілому, достатніми для підтвердження нашої версії у випадку церкви Святого Пантелеймона — далеко не найбільшою за своїми розмірами порівняно з іншими храмами у землях Рюриковичів. Очевидно, йдеться про однотипні за мотивом нанесення зображення (див. наприклад: Медынцев А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI–XIV века / А. Медынцев. — М. : Наука, 1978. — С. 215, 260, 265, 270, 290).

⁴⁹ Висновки отримано внаслідок особистого спілкування з професорами кафедри історії Словаччини Університету імені Яна Коменського в Братиславі — Мартіном Гомзою і Юраєм Шедівим. У даному випадку бралися до уваги й пам'ятки романської та готичної архітектури земель П'ястів, зокрема міста Сандомира, у якому після перемоги під Грюнвальдом 1410 р. також знаходилася «трофейна» реліквія Животворящего Хреста (див.: Ornamenta Ecclesiae Poloniae / [red. naukowa P. Mrozowski i A. Badach]. — Warszawa : Fototype, 1999. — S. 92 : XXII Krzyż relikwiarzowy z Tczewa)

Дерево Життя. Очевидно, тепер він відомий як Хрест імператора Мануїла. Традиція таких рисунків могла зберігатися й після вивезення святині з Галича, залишаючи в людській пам'яті незабутні враження.

Відсутність аналогічних за характером графіті на стінах інших кам'яних церков Русі пояснюється щонайменше відсутністю у місцевих князів реліквій такого рівня⁵⁰. Галицько-волинський володар, як правильно встановив О. Майоров, після укладення другого шлюбу дійсно володів не одним «сакральним обґрунтуванням» своєї влади⁵¹. До слова, окрім фрагмента Животворящого Хреста, у Галицькій землі XIII ст. відомі й інші святині, занотовані літописом і не пов'язані з сімейством Романовичів. Зокрема похід війська князя Данила на Звенигород, датований за останніми дослідженнями 1236 р.⁵², завершився невдачею, адже «[...] бѣ бо стаа Бѣа в немь . чюднаа икона»⁵³.

Актуальним залишається питання про тривалість перебування Хреста імператора Мануїла в Галичі, адже, як відомо, після загибелі князя Романа його вдова перед загрозою загибелі десь навесні — влітку 1206 р. покинула місто: «кнагини же Романоваа. вземше дѣтатѣ свои . и бѣжа в Володимерь»⁵⁴. Оскільки реліквія дійсно була сімейна, важко припустити, щоб жінка залишила її у ворожому для неї місті. На наш погляд, хрест було вивезено до Володимира на Волині, де він також мав перебувати недовго, адже під тиском обставин сім'я покійного Романа Мстиславовича з найближчим оточенням, у якому був священик, була змушена до кінця того ж року втікати в польські землі: «Наоутрѣа же оувѣдавши кнагини и свѣтъ створи . с Мирославомъ и с дадькомъ . и на ночь бѣжаша в Лахы . Данила жъ возма дадька передъ са . изииде изъ града . Василка же Юрьи попъ с кормилицею возма . изыиде дѣрею градною не вѣдахоу бо камо бѣжаще . бѣ бо Романъ оубень на Лахохъ . а Лестько мира не створилъ»⁵⁵. Після кількаріч-

⁵⁰ Попри достатню кількість наведених прикладів скріплення князівських присяг хресним цілуванням, починаючи з 1059 р., автор не запропонував жодного варіанту про належність хоча б котрійсь із руських родин Дерева Життя (див.: Стефанович П. С. Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси / П. Стефанович // Средневековая Русь / [отв. ред. А. А. Горский]. — М. : Изд-во «Индрик», 2004. — Вып. 5. — С. 86–113).

⁵¹ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. — С. 621.

⁵² Див.: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1205–1264). Biografia polityczna / D. Dąbrowski. — Kraków : Avalon, 2012. — S. 195.

⁵³ Ипатьевская летопись. — Стб. 776.

⁵⁴ Там само. — Стб. 718.

⁵⁵ Там само. — Стб. 718–719.

них поневірянь у вересні 1210/1211 р. силами угорського війська за підтримки волинської знаті молодого Данила Романовича було посаджено на галицький престол, участь у чому взяла і його мати, яка перебувала поряд з ним щонайменше рік — два: «Данилоу же княжашю в Галичи . тако младоу соуцоу . тако и мѣрии своеии не позна . миноувшю же времени . Галичанѣ же выгнаша Даниловою . мѣрь изъ Галича [...] хотяща бо княжити сама»⁵⁶. Невідомо, чи Дерево Життя залишилося при молодому князеві на час її відсутності, але невдовзі «Приде [угорський. — *М. В.*] король в Галич . и приведе лтровъ свою . великоюу княгиню Романовоую», яка за підтримки Андрія II (Andreas, 1205—1235) знову на деякий час, але востаннє, повернула вплив у столиці⁵⁷. Тому наступний період перебування Хреста імператора Мануїла в Галичі логічно датувати 1210/1211—1213 рр.

Переїзд Романовичів на Волинь та початок розбудови нової резиденції — міста Холма призвели до того, що Галич поступово втратив столичну роль для династії. «Созда же [князь Данило. — *М. В.*] церквь привеликою . во градѣ Холмѣ . во има престѣла приснодѣла Мриа . величествомъ . красотою . не мене соушихъ древнихъ . и украси ю пречудными иконами . принесе же . чашю ѿ земля Оугорьскыа . мрамора баграна . извадану моудростью чюдноу . и змѣвы главы (бѣша) бѣша вкроугъ ея . и постави ю пре двѣрми црквьнымъ . нарѣцаемъми . црскыми . створи же в неи . крестилницю . крѣтити водоу . на стое Божавление створи же в неи блжнѣи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точенъ . и позлащенъ . днѣ . и внѣ дивлению подобенъ»⁵⁸, — занотував літописець, не згадавши серед іншого фрагмента Животворящего Хреста, який, мабуть, залишався особистою реліквією Данилової матері до її смерті і лише потім потрапив у скарбницю руських королів, яку пограбував Казимир III у Львові навесні 1340 р.

Тож перебувала реліквія у місті Галичі, на нашу думку, не більше десяти років на початку XIII ст. Останнє хресне цілування галицьких бояр на вірність малолітньому Данилові Романовичу, яке ініціювала, мабуть, його мати, датується серпнем — вереснем 1205 р. Те, що знать не дотрималася присяги, могло стати одним із приводів появи в літописі характерних означень знаті «невѣрнии», «безбожнѣи»,

⁵⁶ Там же. — Стб. 727.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же. — Стб. 845—846.

«безаконьныи» та ін. Після остаточного виїзду Романовичів з Галича Дерево Життя, очевидно, певний час перебувало разом з ними у Крем'янці, Володимирі на Волині, Холмі та інших містах. Вірогідно король Данило або хтось із його нащадків, як правильно зауважив О. Майоров⁵⁹, упродовж свого правління заволоділи й іншими фрагментами Животворящего Хреста, деякі з яких фіксувалися 1289 р., наприклад, у Луцькій єпархії серед дарів на той час уже покійного князя Володимира Васильковича (1249–1288)⁶⁰. Для нас залишається нерозв'язаним питання, який саме хрест мав на увазі автор «Анналів Траски», коли під 1340 р. писав про «[...] особливо один, у якому містилася **значна частина** [акцент. — *М. В.*] з дерева хреста Господнього»⁶¹. Хрест імператора Мануїла, на наш погляд, не містить значної частини Дерева Життя.

Отже, вірогідно, 1340 р. польський король вивіз кілька фрагментів Дерева Життя із захопленого Львова, один з яких потрапив у володіння Романовичів вочевидь пізніше від Хреста імператора Мануїла, ймовірно, при заснуванні Галицької митрополії 1303 р. або впродовж найближчих десятиліть, коли її кількарізова ліквідація та відновлення стали предметом не лише церковних, а й політичних суперечок. Наразі це припущення не має достатніх джерельних підтверджень.

Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

Life-giving Cross of our Lord Jesus Christ in the history of medieval Halych (studies at the margin of Elzhbeta Dombrowska and Aleksander Mayorov)

Using the comparative method, the author reconstructed the chronology and circumstances of staying in Halych of one of the greatest Christian relics — the fragment of the True Cross, which is known today as the Cross of the Emperor Manuel which was exhibited among the relics of Notre Dame in the capital of France. Agreeing with the findings of his Polish and Russian colleagues regarding the possibility of appearing of the True Cross in Halych in a wedding train of the second wife of Prince Roman Mstyslavovych, the author suggests staying of the relic in the church of St. Panteleimon during 1200–1213 with the pauses.

Key words: True Cross, the Cross of the Emperor Manuel, Zavisha Cross, Halych, St. Panteleimon church.

⁵⁹ Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. — С. 621.

⁶⁰ Ипатьевская летопись. — Стб. 926.

⁶¹ Rocznik Traski. — S. 860.

Рис. 6.

Рис. 7.

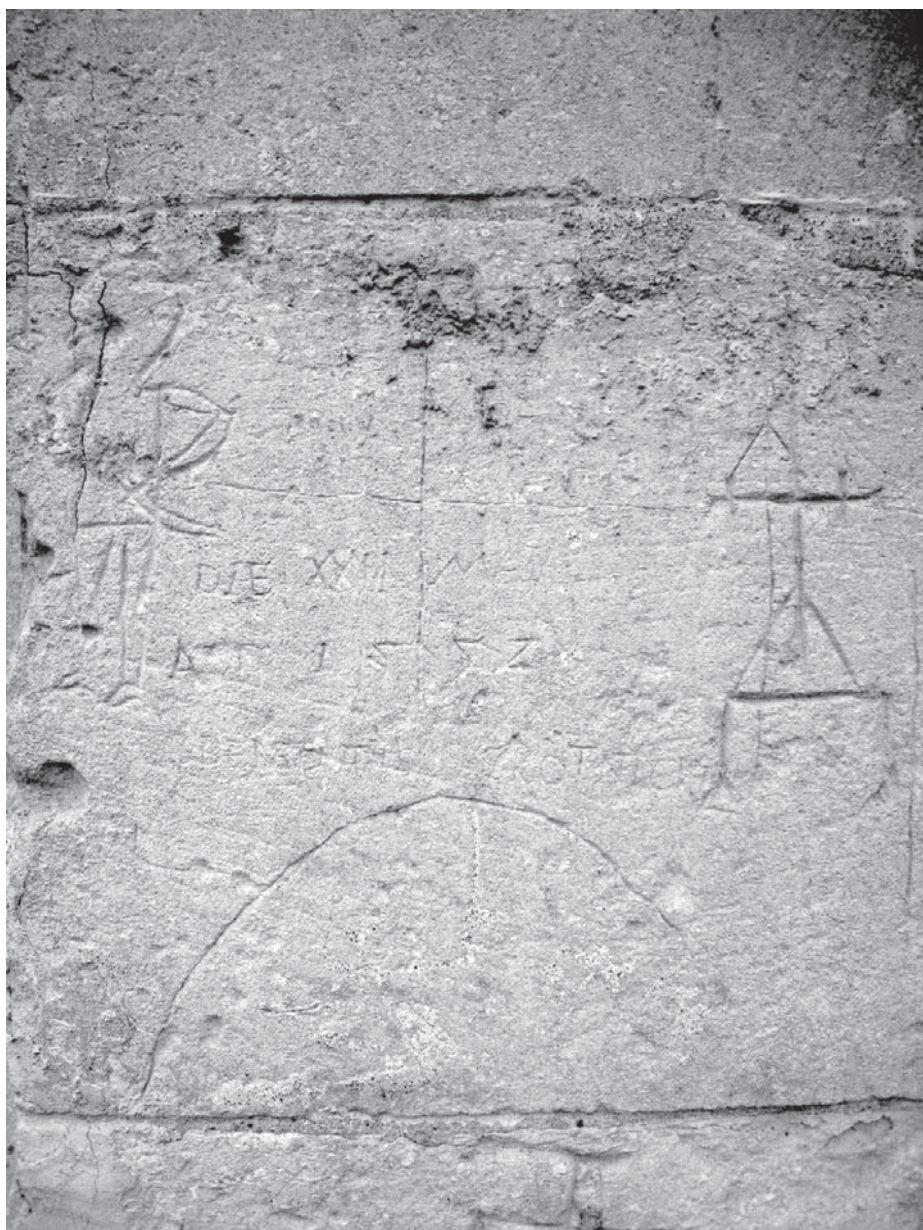

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

*Рис. 6–12. Графіті так званого «Єрусалимського двораменного хреста» за виглядом «Хреста на Голгофі».
Зовнішні стіни церкви Святого Пантелеймона. Сучасний стан.
Авторські фото.*

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16.

Рис. 17.

Рис. 13–17. Графіті так званого «Єрусалимського двораменного хреста» за виглядом «Хреста на Голгофі».

*Рис. 18. Портал церкви Святого Пантелеймона. Сучасний стан.
Авторські фото*

ПРО ОДНУ ІЗ НАЗВ ГАЛИЧА В XIV СТОЛІТТІ

*Дослідження акцентоване на вивченні однієї з непересічних латинських назв Галича XIV ст. У реєстрі провінцій та вікаріатів Ордену Братів Менших, де вперше фігурує вікаріат Русі, згадано місійний осередок францисканців у Галичі. Автор (автори) цього джерела записали досить оригінальну латинську транскрипцію столиці Галицької землі *Galciff/Galaf*. Така назва міста відображає, на наш погляд, один із східних її варіантів, можливо, вірменського або караїмського походження.*

Ключові слова: *Галич, францисканці, вірмени, караїми.*

У вітчизняній історіографії значний період історії України, датований кінцем XIII — першою половиною XIV ст., за алегоричним висловом Михайла Грушевського, вважається «кіммерійською питьмою»¹. Цей своєрідний термін історик застосував ще на початку XX ст., характеризуючи суттєвий брак джерел до вивчення пізньосередньовічної історії українських земель. Використання цієї парадигми й досі є однією з методологічних засад більшості досліджень з історії середньовічного Галича. Минуле давньої столиці Галицької землі здебільшого розглядається крізь призму літописної традиції XII—XIII ст. Натомість історична доля Галича XIV—XV ст. несправедливо залишається на периферії наукових студій.

Впродовж останнього сторіччя в науковий обіг введено низку різнопланових джерел, що доповнюють, переосмислюють та по-новому ілюструють середньовічну історію Галича. Серед них — реєстр провінцій та вікаріатів Ордену Братів Менших (далі — OFM)*, де вперше згадано про вікаріат Русі.

Виникнення Руського вікаріату (*vicariae Russiae*) простежується за двома списками провінцій та вікаріатів Францисканського ордену з

¹ Грушевський М. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1993. — Т. 3. — С. 108.

* Орден Братів Менших (лат. *Ordo Fratrum Minorum*) — чернечий орден католицької церкви, що виник 1209 р. завдяки подвижництву св. Франциска з Ассізі (1182–1226).

40-х та 80-х рр. XIV ст.². У спеціалізованій історіографії ще наприкінці XIX — на початку XX ст. датування цих міноритських реєстрів не викликало сумнівів. Перший із них долучений до двох відомих кодексів твору «*Історія Сатирика*» поццоулійського єпископа-мінорита Пауліна з Венеції (1324–1344)³. Його опублікував Конрад Еубель. Датований він близько 1344–1345 рр.⁴. Натомість Гієронім Голубович окреслив появу цього переліку 1340 р.⁵. Другий список францисканських адміністрацій, де згадано вікаріат Русі, вміщено у праці мінорита Бартоломія з Пізи (1338–1401) «*Про порівняння Життя св. Франциска із Житієм Господа Ісуса*». Появу цього джерела видавці датують 1389 р., Люк Ваддінг — 1400 р., а Г. Голубович — 1385 р.⁶.

Проблему датування вищенаведених міноритських реєстрів можна зіставити з визначенням часу утворення вікаріату Русі загалом і освоєння францисканців у Галичі зокрема. У такому контексті створення Руського вікаріату OFM історики розглядають між 1340–1345 рр.⁷ або

² Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco / [reverendissimi patris magistri L. C. de Signia]. — Romae : Typis Vaticanis, 1898. — T. 5. — Apendix I. — P. 602, XLI.; De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Iesu auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa // *Analecta Franciscana sive Chronica aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum spectantia* / [edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae]. — Quaracci : Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, MCMVI. — Tomus IV. — P. 335, 556.

³ Little A. G. *Franciscan Papers, List and Documents* / A. G. Little. — Manchester : Manchester University Press, 1943. — P. 23.

⁴ Bullarium Franciscanum. — T. 5. — Apendix I. — P. 579.

⁵ Golubovich H. *Series Provinciarum Ordinis Fratrum Minorum saec. XIII et XIV* / H. Golubovich // *Archivum Franciscanum Historicum*. — Quaracchi, 1908. — T. 1. — P. 16, 21.

⁶ De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Iesu auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa. — P. XXIV–XXV; *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno*. — Romae : Typis Rochi Bernarbo, MDCCXXXIV. — T. 9. — P. 232; Golubovich H. *Op. cit.* — P. 16, 22.

⁷ Golubovich H. *Op. cit.* — P. 16, 21; Abraham W. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi* / W. Abraham. — Lwów : Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. — T. 1. — S. 192; Грушевський М. Назв. праця. — С. 298; Moisescu G. *Catolicismul în Moldova Până la Sfârșitul veacului XIV* / G. Moisescu. — Bucharesti, 1942. — S. 87; Чубатий М. *Історія християнства на Русі-Україні* / М. Чубатий. — Рим — Нью-Йорк : Український Католицький Університет, 1965. — Т. 1 : до 1353 р. — С. 597; Czamańska I. *Moldavia i Wołoszczyna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku* / I. Czamańska. — Poznań, 1996. — S. 23; Kurtyka J. *Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich z lat 1400 i 1402* / J. Kurtyka // *Roczniki Historyczne*. — Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2001. — R. LXVII za rok 2001. — S. 156, przypis 36; Dobre C. *Mendicants in Moldavia: Mission in an Orthodox Land* / C. Dobre. — Daun, 2009. — P. 88, 90.

періодом середини — другої половини XIV ст.⁸. Найновіший погляд на проблему запропонував Даріуш Карчевський, окресливши ймовірне створення вікаріату Русі близько 1370 р.⁹

Прибуття міноритів до Галицької землі церковна католицька традиція пов'язувала із заснуванням 1238 р. францисканського монастиря в Галичі за сприяння сандомирського та краківського князя Болеслава V Сором'язливого (1226–1279)¹⁰. Така інформація ще до 1914 р. містилася в архівах францисканської обителі Святого Станіслава*на околиці Галича, проте 1917 р. конвент разом із давнім архівом було спалено внаслідок воєнних подій Першої світової війни (1914–1918 рр.)¹¹. Підґрунтям традиції появи францисканців у Галичі 1238 р. була згадка в «Хроніці європейської Сарматії» перевидання 1611 р., авторства італійського ранньомодерного історика Алессандро Гаваньїні (1534–1614). У параграфі, присвяченому князеві Болеславу, автор наративу зазначив, що 1237 р. той запросив францисканців із Праги

⁸ Kantak K. Franciszkanie Polscy / K. Kantak. — Kraków : Nakładem Prowincji Polskiej OO. Franciszkanów, 1937. — T. 1 : 1237–1517. — S. 273–274, przypis 5; Loenertz R. Les Missions Dominicaines en Orient et la Societe des Freres Peregrinants pour le Christ / R. Loenertz // Archivum Fratrum Praedicatorum. — Rome, 1934. — T. 4. — P. 14; Kłoczowski J. Bracia Mniejsi w Polsce średniowiecznej / J. Kłoczowski // Zakony franciszkańskie w Polsce / red. Jerzy Kłoczowski. — Kraków : Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentualnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, 1983. — T. 1 : Franciszkanie w Polsce średniowiecznej. — Cz. 1. — S. 53, przypis 77; Kłoczowski J. Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce / J. Kłoczowski // Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów / [pod. red. J. Kłoczowskiego]. — Lublin : Wydwo KUL, 2010. — S. 255–256, przypis 58; Trajdos T. Dominikanie a franciszkanie we Lwowie do 1370 r. / T. Trajdos // Dzieje Podkarpacia. — Krosno : Podkarpackie Towarzystwo historyczne, 2001. — T. V : Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. — S. 445.

⁹ Karczewski D. Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu. Powstanie — rozwój — organizacja wewnętrzna / D. Karczewski. — Kraków : Wydwo AVALON, 2013. — S. 267–270.

¹⁰ Peteński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peteński. — Kraków : Akademia Umiejętności, 1914. — S. 206.

* Костел Святого Станіслава — давня галицька церква Святого Пантелеймона, збудована на межі XII–XIII ст., приблизно з середини XIV ст. перебувала під юрисдикцією католицької громади Галича. Впродовж 1596–1945 рр. тут містився францисканський монастир Святого Станіслава, тепер діюча церква Святого Пантелеймона УГКЦ у селі Шевченковому Галицького району Івано-Франківської області, Україна.

¹¹ Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie (AFKr). Alojzy Karwacki. Materiały do historii Konwentów Ruskiej Prowincji OO. Franciszkanów (E-I-8). — Gdansk; Essen, 1998. — S. 3–5.

до Кракова і збудував для них костел. У контексті цього повідомлення А. Гаваньїні згадував, що наступного року, тобто 1238-го, було засновано монастир у Галичі¹².

Інформація А. Гаваньїні про заснування францисканського монастиря в Галичі 1238 р., мабуть, запозичена з *«Історії Польщі»* Яна Длugoша (1415–1480), де під цим самим роком вміщена згадка про появу в Галичі домініканців¹³. Очевидно, італійський хроніст сплутав назву двох жебрачих орденів, адже у *«Хроніці»* автор помилково називав францисканцями святого Яцека (1183–1257) та папського легата до монголів ченця Асцеліна з Ломбардії (? – після 1248), які, як відомо, належали до Ордену Проповідників¹⁴.

Уперше задокументований факт присутності Братів Менших у Галичі датується 1367 р. Зокрема, у праці Антона Петрушевича про храм Святого Пантелеймона зберігся неповний передрук листа руського старости Отто з Піліци (бл. 1340-го–1384) до галицького воєводи і вїйта Генріка (? – після 1367-го) від 30 листопада 1367 р.¹⁵ Оригінал документа ще 1909 р. особисто бачив дослідник середньовічної архітектури Галича Йосип Пеленський, проте вже станом на 1911 р. його було втрачено¹⁶. За змістом це позитивний розгляд звернення львівських міноритів у справі побудови костелу Святого Хреста в Галичі. В опублікованому тексті руський староста від імені короля Казимира III (1310–1370) закликав галицьку громаду надати францисканцям будь-яке місце для побудови костелу, яке виберуть собі брати, і всіляко підтримувати міноритів¹⁷.

¹² Гаваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув., та пер., з пол. о. Ю Мицика]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 111.

¹³ Dlugossii Ioannis. Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae : in 10 libros / [komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa i in]. – Warszawa : PWN, 1973. – T. 3. – Lib. 5–6. – S. 283; Щавелева Н. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длugoша (Книги I–IV). Текст, перевод, комментарии / Н. Щавелева ; [под. ред. А. Назаренко]. – М. : Памятки исторической мысли, 2004. – С. 209, 363–364.

¹⁴ Гаваньїні Олександр. Назв. праця. – С. 109–110.

¹⁵ Петрушевич А. Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костелъ Святого Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія. – Львовъ : Иждивеніе и собственность Ставропигійскаго Института, 1881. – С. 18–19.

¹⁶ Peleński J. Op. cit. – S. 192, przepis, 2; AFKr. Alojzy Karwacki. Materiały do historii Konwentów Ruskiej Prowincji OO. Franciszkanów (E-I-8). – S. 27–28.

¹⁷ Петрушевич А. Назв. праця. – С. 18–19.

Аналіз різнопланової інформації про діяльність францисканців у Галичі протягом XIII–XIV ст. свідчить, що ґрунтовне облаштування їхньої місії відбулося в 50–60-х рр. XIV ст. Такий стан речей цілком узгоджується з процесом організації міноритського вікаріату Русі близько 1370 р.

Згідно з реєстром Руського вікаріату, умовно датованим межею 60–70-х рр. XIV ст., ця францисканська адміністрація складалася з таких місіонерських осередків: Львів, Городок, Коломия, Галич, Снятин (?), Кузьмин (Воля-Кузьмина), Серет, Молдова (Бая), Кам'янець (Кам'янець-Подільський), Смотрич, Хотин, Лікостомо (Вилкове) і Білгород (Білгород-Дністровський)¹⁸. Більшість із них піддаються географічній ідентифікації. В окремих випадках, як, наприклад, Снятин (*Nostin/Nestin*), Молдова (*Moldaviae*) — сучасне селище Бая (латинська назва — *Civitas Moldaviae*), Кузьмин (Воля-Кузьмина) чи генуезька фортеця Лікостомо (*Licostoni/Licosconii*), слід опиратися на вже визначені раніше локалізації¹⁹.

Неординарно для латинської транскрипції в переліку францисканських місій вікаріату Русі виглядає назва Галича — *Galciff/Galaf*²⁰. Такий варіант назви столиці Галицької землі не трапляється у відомих латиномовних джерелах XII–XVIII ст., де повністю домінують тези — *Halicz/Galich*. На наш погляд, цю транскрипцію укладачі реєстру могли запозичити від вірмен або караїмів*. Підтвердженням припущення може слугувати схожа співзвучність вірменських назв таких міст, як Львів — Ілльоф/Льоф та Сучава — Сечоф**. Значна частина місіонер-

¹⁸ Vicaria Russiae habet haec loca: Lemburgae, de Grodech/Grodek, de Colomia, de Galciff/Galaf, de Nostin/Nestin, de Cusminen, Cereth/Ceret, Moldaviae, Caminix, Scotorix/Smotorix, Cotcham/Corkam, Licostoni/Licosconii, Albi castri/Albi Castri. — Bullarium Franciscanum. — T. 5. — Appendix I. — P. 602, XLI.; De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Iesu auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa. — P. 556.

¹⁹ Abraham W. Op. cit. — S. 192; Moiescu G. Op. cit. — S. 87; Czamańska I. Op. cit. — S. 23; Karczewski D. Op. cit. — S. 268–269.

²⁰ Bullarium Franciscanum. — T. 5. — Appendix I. — P. 602, XLI.; De Conformitate Vitae Beati Francisci ad Vitam Domini Iesu auctore Fr. Bartholomaeo de Pisa. — P. 556.

* Караїми — етнос тюркського походження, юдейського віросповідання, один з корінних народів Криму.

** Цілком імовірно, що складна для ідентифікації місцевість *Nostin/Nestin*, яку більшість дослідників ототожнюють зі Снятином (м. Снятин, Івано-Франківська обл., Україна) теж вірменського походження. Таку можливість під час приватної консультації підтвердив дослідник вірмен у руських землях професор Ягеллонського університету Кшиштоф Стопка. Щоправда, прямих джерельних підтверджень такої тези наразі немає, адже більшість документів, що стосуються снятинських вірмен, походять з XVIII ст. і подають назву міста в українській або польській формі.

ських осередків Руського вікаріату розташовувалася на торговельних шляхах між Європою та Азією. Зокрема, Львів, Галич, Коломия, Снятин, Хотин, Кам'янець-Подільський, Серет та Білгород лежали вздовж так званого «Волоського/Молдовського шляху». Цей напрям з останньої чверті XIV ст. став альтернативою старому і небезпечнішому «Татарському шляху», який через Львів, Золочів, Тереховлю, Кам'янець-Подільський і Білгород поєднував міста Ганзи з Північним Причорномор'ям²².

Розташування абсолютної більшості францисканських місій вікаріату Русі на «Волоському/Молдовському шляху», очевидно, зумовлювалося потребою забезпечення духівництва для купців латинського обряду та проповідницькою діяльністю серед «некатоликів». Специфікою середньовічних торговельних міських осередків була постійна поліетнічність та мультиконфесійність.

Помітну роль у торгових зв'язках Сходу і Заходу доби Середньовіччя відігравали вірменські купці. Їхні колонії від середини — другої половини XIV ст. відомі у Львові, Києві та Кам'янці-Подільському²³. Тому Галич під назвою *Galciff/Galaf* міг потрапити до укладачів францисканських реєстрів через вірменський вплив. Із прикладу діяльності домініканців щодо «навернення» вірмен у Львові в другій половині XIV ст.²⁴ можна припустити, що подібні випадки існували також з боку францисканців, про що свідчать зокрема пізніші пожертви вірмен на користь львівських Братів Менших²⁵.

Не менш цікавою, проте менш обґрунтованою є теза про караїмське походження назви галицького міноритського осередку в реєстрі Руського вікаріату. Вірмени і караїми на Русі послуговувалися схожою мовою тюркського походження, відомою в науці як куманська, або

²¹ Patrowicz G. La chiesa armena in Polonia, parte prima 1350–1624 / G. Patrowicz. — Roma, 1971. — S. 19, 24, 27, 30, 34–35, 71–73; Stopka K. Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich / K. Stopka // Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. — Kraków, 1984. — T. 62. — S. 82.

²² Charewiczowa Ł. Handel Lwowa z Mołdawja i Multanami w wiekach średnich / Ł. Charewiczowa // Kwartalnik historyczny. — Lwów, 1924. — R. 38. — Z. 1–2. — S. 39; Огуй А. Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.) / А. Огуй // Русин. — Кишенев, 2010. — № 4 (22). — С. 46–47.

²³ Stopka K. Originis of Armenian Church Organization in Ruthenia / K. Stopka // Armenian Review. — Summer, 1985. — V. 38. — № 2–150. — P. 5–9.

²⁴ Ejusdem. Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich. — S. 82–83.

²⁵ Karczewski D. Op. cit. — S. 301.

старокіпчакська²⁶. Тому назву *Galciff/Galaf* можна розглядати також як караїмську. У цьому контексті слід згадати, що першодослідниками куманської мови були власне францисканські місіонери в Криму, які ще в кінці XIII — на початку XIV ст. уклали своєрідний латино-куманський словник «*Codex Cumanicus*»²⁷.

Згідно з дослідженнями Ярослава Дашкевича караїмів переселив до Галича в середині XIII ст. Данило Романович (1201–1264)²⁸. Однак прямих джерельних підтверджень цієї тези, окрім виписок з утраченого караїмського колофона, наразі немає. Тим не менше можливість запозичення францисканськими укладачами реєстру назви *Galciff/Galaf* на позначення місіонерського осередку в Галичі від місцевих караїмів не позбавлена логіки.

Обидві версії підтверджують, що францисканці, які в другій половині XIV ст. займалися створенням списку провінцій та вікаріатів OFM, у позначенні свого осередку в Галичі використали, очевидно, один зі східних варіантів назви цього міста — *Galciff/Galaf*. Ми припускаємо, запозичений у вірмен або караїмів, що осіли в руських землях. Такі висновки певною мірою підкреслюють місіонерську діяльність міноритів не тільки серед руського населення, а й серед інших «некатолицьких» етносів, що проживали в руських володіннях П'ястів та Анжу.

Andrii Stasiuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

To the question of one of the titles of Halych in the XIVth century

This research emphasizes the study of one of the most outstanding Latin names of Halych in the XIVth century. In the register of provinces and vicariates of the Order of Friars Minor, where a vicariate of Rus appears for the first time, a missionary center of Franciscans in Halych is mentioned. Author(s) of this source have recorded a quite original Latin transcription of the capital of the Halych land as Galciff/Galaf. In our opinion, such name of Halych reflects one of its eastern variants, perhaps of Karaite or Armenian origin.

Key words: *Halych, Franciscans, Armenians, Karaites.*

²⁶ Гаркавец А. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский / А. Гаркавец. — Алма-Ата : Изд-во Наука АН КазССР, 1987. — С. 114–117.

²⁷ Гаркавец А. Указ. соч. — С. 7–11.

²⁸ Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге видання виправлене і доповнене. — Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 35–61.

ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УСПЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КРИЛОСІ ТА ЧАС ЇЇ ПОБУДОВИ

Шляхом епіграфічного аналізу надгробних плит церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Крилосі автор пропонує детальніше датування будівництва самого храму. Вцілілі досі пам'ятки дозволяють датувати закладення церкви Успіння Пресвятої Богородиці 1579 р., а першу літургію у храмі 1584 р.

Ключові слова: Крилос, церква Успіння Пресвятої Богородиці, епіграфіка, Марко Шумлянський, палеографія.

Неподалік від фундаментів княжого Успенського собору XII ст., на Крилоській горі височіє церква Успіння Пресвятої Богородиці, зведена в XVI ст. на знак відродження величі княжого Галича. На сьогоднішній день в науці немає усталеної думки щодо конкретного часу її появи, різні дослідники називають хронологічною межею завершення чи початку будівництва 1534 р.¹, 1544–1545 рр.², 1584 р.³. При цьому практично всі версії спираються на епіграфічні пам'ятки, які збереглися в храмі досі. У 2014 р. на запрошення адміністрації Національного заповідника «Давній Галич» я дослідив графіті та інскульпти церкви Святого Пантелеймона, церкви Різдва Христового, Василівської каплиці та Успенської церкви. Монографія-каталог цих пам'яток нині готується до друку, проте вже в процесі роботи окреслилася низка питань, яку можна розв'язати завдяки епіграфічним дослідженням. З-поміж них — уточнення часу побудови Успенської церкви, яке частково було висвітлене в моїй доповіді на IV Міжнародній науковій конференції

¹ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peleński. — Kraków, 1914. — S. 115.

² Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / М. Фіголь. — К., 1997. — С. 113.

³ Вуйцик В. Церква Успення Пр. Богородиці в Крилосі: до проблеми датування / В. Вуйцик // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація". — 2004. — № 14 : Володимир Вуйцик. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження. — С. 278.

«Православ'я в Україні», що проходила в Києві 2014 р.⁴. Проте після виступу виникла можливість ще раз потрапити до Галича, повторно ознайомитися з пам'ятками Крилоської гори й уточнити прочитання таблички на фасаді Успенської церкви, яка має вагоме значення для встановлення часу її побудови.

Перший рік побудови церкви (верхня межа) — 1534-й розглядався серед пріоритетних при датуванні храму, зокрема у праці відомого дослідника галицьких старожитностей Йосипа Пеленського. Ця версія спиралася на його прочитання тексту надгробка Марка Шумлянського. Він містився раніше у проїмі північних дверей, а згодом, коли вхід відкривали, його вийняли і поклали як поріг під ними. Тут цю плиту й виявив учений. До 1991 р. надгробок лежав надворі, а нині його у вертикальному положенні встановлено біля північної стіни нартекса.

Композиційно плита складається з двох частин. У нижній (під написом) у квадратному полі, прикрашеному по кутах пальметками, посередині в оточенні симетричних переплєтених пагонів розміщені три вруби, над якими з нашоломника у вигляді корчака виникає пес, який зображений досить схематично. Подібні варіанти герба «*Корчак*», до якого належала родина Шумлянських, траплялися у матеріалах сфрагістики (див., наприклад, зображення печаток Станіслава Дершняка 1571 та 1585 рр., Петра Барзого 1564 р., Станіслава Дорогоївського 1574 р., Юрія Чурила 1602 р., Себастьяна Комаровського 1620 р.)⁵.

Текст надгробка, що займає верхню частину плити, загалом правильно відчитав Й. Пеленський, за винятком кількох дрібних розбіжностей у другому, шостому-восьмому і тринадцятому рядках, які, втім, суттєво не вплинули на зміст тексту. У світлі сучасних досліджень він виглядає так:

⁴ Корнієнко В. Датування церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Крилосі в світлі сучасних епіграфічних досліджень / В. Корнієнко // *Православ'я в Україні. Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції* / [за ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. — К., 2014. — С. 709–711.

⁵ Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. / О. Однороженко. — Х., 2009. — С. 194–195, 265.

D: O: M:
 тѸм̃ лежит ма̃
 ко шѸм̃ланский
 навеликѣ ималѣ
 шѸм̃ланѣ дѣдинѣ
 па̃ цр̃кв̃ сїа кат̃е
 р̃лнои галѣко̃ оусп̃е
 пр̃сто б̃ци крилоко̃
 ф̃ндатор ж̃ лѣт
 п̃е преставѣ за
 короля полского
 зигм̃ста авг̃ста
 в ро̃ б̃жїи а̃фле

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає так:

D(eo) O(ptimo) M(aximo). ТѸт лежить Марко ШѸмланский, на Великих и Малих ШѸмланах дѣдични(и) па(н), ц(е)ркв(и) сїа катедр(а) лної галицко(и) ОУспе(нїа) Пр(е)с(ва)то(и) Б(огороди)ци Крилоскої ф̃ндатор. Жил лѣт п̃е. Престависа за короля полского Зигм̃нта Авг̃ста в ро(к) Б(о)жїи а̃фле.

Господь Всемогу́тний Великий. Тут лежить Марко Шумлянський, на Великих та Малих Шумлянах ді́дичний пан, церкви цієї кафедральної галицької Успіння Пресвятої Богородиці Крилоської фундатор. Жив літ 85. Помер за короля польського Сигізмунда-Августа року Божого 1535.

Зважаючи на пряму інформацію тексту надгробка Марка Шумлянського, Й. Пеленський вважав верхньою межею можливої побудови Успенської церкви саме 1535 р.

Спираючись на інформацію того ж надгробка, де Шумлянського названо фундатором Успенської церкви, інший дослідник — Михайло Фіголь відніс верхню межу її побудови до 1544—1545 рр. Щоправда, Шумлянський на той час вже десять років як помер, тож таку хронологічну лакуну між смертю фундатора та часом побудови церкви потрібно було б якось пояснити. На жаль, цей момент М. Фіголь обійшов увагою. Втім теоретично можливо, що Шумлянський вніс пожертву на відбудову церкви, що з якихось причин не могла

розпочатися за життя фундатора, і тому версія не виглядає такою вже невірогідною.

Ще один відомий дослідник галицьких старожитностей — Володимир Вуйцик відносив початок побудови Успенської церкви до 1584 р., за текстом плити, вбудованої у фасадну стіну головної апсиди. До неї ми ще повернемося. А ось стосовно згадки в написі надгробка Шумлянського як ктитора Успенської церкви, то, спираючись на лист єпископа Макарія Тучапського від 1 липня 1548 р. до священників церкви Успіння Богородиці в Крилосі, з-поміж її ктиторів, окрім Марка Шумлянського, згадуються ще Васко Лагодовський, Станислав та Олехно Замоські, Федір Загвоздецький (стараннями цих добродіїв мала постати нова церква поруч зі зруйнованою старою). В. Вуйцик припускав, що ці ктитори прилучилися до відбудови старого Успенського собору XII ст., а не до побудови нової церкви⁶. Тому й спирався при визначенні дати побудови храму на іншу епіграфічну пам'ятку.

Це одна з двох квадратних табличок, вмурованих у фасадну стіну центральної апсиди обабіч круглого «медальйона», в якому містився мальований образ Пресвятої Богородиці. На одній з них — лівій добре читається 1584 р. Інша ж, розташована праворуч, як вважав дослідник, пошкоджена так, що її текст прочитати не вдається, а зміст лишається загадкою, тому й спирався він на дані тільки лівої. Крім того, вчений до визначення хронології споруди залучив результати спостережень. Як він справедливо зазначав, в архітектурі церкви виразно виявились ренесансні риси, що набули поширення на західноукраїнських землях з другої половини XVI ст.⁷. Пропоноване датування підсилювалось також покликами на парафіяльний інвентар 1749 р., а також інвентарі 1839 і 1841 рр.⁸, де теж вказано 1584 р. Очевидно, саме завдяки виразному прочитанню лівої плити ця дата й з'явилася в інвентарях. В. Вуйцикові аргументи загалом не викликають заперечення, а текст другої таблички, до речі, добре збереженої, дозволяє значно уточнити хронологію.

Обидві ці плити мають певні відмінності: літери розташованої ліворуч виконано в техніці гравіювання, вони заглиблені, а

⁶ Вуйцик В. Назв. праця. — С. 273.

⁷ Там само. — С. 278.

⁸ Там само. — С. 274.

розташовані праворуч — у техніці рельєфу, тож вони виступають назовні. Відмінна й форма написання літер обох текстів, і це може вказувати на те, що їх виконували різні майстри. Проте водночас їх виготовлено з однакового матеріалу, вони мають приблизно рівні форму та розміри, висотою відповідають кам'яним блокам, з яких змуровано апсиду церкви. Ці блоки було взято з розібраного Успенського собору XII ст., що засвідчують написи-графіті на них, розміщені в теперішньому муруванні стіни догори або набік. Натомість камінь, який ці плити обрамлюють, має більші розміри, приблизно на дві висоти блока, причому його верхня частина діагонально зрізана, тож під час будівництва майстрам довелося вирівнювати кладку стіни невеликими брусками каменю. У круглому отворі посередині містилося фрескове погрудне зображення Богородиці Втілення⁹, нині втрачене внаслідок випадіння фрескового тиньку. Загалом композиція та розташування цих деталей вказують, що вони синхронні часові побудови церкви і входять до первісного задуму її архітектурного плану.

Текст першого з них досить чіткий, гарно читається¹⁰. На поверхні каменю прокреслений чотириконечний хрест на великій триступінчастій замкненій Голгофі. У верхній її сходинці вирізьблено чотириконечний рівнораменний хрест. Середню сходинку займає запис року — $\overline{\text{а}}\overline{\text{ф}}\overline{\text{п}}\overline{\text{д}}$, тобто, 1584 рік. У нижній — прокреслено літери імені Романа Івановича $\overline{\text{Р}}\overline{\text{о}}\overline{\text{м}}\overline{\text{а}}\overline{\text{н}}\overline{\text{И}}\overline{\text{в}}\overline{\text{а}}\overline{\text{н}}\overline{\text{о}}\overline{\text{в}}\overline{\text{и}}\overline{\text{ч}}$. Палеографія складових графіті не суперечить його датуванню останньою чвертю XVI ст.

Іншу плиту, розташовану праворуч, дослідники вважали пошкодженою настільки, що її текст прочитати не вдається, а зміст лишається загадкою. Сучасні дослідження, які я провів, дозволили встановити, що права нижня сторона плити, яка вважалась пошкодженою, насправді є необробленою та має однакову висоту рельєфу порівняно з літерами. Оброблена поверхня складається з трьох частин. У верхній міститься виділений рядок, заповнений текстом із зазначенням імені автора, що також збереглося доволі добре й читається як Роман Сомко. Трохи нижче цього імені ліворуч виконано чотири літери року — $\overline{\text{а}}\overline{\text{ф}}\overline{\text{о}}'$, тобто, 1579 р. Ще нижче розташовано дві вертикальні риски, що мають у верхніх частинах два відвороти назовні — так звані «рубежі», аналоги

⁹ Там само. — С. 270.

¹⁰ Вуйцик В. Назв. праця. — С. 270; Peleński J. Op. cit. — S. 118.

яких присутні в догеральдичних знакових комплексах цього часу¹¹. Тобто, означений символ мав ідентифікаційну функцію позначення його власника. Літери виконано у формі в'язі, їхня палеографія не суперечить датуванню останньою чвертю XVI ст.

Відмінності у виконанні обох плит можуть бути обумовлені як різним авторством різьбярів, які їх виконували (що може свідчити і про короткотермінове різночасове їх виконання), так і про відмінності у смаках самих замовників — Романа Сомка та Романа Івановича. Втім не виключено, що на обох плитах згадано одну особу — Романа Івановича Сомка, який може бути фундатором або одним із фундаторів Успенської церкви. На жаль, віднайти інформацію про цих осіб (або одну особу) поки що не вдалося. Втім тексти обох плит містять важливі дані, оскільки викарбовані на них дві дати — 1579 р. та 1584 р. фактично маркують роки побудови храму. Розташування плит у зворотному порядку — справа наліво, а не зліва направо (тобто, табличка 1579 р., що логічніше, мала б бути розташована ліворуч, а 1584 р. — праворуч), вірогідніше пояснити відбудовчими роботами храму, адже плити ці мають однаковий розмір, тож їх могли переставити місцями будівничі-реставратори (церкву неодноразово поновлювали), які особливо не вникали у зміст написаного на них тексту.

Не суперечить такому датуванню й інший епіграфічний матеріал, адже на цих брилах, які було взято з давнього княжого собору, в деяких місцях збереглися написи-графіті: брили, на яких вони розміщені, повернуті догори або набік, тож написи виникли ще до того, як каміння потрапило в мурування церкви. На одній з таких брил існує пам'ятний напис Яна Кисіля, де зазначено 1564 р., палеографія ж інших не суперечить датуванню XVI ст. Варто взяти до уваги і спостереження В. Вуйцика щодо архітектурного типу Успенської церкви, ренесансні риси якого притаманні саме другій половині XVI ст. П'яти років було цілком достатньо для побудови такої споруди, тим більше, що матеріал для її зведення лежав поруч — це брили Успенського собору XII ст.

Отже, зважаючи на результати новітніх досліджень епіграфічних пам'яток та архітектурні спостереження, ми можемо встановити, що церкву Успіння Пресвятої Богородиці у Крилосі було закладено 1579 р., а перша літургія у храмі (яка маркує завершення робіт) відбулась у 1584 р.

¹¹ Однороженко О. Назв. праця. — С. 83.

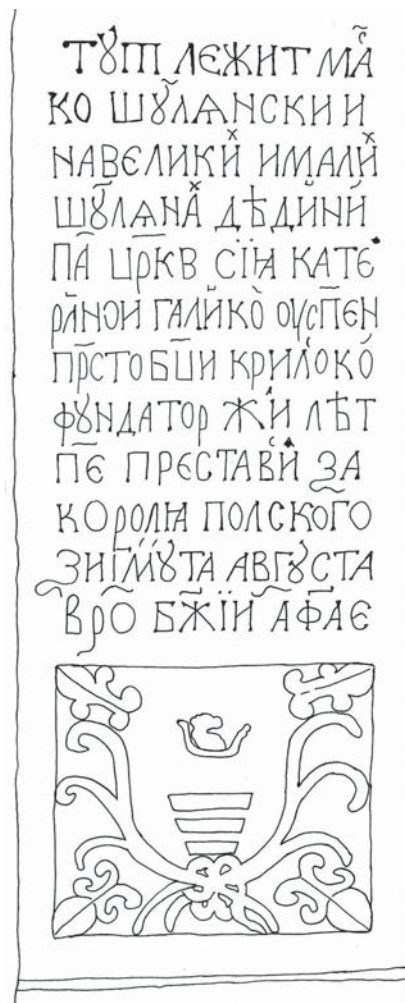
Viacheslav Korniienko (Kyiv, Ukraine).
**Epigraphic monuments of the Assumption Church
in Krylos and the time of its construction**

With the help of epigraphic analysis of tombstones of the Church of the Assumption of Virgin Mary in Krylos, the author offers more detailed dating of the construction of this church. Survived monuments allow us to date the laying of foundation of the Church of the Assumption of Virgin Mary to the year of 1579, and the first liturgy in the church to the year of 1584.

Key words: Krylos, the Church of the Assumption of Virgin Mary, epigraphy, Marko Shumlianskyi, paleography.

Мал. 1. Фотографія надгробка
Марка Шумлянського

Мал. 2. Промалювання
надгробка
Марка Шумлянського

Мал. 3. Пам'ятна плита Романа Івановича
(фотографія і промалювання)

Мал. 4. Пам'ятна плита Романа Сомка
(фотографія і промалювання)

Мал. 5. Пам'ятні плити 1584 та 1579 рр. у муруванні апсиди

Нова та новітня історія міста

Вступні уваги

Новітня історія міста Галич, яке давно втратило свій колишній князівський блиск і велич, залишається «відкритою» для дослідників сторінкою, що наразі потребує окремої уваги. Від XIX ст. терени відносно знелюднілого центру систематично потрапляли в поле зору археологів, істориків, етнографів. Учені розпочали вивчення минулого Галича, водночас «рекламуючи» цей осередок серед колег з Австрії, Польщі, Угорщини, України, із часом — СРСР, Росії тощо. Дві світові війни, які переривали вкрай необхідні студії, все ж сколихнули громадськість краю віднайденням Успенського собору та низки не менш вартісних артефактів. Українська спільнота міста, котра мешкала поряд із чисельними польською і єврейською громадами, відчула приплив патріотизму, власної значущості, позбавленої у попередні покоління. Величезну допомогу у пробудженні краю зіграла Українська греко-католицька церква в особі митрополита Андрея Шептицького, доля якого нероздільно пов'язана з Крилосом і Галичем. Спадщина духовного лідера українства, його пастирські заповіді певною мірою формувалися під впливом історичного духу галицького минулого.

Оселянювання колись знаменитого центру з одного боку позбавило його права на загальнонаціональну першість, але з іншого — відкрило величезні перспективи для студій, увінчаних у XX — на початку XXI ст. тисячами публікацій, сотнями найрізноманітніших експедицій та десятками наукових конференцій, проведених силами фахових дослідників та громадян-ентузіастів. Ціла плеяда науковців сформувалася під дією тривалішого чи коротшого перебування в Галичі під час екскурсій, археологічних та етнографічних практик, прощ тощо. Нікого не залишила байдужим етнічна та конфесійна багатоманітність міста та його історична утаємниченість, прихована під шарами документів і ґрунту, очікуючи на своє відкриття та публічне висвітлення.

На сьогодні Галич потенційно залишається найбільш брендовим історико-культурним та туристичним осередком Прикарпаття, який сам по собі вимагає постійного поступу, прогресу, збільшення комерційної та науково-освітньої привабливості, так необхідної для розвитку нашої нації у XXI ст. Потенціал міста, який добре розуміли у XII—XIV ст. не лише руські князі, а й зарубіжні володарі, вимагає відновлення у новій якості сучасного світу. Минуле Галича XIX—XX ст. ми досі досліджуємо з позицій його значущості для археологічних експедицій, опускаючи часто з поля зору саму історію того-часного міста як багатостороннього феномена. Натомість цілком очевидно є необхідність комплексного вивчення історії містечка як унікального простору для формування суспільно-громадського, публічного та приватного життя його мешканців. Період XIX—XX ст. є особливо цікавим як епоха становлення та визрівання «галицької» інтелігенції, культурно-мистецького відродження та світових війн. Тому дана рубрика ставить перед собою завдання повернення з небуття сторінок пам'яті про місто нової і новітньої доби — одного з важливих періодів його історії, покликаною стати трампліном загальнодержавного патріотичного пробудження та розквіту нації.

Редакційний комітет

ІСТОРИЧНА ОБ'ЄМНО-РОЗПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА МІСТА ГАЛИЧА XVI–XVIII ст.

Сформована в XVI–XVIII ст. об'ємно-розпланувальна структура міста Галича є відображенням європейських містобудівних теорій і репрезентує перехідний архітектурно-планувальний уклад ідеального міста з нерегулярною схемою абрису плану, який поєднує елементи середньовіччя і ренесансу і потребує розроблення та впровадження конкретних програм з охорони та збереження історичного середовища, яке перебуває під загрозою знищення.

Ключові слова: Галич, об'ємно-розпланувальна структура, середмістя, ринкова площа.

Сучасний Галич — місто, повторно засноване на новому місці при дорозі зі Львова на Покуття, в усті Лукви, де вона впадає у Дністер. Датується він від часу закладення нового замку, спочатку дерев'яного, пізніше мурованого. У другій половині XIV ст. він сконцентрував навколо себе людність княжого Галича, що дало поштовх до його локації на новому місці на магдебурзькому праві¹. В адміністративній структурі Речі Посполитої Галич був столицею Галицької землі (однієї з п'яти земель Руського воєводства).

1374 р. князь Володислав Опольський вперше надав містові магдебурзьке право,² а 1429 р. Володислав Ягайло поновив його. Дальші

¹ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peleński. — Kraków : Akademia Umiejętności, 1914. — S. 194.

² Wierzbowski T. Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsovie dsi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski / T. Wierzbowski. — Varsoviae, 1915. — V. 3 : Acta vicecancellariorum, 1533–1548 — P. 4 : Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). — S. 359. — №276.

привілеї надавали місту Сигізмунд Старий та Сигізмунд Август³. Проте ознаки маґдебурзького права прослідковуються раніше, наприклад, 1367 р., коли король Казимир III наказав виділити земельну ділянку для ордену францисканців, які обрали місце на ринку⁴.

Історичне ядро сучасного Галича, розташоване на місці частини давнього Галича, функціонувало орієнтовно з 1238–1239 рр., як торгова площа поблизу пристані на Дністрі. Квартали, які її оточували, призначалися для іноземних купців⁵. У другій половині XIV ст. приринкові квартали заселили галицькі купці — караїми і євреї⁶.

Територія локаційного Галича із західної сторони обмежувалась р. Луквою, з півночі — р. Дністром, зі сходу — Замковою горою зі Старостинським замком. У центрі середмістя на осі північ — південь, з незначним відхиленням, розташовувався ринок видовженої чотирикутної форми. Площа мала форму «довгого» ринку при Т-подібному розгалуженні двох доріг, які вели до трьох міських брам. Ринкові квартали розташовувались вздовж двох довгих та короткої північної сторін ринку. Ринкова забудова при заснуванні, ймовірно, була одноповерхова, окремо розташована, пізніше частково блокована. До 1785 р. в центральній частині ринкової площі існувала дерев'яна ратуша⁷.

У північно-східній частині ринкового кварталу з часів княжого Галича розташовувалась церква Різдва Христового (XIII–XV ст.)⁸, яку

³ Brzezina K. Kościół parafialny P. W. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii w Haliczu / K. Brzezina // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. — Kraków, 2006. — Т. 14. — С. 53–72.

⁴ Могитич Р. Головна площа Галича / Р. Могитич // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. — Львів, 2004. — № 14. — С. 12–15; Пеленський Й. Таємниці столярного града / Й. Пеленський // Літопис Червоної Калини. Історико-краєзнавчий часопис. — 1999. — № 6. — С. 36–41.

⁵ Могитич Р. Назв. праця. — С. 12–15.

⁶ Пеленський Й. Назв. праця. — С. 36–41.

⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1882. — Т. 3. — С. 18; Могитич Р. Назв. праця. — С. 12–15.

⁸ Вуйцык В. С. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : В 4 т. / В. Вуйцык, Курмакова В. И. — К. : Будівельник, 1984. — Т. 2. — С. 224; Федунків З. Таємниці Галицької церкви Різдва Христового / З. Федунків // Літопис Червоної Калини. — 1994. — С. 42–45.

неодноразово перебудовували; сучасного вигляду вона набула під час перебудови 1757 р.⁹ (*л. 1*). На трьох приринкових парцелях перед нею існували костьол і кляштор Святого Христа францисканців (первісно дерев'яні)¹⁰, які були знищені під час татарських наїздів 1575 і 1595 рр. та відбудовані перед 1632 р. у вигляді костьолу, конвенту і каплиці Непорочної Панни Марії¹¹. Після скасування 1787 р. ордену францисканців костьол і каплицю розібрали, а пізніше у приміщеннях кляштору містилися школа і магістрат¹². (*л. 2*).

При південному наріжнику ринкової площі біля підніжжя Замкової гори 1427 р. спорудили головний храм латинської парафії Галича, перенесеної із костьолу Святого Станіслава (первісно церкви Святого Пантелеймона (1194 р.)) на сучасне місце біля ринку¹³, до ділянки, де стояла церква (ймовірно) Воскресіння¹⁴. Це парафіяльний римо-католицький костьол Вознесіння Найсвятішої Панни Марії, до 1710 р. — дерев'яний. На його місці в 1710—1785 рр. споруджено мурований (реставрація — 1904—1910, ремонт 1930—1932, реконструкція 1965)¹⁵. Згідно з інвентарем 1767 р. в тильній частині території костьолу розташовувався «дитинець» плебанії¹⁶. Об'єм нави і пресбітерію храму збережені до нашого часу. У 1965 р. до головного фасаду прибудовано нову споруду будинку культури. (*л. 3*). На південь від парафіяльного костьолу між 1869—1893 рр. звели нову плебанію (частково перебудована в 1936—1938 рр.)¹⁷, тепер корпус районної лікарні.

Згідно з дослідженнями останніх десятиліть територія середмістя Галича змінювалась. Так, первісне місто-торговиця окреслювалось в межах приринкових кварталів¹⁸. Згідно з люстрацією 1572 р.

⁹ Федунків З. Галицький релігійний центр. Проблеми і факти / З. Федунків. — Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. — С. 165.

¹⁰ Могитич Р. Назв. праця. — С. 12—15.

¹¹ Peleński J. Op. cit. — S. 183, 185.

¹² Brzezina K. Op. cit. — S. 53—72.

¹³ Peleński J. Op. cit. — S. 178.

¹⁴ Могитич Р. Названа праця. — С. 12—15.

¹⁵ Brzezina K. Op. cit. — S. 53—72.

¹⁶ Inwentarz starostwa halickiego 1767 r. // Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 141 (О. Чоловського), оп. 1, спр. 2147, арк. 7.

¹⁷ Brzezina K. Op. cit. — S. 53—72.

¹⁸ Могитич Р. Назв. праця. — С. 12—15.

сучасна вулиця Караїмська була за межами середмістя¹⁹. У XVI ст. Галич мав два розвинені передмістя: Запаркання з церквою Святого Миколая (знесена 1972 р.²⁰) і Лавринів Кут (тепер територія села Залукви) з церквою Святого Михайла²¹.

Станом на 1630 р. територія міста збільшилася до сучасних вулиць І. Франка і Святого Миколи²². До середмістя ввійшли забудова вулиці Караїмської з дерев'яною кенасою (перебудована на муровану близько 1834 р.²³, знесена у 1980-х рр.) (Іл. 4), забудова при східних схилах Замкової гори з синагогою на сучасній вул. Коновальця та південна частина ринку з комплексом костюлу Вознесіння Найсвятішої Панни Марії²⁴. Станом на 1767 р. Галич мав чотири передмістя: Підвалля, Запаркання, Калуське і Залуквинське. (Іл. 5). До середмістя належали міські ділянки: Західна, Східна, Північна, Затильна, Руська, Караїмська, Козячий ринок, жидівські і шляхетські квартали²⁵. Ідентифікація ділянок потребує окремого наукового дослідження історичної топографії Галича.

У XVII ст. середмістя було оточене з трьох боків валами з п'ятьма баштами і трьома брамами, про що повідомляють історичні описи²⁶. Наприклад, інвентар галицького староства 1627 р. фіксує, що мешканці Галича споруджували міські вали²⁷; люстрація 1629 р. описує осідання міських валів та руйнування частоколу і башт²⁸; «Сводная галицко-

¹⁹ Baliński M. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana* / M. Baliński. – Warszawa, 1845. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 852.

²⁰ Архітектор Зенон Соколовський: Архітектура в малюнках – пасія життя // Архітектурний вісник. – Львів, 2003. – С. 15–16.

²¹ Baliński M. *Op. cit.* – S. 695, 699.

²² Могитич Р. Назв. праця. – С. 12–15.

²³ Brzezina K. *Op. cit.* – S. 53–72.

²⁴ Могитич Р. Назв. праця. – С. 12–15.

²⁵ Inwentarz starostwa halickiego 1767 r. // Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 141 (О. Чоловського), оп. 1, спр. 2147, арк. 7–16; Грабовецький В. Нарис історії Галича / В. Грабовецький. – Галич, 1997. – С. 168.

²⁶ Федунків З. Міські укріплення Галича / З. Федунків // Регіональний науково-методичний альманах Краєзнавець Прикарпаття. – 2013. – № 21. – січень–травень. – С. 14–17.

²⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т. 3. – S. 17.

²⁸ ЛНБ НАНУ. Відділ рукописів, ф. 9, оп. 1, спр. 247, С. 1–37, 40, 41; Федунків З. Міські укріплення Галича. – С. 14–17.

русская летопись съ 1600 по 1700 годъ» повідомляє, що 1658 р. галицький староста Андрій Потоцький модернізував міські укріплення²⁹.

На сьогодні значну частину складових елементів історичної об'ємно-розпланувальної структури, які творили середовище міста, втрачено. Так, у міжвоєнний період архітектурно-просторова організація ринкової площі зазнала функціональної деформації. Через спорудження нового мосту і руйнування у Першу світову війну пошкоджену міську ратушу — конвент францисканців, розібрали, і відбулася регуляція ринкової площі в напрямку мосту, внаслідок якої площа втратила майже всю забудову східного приринкового кварталу і свою первісну форму. Ми припускаємо, що в XIX ст. також відбулась перманентна деформація західної сторони ринку і вулиці Караїмської. У другій половині XX — на початку XXI ст. архітектурно-просторову організацію ринкової площі (майдану Різдва) здійснювали з частковим урахуванням її історичної об'ємно-розпланувальної структури. (*л. 6*).

За результатами ідентифікації цінних історичних елементів міського простору і планувальної структури Галича ми припускаємо, що історичну ринкову площу знакують будинки на майдані Різдва: №12—24 (західна сторона); №28а/30 і №31 (північна сторона); №8, 9 (східна сторона). Прямокутний видовжений будинок клубу, зблокований з нартесом колишнього парафіяльного костюлу, знакує периметральну огорожу історичного комплексу костюлу, зокрема і втрачену дзвіницю, які фланкували ринкову площу з півдня. (*л. 7, 8*).

Отже, головні елементи архітектурно-розпланувальної структури міста (ринкова забудова, церква, костюл і ратуша, й інші сакральні та громадські споруди, яких сьогодні не існує) утворювали єдину лінійну композицію, повздовжня вісь якої була орієнтована на ратушу і перпендикулярна до осей симетрії церкви, конвенту і костюлу.

На основі проведених натурних обстежень, планувального аналізу, ідентифікації цінних історичних елементів міського простору ми можемо зробити висновок про існування у XVI — на початку XVIII ст. на території Галича міста-фортеці з перехідним архітектурно-планувальним укладом ідеального міста з нерегулярною схемою абрису плану, який поєднує елементи Середньовіччя і Ренесансу.

Щоб розв'язати проблему збереження архітектурно-містобудівної спадщини історичного ядра Галича, потрібно розробити та впровадити

²⁹ Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ / А. Петрушевич // Сборник Галицко-Русской Матицы 1873. — Львовъ, 1874. — С. 551.

концепцію реєенерації історичного середовища міста і вжити комплекс заходів щодо збереження, охорони та співіснування історико-культурної спадщини і сучасної забудови. В першу чергу слід провести науково-дослідні роботи; архітектурно-археологічні та архітектурно-реставраційні дослідження; здійснити розкриття збереженої автентичної субстанції підземного рівня — цінних елементів міської структури з дальшим їх експонуванням; реалізувати заходи з консервації, реставрації, адаптації до сучасних потреб цінних історичних об'єктів, з відтворення історичної парцеляції квартальної забудови, а також здійснити інші важливі заходи в рамках програми реєенерації.

Larysa Polishchuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

**Historical shape and the planning structure
of Halych during the XVI–XVIIIth centuries**

Space-planning structure of Halych, formed during the XVI–XVIIIth, is a reflection of European urban planning theories and represents an overpass architectural and planning structure of ideal city with its irregular planning scheme, that combines elements of Middle Ages and Renaissance, and requires the development and implementation of specific programs concerning protection and preservation of the historic environment, which is threatened.

Key words: Halych, space-planning structure, downtown, market square.

Іл. 1. Церква Різдва Христового. Поштівка початку XX ст.

Іл. 2. Ратуша (колишній конвент). Поштівка початку XX ст.

*Іл. 3.1. Костьол Вознесіння Найсвятішої Панни Марії.
Поштівка початку XX ст. (Джерело: Kościoły i klasztory
rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Materiały do dziejów
sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. — Kraków,
2006. — Kraków, 2006. — Т. 14)*

*Іл. 3.2. Костьол Вознесіння Найсвятішої Панни Марії.
Існуючий стан. Фото 2015 р.*

*Іл. 4.1 Забудова вулиці Караїмської.
 Поштівка 1910 р. (Джерело: <http://primo.nli.org.il>).*

Іл. 4.2. Існуючий стан забудови. Фото 2015 р.

Ил. 4.3. Фото 2009 г.

Ил. 4.4. Фото 2015 г.

Іл. 5. Реконструкція історичної планувальної структури міста Галича XVII–XVIII ст. Експлікація:

- 1) Старостинський замок; 2) ринкова площа з ратушею;
- 3) церква Різдва Христового; 4) комплекс костьолу Вознесіння Найсвятішої Панни Марії; 5) комплекс кляштору францисканців;
- 6) синагога; 7) кенаса; 8) приринкові квартали;
- 9) міські квартали; 10) міські брами; 11) церква Святого Миколая;
- 12) передмістя.

*Іл. 6.1. Ринкова площа. Загальний вид.
Поштівка початку XX ст.*

Іл. 6.2. Ринкова площа. Фото 2015 р.

*Ил. 7.1. Забудова північної сторони ринкової площі (майдану Різдва).
Фрагмент поштівки початку XX ст.*

*Ил. 7.2. Забудова західної сторони ринкової площі (майдану Різдва)
Фото 2015 р.*

Ил. 7.3. Фрагмент поштівки початку XX ст.

Ил. 7.4. Фото 2015 р.

*Іл. 8.1. Забудова східної і південної сторін ринкової площі
(майдану Різдва).*

*Фотографія початку XX ст. (Джерело: Kościoły i klasztory
rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Materiały do dziejów
sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. — Kraków,
2006. — Kraków, 2006. — Т. 14)*

Іл. 8.2. Теперішній стан. Фото 2015 р.

ГАЛИЧ У ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛИЦЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ НА РУБЕЖІ ХІХ–ХХ ст.: ДИСКУСІЇ ПРО МИНУЛЕ ТА ПЕРШІ СПРОБИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК

Статтю присвячено актуалізації наукової та громадської уваги до пам'яток давнього Галича на рубежі ХІХ–ХХ ст. Автор відзначає тісну співпрацю українських і польських учених у справі археологічних, історичних досліджень, реставрації архітектурних об'єктів та їхнього консервування. Поважне місце в діяльності активістів відігравали працівники органів центральної і місцевої влади, а також духівництво.

Ключові слова: Галич, Коло консерваторів, Ісидор Шараневич, Олександр Чоловський, костел, церква, Галицький замок, археологія, реставрація.

У ХІХ ст. скромне провінційне містечко Галич несподівано набуло ідеологічного значення. Внаслідок Першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) Галичину було приєднано до Австрійської держави. Габсбурги відповідно до успадкованої в угорських володарів титулатури назвали її «Королівством Галіції і Лодомерії». Як відомо, у ХІІІ ст. певний час ці землі перебували під владою Арпадів. Габсбурги позиціонували себе їхніми спадкоємцями і в такий ідеологічний спосіб аргументували приєднання цієї території. Тому давній княжий Галич став доволі помітним у тогочасному публічному просторі. Пам'ять про нього як княжу столицю мала, згідно з прагненням влади, легітимізувати тут австрійське панування¹.

¹ Wolff L. The idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. – Stanford : California, 2010. – P. 13–49. Див. також: Stupnicki H. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym z mapą Galicyi i Bukowiny / H. Stupnicki. – Lwów : Nakładem A. J. Madesa i H. Bodeka, 1869. – S. 77; Szaraniewicz I. Krótki opis geograficzny austriacko-węgierskiej monarchii z szczególnem uwzględnieniem królestwa Galicyi i Wielkiego księstwa krakowskiego do użytku klas niższych szkół średnich. Wydanie II / I. Szaraniewicz. – Lwów : Nakładem Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego. Z Drukarni Ludowej pod zarz. St. Baylego, 1878. – S. 108, 153–154.

Від середини XIX ст. (події «Весни народів» 1848 р., а згодом надання автономії Галичині в 1867–1870 рр.) намітилося активне зацікавлення минулим регіону. Водночас це був час творення на цих землях новітніх національних рухів (польського й українського), які активно використовували в дискусіях між собою й історичні аргументи². Багато представників галицької інтелігенції незалежно від політичних і національних симпатій співпрацювали в рамках тодішніх наукових та культурних товариств, а також державних інституцій, діяльність яких полягала в поглибленні тогочасного стану знань з історії регіону.

Цікавим прикладом такої інституції стало Коло консерваторів і кореспондентів пам'яток Східної Галичини (з 1905 р. — Гроно консерваторів). З кінця XIX ст. й до 1914 р. воно врятувало від знищення багато знакових галицьких пам'яток, зокрема — палац у Жовкві, Олеський замок, костели Перемишля та, наприклад, фортифікації Чернелиці й Раківця³. Рух консерваторів у Галичині зародився в середині XIX ст. Першим, хто очолив інституцію і почав збирати інформацію про стан пам'яток, був граф Мечислав Потоцький (*Mieczysław Potocki*)⁴. Згодом, після численних інституційних змін, від 1888 р. діяло Коло консерваторів і кореспондентів пам'яток Східної Галичини (функціонував також окремий відділ для Західної Галичини), перейменоване 1905 р. на Гроно, яке відповідало за пам'ятки в

² Грицак Я. «Яких-то князів були столиці в Києві?..»: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки / Я. Грицак // Україна Модерна. — 2001. — № 6. — С. 77–95; Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / T. Snyder. — Sejny : Wyd. Fundacja Pogranicze, 2009. — S. 145.

³ Детальніше про діяльність консерваторів Східної Галичини щодо інших пам'яток згадано в таких публікаціях: Арсеніч М. Пожежа Чернелицького замку на початку XX століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел / М. Арсеніч // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — 2013. — Вип. 23–24. — С. 367–375; Її ж. Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918–1939) у світлі вибраних архівних джерел / М. Арсеніч // Галичина. — 2013. — Т. 22–23. — С. 425–433; Eadem. Kreacja Przemyśla jako miejsca o znaczeniu historycznym w działalności inteligencji galicyjskiej na przełomie XIX i XX wieku / M. Arsenicz // Rocznik Przemyski. — 2015. — Т. 51. — З. 3 : Historia. — С. 53–64; Її ж. З історії Раковецького замку. Вибрані аспекти від середини XIX століття до 1939 року / М. Арсеніч // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. — 2015. — Ч. 26. — С. 204–208.

⁴ Smirnow J. Mieczysław Potocki — organizator urzędu konserwatorskiego w Galicji Wschodniej / J. Smirnow // Kurier Galicyjski. — 2014. — Cz. 1. — № 7 (203). — S. 22–23; Cz. 2. — № 8 (204). — S. 20–21; Cz. 3. — № 9 (205). — S. 20–21; Cz. 4. — № 10 (206). — S. 22–23.

повітах східної частини Галичини. Коло як інституція складалося з трьох секцій: перша займалася доісторичними пам'ятками; друга — історичними; третя спеціалізувалася на архівних матеріалах. Коло консерваторів об'єднувало видатних діячів культури і науки, для кого охорона пам'яток була однією з численних сфер їхньої діяльності. До них належали, серед інших, Ксаверій Ліске (*Ksawery Liske*), Ян Антоневич-Болоз (*Jan Antoniewicz-Bołoz*), Олександр Чоловський (*Aleksander Czołowski*), Юліан Захаревич (*Julian Zachariewicz*) і Владислав Пшибиславський (*Władysław Przybysławski*). Для Східної Галичини було визначено окремих консерваторів, які відповідали за так звані «руські пам'ятки» — о. Антонія Петрушевича (*Antoni Petruszewicz*), професора Ісидора Шараневича (*Izydor Szaraniewicz*) і професора Олександра Колессу (*Aleksander Kolessa*)⁵.

Діяльність консерваторів полягала у збиранні історичних джерел, документації стану пам'яток, запобіганні неконтрольованих перебудов, а також у міру можливості реставруванні і популяризації інформації про них у суспільстві. Робота консерваторів виглядала досить непростою, зважаючи на мінімальне знання місцевого населення про значення пам'яток, обмежене державне фінансування діяльності фахівців, а також нестачу фундаментальних досліджень у цій сфері. Все розпочиналося майже з нуля. Часто ентузіасти знаходили й опрацьовували історичні джерела та налагоджували співпрацю з власниками будівель, які не завжди були свідомі їхньої історичної цінності.

Галич як вагомий історичний центр викликав у другій половині XIX ст. великий інтерес. Про це засвідчує хоча б науковий доробок Антонія Петрушевича, Ісидора Шараневича, Юліана Захаревича, Олександра Чоловського⁶ і ін. Найбільше уваги дослідники приділяли проблематиці княжої доби, яка пов'язувалася з тогочасними археологічними дослідженнями місцевості. Але це не був єдиний предмет дослідження

⁵ Детальніше про початки діяльності консерваторів в Галичині див. Gosztyła M. *Przemiany idei i metod konserwatorskich w latach 1863–2003 na przykładzie zabytków architektury województwa podkarpackiego* / M. Gosztyła. — Rzeszów, 2006. — S. 41–71.

⁶ Laszak E. *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944)* / E. Laszak. — Łódź, 2004. — S. 57–68; Zima I. *Aleksander Czołowski 1865–1944. Luminarz lwowskiej kultury* / I. Zima. — Gdynia, 2011. — S. 67–74; Arsenicz M. *rec. Iwona Zima, Aleksander Czołowski 1865–1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011, wydawnictwo Novae Res / M. Arsenicz // *Rocznik Przemyski*. — 2014. — T. 50. — Z. 3 : Historia. — S. 261–264.

в історії осередку⁷. Помітними символами міста залишалися Галицький замок, споруджений близько XIV ст., який асоціювався зі спадщиною польських володарів, а також пізньосередньовічні католицькі костели і православні церкви. З перспективи галицьких консерваторів XIX ст. перелічені пам'ятки були й важливою частиною історії міста, яку варто було досліджувати і зберегти для наступних поколінь.

Костел оо. францисканців — давня церква Святого Пантелеймона

Одним із перших місць, яке викликало зацікавлення у консерваторів, був костел оо. францисканців Святого Станіслава. Будівля, згідно з аналізом графіті на стінах храму, постала не пізніше 1194 р. як середньовічна церква Святого Пантелеймона. Після монгольських часів її перетворили на латинський костел, а 1596 р. на основі декрету короля Сигізмунда III Вази (декрет-підтвердження 1641 р.) віддали в користування міноритам⁸. Та святиня була єдиним свідченням і «живим» репрезентантом неіснуючого на той час княжого Галича. Вона слугувала прикладом для відтворення планів будівництва інших місцевих церков, сліди яких у той час тільки починали віднаходити⁹. Одним з її перших дослідників був Антоній Петрушевич, який 1881 р. опрацював історію будівлі й описав зовнішній вигляд церкви¹⁰.

За даними «протоколу діяльності» 1869 р., велося листування з провінціалом ордену францисканців, у якому консерватор скаржився на «сумний стан костелу в Галичі» і просив його «терміново тому

⁷ Детальніше про довоєнну бібліографію княжого Галича див.: Пастернак Я. Старий Галич, Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. — Краків — Львів : Українське видавництво, 1944. — С. 207–217, а також передрук матеріалів Я. Пастернака без осучасненого аналізу: Гаврилів Б. Давній Галич в пам'ятках історії та культури. Історико-краєзнавче дослідження в ілюстраціях / Б. Гаврилів, І. Деркач, В. Кафарський ; [за науковою редакцією В. Грабовецького і В. Кафарського]. — Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. — С. 91–100.

⁸ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Peleński. — Kraków : Akademia Umiejętności, 1914. — S. 166–192.

⁹ Peleński J. Op. cit. — S. 1.

¹⁰ Петрушевич А. С. Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія. / А. Петрушевич. — Львовъ: Иждивеніе и собственность Ставропигійскаго Института, 1881. — С. 5–118.

зарадити»¹¹. Записи вказують, що провінціал наступного 1870 р. декларував, що дбатиме про пам'ятку¹². За деякий час було надіслано чергове прохання консерваторів, що засвідчувало відсутність якихось продуктивних дій з боку ордену¹³. На жаль, дальші деталі цієї справи невідомі. В наступні роки цей костел був об'єктом досліджень через пошук місця розташування давнього Галича (детальніше йтиметься нижче). У 1884 р. провінціал ордену францисканців у Львові звернувся з проханням про допомогу до консерватора, доповідаючи, що «костел св. Станіслава у Галичі вимагає термінової реставрації»¹⁴. За підтримки консерваторів 1886 р. храм зсередини відреставрували завдяки фінансуванню Крайового сейму (було виділено 500 корон) за проектом Юліана Захаревича¹⁵.

Йосип Пеленський (*Józef Peleński*) з Ягеллонського університету детально дослідив історію цієї будівлі і переглянув пов'язані з нею дискусії. 1910 р. він за посередництва консерваторів склав до Крайового сейму подання про дофінансування на свої дослідження, однак його було відхилено¹⁶. Гроно консерваторів не перечило його дослідженням у Галичі, заохочуючи до консультацій з професором Каролем Гадачеком (*Karol Hadaczek*)¹⁷.

Консерватори високо цінували значення досліджень Й. Пеленського про костел Святого Станіслава, особливо дешифрування написів усередині храму, що, як сподівалися, мало принести науці користь. Зокрема, А. Чоловський на зібранні консерваторів хвалив дослідження вченого, однак наголошував, що костел Святого Станіслава приховує багато загадок, розв'язати які можна лише в процесі реставрації¹⁸.

¹¹ «smutny stan kościoła w Haliczu», «śpieszne temuż zarządzenie», Львівська національна наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ). Відділ рукописів, ф. УК, спр. 1, арк. 30 зв.

¹² Там само, арк. 34.

¹³ Там само, арк. 34 зв.

¹⁴ «kościół św. Stanisława w Haliczu wymaga bezzwłocznej restauracji», Там само, спр. 2, арк. 21 зв.

¹⁵ Там само, спр. 2, арк. 31 зв., 32, 33 зв., 35 зв.

¹⁶ Центральний державний історичний архів у місті Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 616, оп. 1, спр. 60, арк. 61, 62, 62 зв.

¹⁷ Sprawozdania c. k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1909. – T. 3. – № 76–87. – Styczeń – grudzień. – S. 28.

¹⁸ Sprawozdanie c. k. Grona Konserwatorów Galicyi Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1910. – T. 3. – № 88–99. – Styczeń – grudzień. – S. 38–39.

Остаточні результати досліджень Й. Пеленського про історію цієї святині було опубліковано 1914 р. накладом Академії вмінь у Кракові в збірнику, присвяченому архітектурі середньовічного Галича¹⁹.

**Руїни Старостинського замку –
«головна оздоба і пам'ятка для міста»**

О. Чоловський згадував, що ця будівля походила з часів польського короля Казимира III, її багато раз знищували і частково розібрали 1796 р. за наказом австрійської влади, що відбувалося під керівництвом інженера Антона Геєгерштайна (*Antoni Heegerstein*). 1858 р. розвалилася ще й частина мурів, і в такий спосіб відкрився вхід до підвалів²⁰. Упродовж 70-х рр. XIX ст. консерватори пам'яток дуже зацікавилися Галицьким замком. Зі збережених джерел можна зробити висновок, що так само, як і інші фортеці краю, цей замок розбирали місцеві люди, які не зважали на його історичне значення, а камінь використовували як будівельний матеріал для власних потреб. У березні 1877 р. до повітового уряду Станиславова у справі руїн замку в Галичі звернувся консерватор з проханням про втручання і «видання суворої заборони їх [руїн. – А. М.] знищення чи повільного розбирання місцевими міщанами, особливо жидами [євреями. – А. М.]»²¹. Звернення продублювали в травні 1877 р., що вказує на нерозв'язаність проблеми, а розбирання замку й далі помітно загрожувало будівлі²². Чергові згадки про зацікавлення станом Галицького замку з'являються аж 1899 р. В той час консерватори на звернення станиславівського повітового уряду знову зацікавилися справою його руйнації, маючи прохання про виділення фінансування на збереження пам'ятки. У відповідь було скеровано представника консерваторів, архітектора Михайла Ковальчука (*Michał Kowalczyk*), на місцезнаходження твердині для детального її дослідження²³. У

¹⁹ Peteński J. Op. cit. – 207 s.

²⁰ Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów, 1892. – S. 80–82. Див. також: Федунків З. Галицький замок / З. Федунків. – Галич, 2013. – С. 43–49.

²¹ «wydanie surowego zakazu ich niszczenia, czyli powolnego rozbierania przez tamtejszych mieszczan zwłaszcza żydów», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 60, арк. 72.

²² Там само, арк. 73.

²³ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 18, арк. 58, 60, 60 зв. Див. також: Kronika Czynności, Posiedzenie z 19 czerwca 1899 // Teka Konserwatorska. – 1900. – R. 2. – S. 118.

жовтні 1899 р. він описав тогочасний стан замку, підготував план робіт і їхній кошторис, де пропонував терміново підмурувати частини стін, які осунулися і загрожували обваленням; вирівняти і замурувати тріщини і спорядити ринви для води. Всі види робіт було оцінено на близько 2000 злр (злотих рейнських)²⁴.

У листі від 4 листопада 1899 р. до Крайового виділу секретар О. Чоловський за підтвердженням керівника Кола консерваторів Людвіка Цвіклінського (*Ludwik Ćwikliński*) пояснював владі Галичини потребу порятунку решток руїн замку. Він наголошував, що «вцілілу сьогодні вже тільки їхню [руїн. — А. М.] невелику частину, яка з погляду архітектури має невелику цінність, але як остання пам'ятка давнього замку, який протягом сторіч був осередком життя галицької землі, витримав не одну облогу і був свідком багатьох подій — потрібно зберегти для прийдешніх поколінь»²⁵. Консерватори визначили, що на перші найпотрібніші роботи навколо замку потрібно 800 злр. Вони засвідчили готовність виділити 300 злр за умови, що гміна Галича дофінансує залишок. Консерватори звертали увагу Крайового виділу на те, що замок у Галичі «є головною оздобою і пам'яткою міста»²⁶. У підсумку, гміна Галича долучилася до збору коштів і без зволікань у липні 1900 р. організувала роботи навколо замку²⁷. Влада міста активно зацікавилася руїнами твердині не тільки через швидкий ремонт мурів, а й через план відбудови замкової башти в найближчий час. По допомогу в цій справі місцеве керівництво звернулося до консерваторів з проханням надіслати план реконструкції башти²⁸. У січні 1901 р. було запрошено архітектора М. Ковальчука для перевірки і підтвердження виконаних робіт, а також спробували долучити до справи консерватора Зигмунта Горголевського

²⁴ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 18, арк. 85–85зв. Див. також: Kronika Czynności, Posiedzenie z 12 października 1899 // Teka Konserwatorska. — 1900. — R. 2. — S. 119.

²⁵ «[...] utrzymała się ich [ruin. — А. М.] już dziś niewielka tylko częśćka która pod względem architektury niewielką ma wartość, ale jako ostatnia pamiątka z dawnego zamku, który przez wieki był ogniskiem życia ziemi halickiej, który nie jedno wytrzymał oblężenie i był świadkiem wielu zdarzeń — powinien być utrzymany dla przyszłych pokoleń», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 18, арк. 62–62 зв.

²⁶ «jest główną ozdobą i pamiątką dla miasta», Там само, арк. 63. Див. також відповідь Крайового Виділу: спр. 18, арк. 90, 90 зв.

²⁷ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 20, арк. 23–23 зв.

²⁸ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 21, арк. 14, 14 зв.

(*Zygmunt Gorgolewski*)²⁹. Відреставровані руїни замку оглядав і граф Ян Шептицький (*Jan Szeptycki*), загалом отримавши від виконаних робіт позитивні враження³⁰. Справу було завершено в липні 1902 р., коли гміна отримала 600 крон на консервацію замкових руїн³¹.

У березні 1907 р. питання Галицького замку знову набуло розголосу з приводу господарської діяльності власника цегельні Мойсея Спірмана (*Mojżesz Spirman*), що стояла поблизу твердині і могла зашкодити руїнам³². 25 червня 1908 р. щодо цієї справи зібралася виконавча комісія, в якій Ґроно консерваторів репрезентував К. Гадачек³³. Як підсумок видали розпорядження укріпити цементом верхню частину замкових мурів, а також рекомендували засадити лісом схили замкової гори, щоб уникнути зсувів фундаменту³⁴. Останні згадки про руїни галицької фортеці в австрійський період походять із серпня 1913 р. Тоді повітова влада консультувалася з Ґроном консерваторів у справі закладення військовиками телефонної станції на замковій горі, «яка була однією з найважливіших історичних пам'яток»³⁵. Консерватори не мали щодо цього застережень, однак зобов'язали місцеву владу забезпечити охорону замку³⁶. Подробиці ставлення до руїн Галицького замку та їхнього стану, а особливо деталі консультацій між владою і консерваторами свідчать, що на рубежі XIX–XX ст. твердиня залишалася однією з найважливіших пам'яток міста, що визнавали як місцеві, так і львівські фахівці.

²⁹ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 21, арк. 90, 90 а; спр. 27 арк. 103, 103 в.

³⁰ Там само, спр. 26, арк. 70, 72.

³¹ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 26, арк. 58. Див. також: Sprawozdania c. k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1902. – Т. 3. – № 1. – październik. – S. 2.

³² ЦДІАУ, ф. 616, оп. 1, спр. 51, арк. 58; спр. 53, арк. 60. Див. також: Sprawozdania c. k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1907. – Т. 3. – № 52–63. – Styczeń – grudzień. – S. 11.

³³ ЦДІАУ, ф. 616, оп. 1, спр. 55, арк. 10.

³⁴ Sprawozdania c. k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej // Teka Konserwatorska. – 1908. – Т. 3. – № 64–75. – Styczeń – grudzień. – S. 23.

³⁵ «która jest jednym z ważniejszych pomników historycznych», ЦДІАУ, ф. 616, оп. 1, спр. 77, арк. 35.

³⁶ Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 77, арк. 35–36 в.

Дискусія про розташування давнього Галича і справа реставрації міської церкви

Від середини ХІХ ст. дискутували щодо локалізації давнього Галича³⁷. Вона пов'язувалася з археологічними розкопками, які відбувалися під пильним наглядом консерваторів, які виступали посередниками в отриманні державного фінансування на дослідження і організовували зустрічі фахівців у цій сфері. Деталі дискусії, що тривала понад 90 років (її остаточно розв'язало лише відкриття Ярослава Пастернака в 1936–1937 рр.³⁸), не є предметом цього дослідження, хоча найважливіші її учасники були активними членами Кола консерваторів.

У згаданий період намітилися три головні напрями пошуку центру давнього Галича, які спиралися на відомі тоді наративи й археологічні джерела. За першим, який репрезентував о. Антоній Петрушевич, давня княжа столиця мала розташовуватися на місці сучасного містечка, а міська церква в Галичі мала б бути давньою княжою. Натомість І. Шараневич дотримувався іншого погляду, зокрема, що давньоруська столиця стояла на правому березі р. Лімниці, недалеко від місця її впадіння в Дністер, а розташований над ним костел францисканців Святого Станіслава (давня церква Святого Пантелеймона) колись був соборним храмом. Третій найреалістичніший, як з'ясувалося, погляд репрезентував О. Чоловський. На З'їзді польських істориків 1890 р. у Львові він припустив, що давній Галич містився на території сучасного села Крилоса, близько шести кілометрів від міста Галича, і слідів княжої кафедри треба шукати поряд з місцевою церквою Успіння³⁹.

Згадана дискусія попри своє значення для розвитку науки мала й практичний вимір. Міська церква Різдва в Галичі (як спершу припускав А. Петрушевич — давній княжий кафедральний храм) вважалася однією

³⁷ Див. також: Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone / I. Szaraniewicz. — Lwów : Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1883. — S. 1–232, а також див. інші дискусії про місто Галич: Нагірний В. Два Галича: історія однієї дискусії ХІХ століття / В. Нагірний // Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія. — 2011. — Вип. 19. — С. 92–96.

³⁸ Pasternak J. Katedra Halicka w Kryłosie / J. Pasternak // Biuletyn historii sztuki i kultury. — Warszawa, 1938. — Т. 6. — З. 1. — С. 57–65. Див. також: Пастернак Я. Старий Галич. — С. 24–74.

³⁹ Pasternak J. Katedra Halicka. — С. 57–59; Czołowski A. O położeniu starego Halicza. Odbitka z pamiętnika Drugiego Zjazdu Historyków Polskich / A. Czołowski. — Lwów, 1890. — 23 s.

з найважливіших пам'яток Галичини, і тому варта реставрування за державний кошт.

До цієї справи активно долучився заслужений діяч у сфері досліджень минулого і відновлення галицьких пам'яток (як польських так і руських) граф Войцех Дідушицький (*Wojciech Dzieduszycki*)⁴⁰. Він сприяв зібранню археологічної комісії в Галичі 23 липня 1883 р., в якому взяли участь Юліан Захаревич, Людвік Цвіклінський, а також представники середовища консерваторів Західної Галичини з Кракова Юзеф Лепковський (*Józef Łepkowski*) і Владислав Луцкевич (*Władysław Łuszczkiewicz*)⁴¹.

На з'їзді в Галичі було підтверджено потребу в дальших археологічних студіях за рахунок держави і купівлі в державну власність ділянок ґрунту, на яких було знайдено фундаменти інших давніх церков. На з'їзді було ухвалено важливе рішення про реставрацію галицької міської церкви за рахунок публічних ресурсів «[...] повертаючи їй давній вигляд згідно зі стилем, в якому вона була первісно збудована»⁴². Водночас з'явилася ідея закладення музею старожитностей у Галичі. В ньому мали б виставлятися археологічні знахідки, а також інші матеріали, пов'язані з історією міста й околиць, експоновані тоді у фондах Народного дому у Львові, який прихильно ставився до цього задуму⁴³.

В. Дідушицький на Крайовому сеймі 1883 р. (з нагоди з'їзду археологів з Кракова і Львова в Галичі) виголосив промову, яка відтворює тогочасний стан знань і уявлень стосовно минулого

⁴⁰ Більше про нього та його стосунки з русинами див. Daszyk K. K. Osobliwy Podolak. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego / K. Daszyk // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXV. – Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993. – Prace Historyczne. – Z. 105. – S. 91–111; Dzieduszycki W. Odezwa Wydziału Towarzystwa archeologicznego we Lwowie // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1882. – Z. 1. – S. 3–9.

⁴¹ Детальніше про приготування до з'їзду археологів у Галичі, див: ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2, арк. 7 зв., 8, 8 зв., 9 зв., 10.

⁴² Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883. / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1883. – Z. 3. – S. 3. Див. також: ЛННБУ Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2, арк. 10–10 зв.

⁴³ ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2, арк. 10–10 зв., 31.

міста і його пам'яток: «[...] пам'ятки, які залишилися на поверхні, значно важливіші від тих, які було викопано. Зауважено, що є дві справи, виняткові не тільки в нас на Русі, але й на цілому терені Речі Посполитої, що існує костел Святого Станіслава, давніше церква Святого Пантелеймона, збудована в цілковито романському стилі, що існує міська галицька церква в дуже цікавому східному характері, який важко спостерегти деінде на землях Польщі [...] Міська галицька церква має велику вагу передусім з погляду переказів. Передумови її заснування найрізноманітніші, і хто сьогодні, сидючи серед руїн Галича, думає про його минуле, той уявляє собі, що на золотому троні саме в цій галицькій церкві сидів галицький князь з мечем в руці і приймав різноманітні посольства. На Русі загалом ця церква вважається різновидом Пантеону чи принаймні пам'ятки давнього минулого, і за загальними уявленнями це „свята річ”»⁴⁴. Й. Пеленський майже перед Першою світовою війною зазначав, що В. Дідушицький у згаданій сеймовій промові виокремив значення галицької церкви в спільній історичній пам'яті мешканців. Однак важко сьогодні стверджувати однозначно, чи наведені слова відображають тільки особисті емоції автора, чи радше тогочасні легенди, пов'язані з тією святинєю⁴⁵.

Крайовий сейм, визнаючи все ж міську церкву давньою кафедрою руських князів, а водночас однією з найважливіших у Галичині пам'яток, 1883 р. призначив 4500 злр саме на її реставрацію. Проблема виникла пізніше, коли наукові дослідження виявили хибність цієї версії. Коло консерваторів як інституція, яка відповідала не тільки за виконання реставрації, а й за використання державних коштів згідно з метою їх виділення, змушена була виправдовуватися.

⁴⁴ «[...] pomniki, które zostały na powierzchni, jeszcze ważniejszymi są od tych, które zostały wykopane. Zauważyli, że istnieją dwie rzeczy, które są wyjątkowe u nas nie tylko na Rusi, ale na całej przestrzeni Rzeczypospolitej, że istnieje kościół św. Stanisława, dawnej cerkwi św. Pantalejmona, w romańskim, czystym stylu wystawiona, że istnieje cerkiew miejska halicka o bardzo ciekawym charakterze wschodnim, jakiego trudno dopatrzeć gdzie indziej na ziemi Polskiej [...] Cerkiew miejska halicka, jest przedewszystkim rzeczą wielkiej wagi ze względów podaniowych. Oplotły ją podania najrozmaitsze, i kto dziś wśród gruzów Halicza siedząc, дума o jego przeszłości, ten wyobraża sobie, że na złotym tronie w tej właśnie cerkwi halickiej zasiada książę halicki z mieczem w ręku i przyjmuje rozmaite poselstwa. Na Rusi w ogóle uważaną jest ta cerkiew za rodzaj Panteonu, a przynajmniej pomnika dawnej przeszłości i wedle ogólnego uczucia jest to „res sacra”», Peleński J. Halicz w dziejach sztuki. – S. 92.

⁴⁵ Ibidem. – S. 92–93.

Автором першого проекту реставрації був видатний архітектор, багаторічний активний член Кола консерваторів, професор Львівської політехніки Юліан Захаревич⁴⁶. Водночас він ототожнював цю святиню з давньою княжою церквою Пресвятої Богородиці (Успенським собором), що мало підсилити тезу про існування центру руського Галича в тогочасному місті. Консерватори планували відтак реставрувати галицьку церкву за грандіозними на той час масштабами тривалістю шість—дев'ять років, а сумарною вартістю близько 18 тис. злр (5 тис. злр призначив Крайовий сейм). Для цього було створено церковний комітет і оголошено конкурс на виконання реставрації. Міську владу також долучили до цієї справи, розраховуючи на додаткове фінансування з інших джерел⁴⁷. З часом з'ясувалося, що проект хочуть скоротити через фінансові проблеми⁴⁸.

Найважливіші археологічні дослідження Галича провели впродовж 1880—1887 рр. Вони розпочалися за ініціативи греко-католицького пробоща в Залукві під Галичем о. Леона Лаврецького (*Leon Ławrecki*). Він звернув увагу на необжите місце на височині в напрямку р. Лімниці, де можна було знайти фрагменти різьбленого каменю. У співпраці з І. Шараневичем було проведено перші археологічні розвідки, завдяки яким відкрили фундаменти середньовічної церкви Спаса⁴⁹. Розкопки тривали в наступні роки, і їх фінансував галицький Крайовий сейм за ініціативи І. Шараневича і Ю. Захаревича. Внаслідок цього між Залуквою і Крилосом було знайдено фундаменти п'яти середньовічних церков⁵⁰. Також передбачали продовжити детальні студії навколо руїн Галицького замку, ратуші, міської церкви, костелу Святого Станіслава

⁴⁶ Записи щодо робіт Ю. Захаревича над проектом міської церкви див. ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2 арк. 11, 11 зв., 12 зв., 13, 14, 15 зв., 17, 18 зв., 20, 22 зв., 23, 24, 25. Детальніше про діяльність Ю. Захаревича як реставратора інших пам'яток Галичини, див.: Бірюльов Ю. Захаревичі: Творці столичного Львова / Ю. Бірюльов. — Львів: Центр Європи, 2010. — С. 136—151.

⁴⁷ ЛННБУ. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2 арк. 25 зв., 26, 29 зв., 34.

⁴⁸ Там само, арк. 34 зв., 35, 36 зв.

⁴⁹ Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatoryi pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. — Lwów: Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1882. — Z. 1. — S. 114.

⁵⁰ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki. — S. 70—71. Записи консерваторів щодо підтримки Крайовим сеймом фінансування археологічних розкопок в околицях Галича, див.: ЛННБУ Відділ рукописів, ф. УК, спр. 2 арк. 16, 17, 22, 22 зв., 23, 23 зв., 24, 25, 26, 27, 28 зв.

(давньої церкви Святого Пантелеймона), церкви в Крилосі, а також археологічні дослідження на найближчому до об'єктів терені⁵¹. В ході робіт, які виконували на запит консерваторів, станиславівський староста звертався до влади Галича і найближчих сіл, щоб ті шанобливо ставилися до знайдених у землі предметів, які мають історичну вартість, закликав запобігати їх навмисному знищенню, що, за свідченням І. Шараневича, мало позитивні результати⁵². До досліджень залучилися й студенти Львівської політехніки. В липні 1883 р. група молоді (20 осіб) під керівництвом професора Домініка Зброжека (*Dominik Zbrozek*) завдяки фінансовій підтримці влади міста Галича взяла участь у розвідувальних археологічних роботах⁵³.

Внаслідок проведених заходів змінився статус міської церкви. Як вказує кореспонденція Кола консерваторів, у липні 1890 р. стверджено, що «церква парафіяльна в Галичі, згідно з результатами нових наукових досліджень, втратила значення першочергової історичної пам'ятки, однак, попри це, залишається пам'яткою, вартою реставрації і державного фінансування»⁵⁴. В той час більшу частину виділених державних коштів ще не було витрачено (за винятком коштів на проект Захаревича), і вони могли повернутися до Крайового сейму⁵⁵. В. Дідушицький, який весь

⁵¹ Szaraniewicz I. Plan robót podjąć się mających w celu odszukania i bliższego zbadania starodawnych budowli lub innych historycznych pomników w Załukwi, w Haliczu i na Kryłosie / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1883. – Z. 2. – S. 3–6.

⁵² Ejusdem. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885 / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1888. – Z. 4. – S. 5–6.

⁵³ Ejusdem. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 / I. Szaraniewicz // Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. konserwatori pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie / pod red. K. Widmanna. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Archeologicznego Krajowego, 1883. – Z. 3. – S. 3.

⁵⁴ «cerkiew parafialna w Haliczu, wobec wyniku nowszych badań naukowych utraciła cechę pierwszorzędного dziejowego pomnika, jest jednak mimo to zabytkiem godnym konserwacji i subwencji krajowej», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 14, арк. 5.

⁵⁵ Там само, спр. 7, арк. 21.

час залишався активно заангажованим до справ пам'ятки, мусив визнати, що «оскільки нові дослідження твердять, що сучасна міська церква в Галичі не є давньою соборною церквою, то її реставрація тратить наукове й археологічне значення і входить у сферу обов'язків патронату і гміни»⁵⁶. З боку консерваторів одразу з'явилася думка, що в самій церкві немає нічого особливого, що вимагало б такої дорогої реставрації. Консервація найпотрібніших елементів має коштувати близько 500–1000 злр, а за її звичайне утримання в доброму стані відповідатиме куратор церкви — єпископ Сильвестер Сембратович (*Sylwester Sembratowicz*)⁵⁷. У відповідь на звернення парафіяльного комітету Крайовий виділ мав намір підтримати реставрацію храму, але водночас консультувався з консерваторами, які не перечили, але за порадою Ю. Захаревича порекомендували продовжити дослідження, що передбачало відкладення реставраційних робіт⁵⁸. Виникла ідея, щоб гроші, які сейм призначив на відновлення церкви, витратити на проведення археологічних розкопок, проти чого категорично виступив І. Шараневич⁵⁹. Додаткові студії і нові дискусії, під час яких О. Чо-ловський чимраз активніше вказував на значення Крилоса й потребу в проведенні пошуків княжої кафедри саме там, зрештою дали свій результат. Польський вчений брав участь у вивченні міської церкви, «давня архітектура якої послужила о. Петрушевичу підставою для висунення поспішних висновків». Також він проводив дослідження в Крилосі поблизу місцевої церкви, енергійно звертаючи увагу на те місце, яке, згідно з його власною гіпотезою, мало бути центром давнього Галича⁶⁰.

Процес реставрації міської церкви затягнувся на довший час. Тільки 1900 р., як вказував майже перед смертю І. Ша-

⁵⁶ «gdy nowsze badania stwierdziły, iż teraźniejsza cerkiew miejska w Haliczu nie jest starożytną cerkwią soborną, restauracja jej traci tem samem naukowe i archeologiczne znaczenie i wchodzi w zakres obowiązków patronatu i gminy», Там само, ф. 616, оп. 1, спр. 14, арк. 7.

⁵⁷ Там само, арк. 6 зв.

⁵⁸ Там само, арк. 9 зв., 10, 10 зв., 15, 17, 17 зв., 23, 23 зв., 25.

⁵⁹ Там само, арк. 12.

⁶⁰ «której rzekoma starożytna architektura posłużyła ks. Petruszewiczowi za podstawę do daleko sięgających wniosków», Там само, арк. 18–20 зв.

раневич († 1901 р.), новий греко-католицький митрополит Андрей Шептицький звернув на неї увагу⁶¹. Згадувана церква мала бути тоді в дуже поганому стані, як зазначав 1902 р. консерватор Владислав Пшибиславський: «[...] існує загроза її розвалення, і лише завдяки старанності превелебного митрополита вона має бути найближчим часом відреставрована, на що як пам'ятка XIV ст. без сумніву заслуговує»⁶². Консерватори сліdkували за комплексним характером заходу, затверджували план реставрації авторства Яна Левінського (*Jan Lewiński*), який підтримав В. Дідушицький⁶³, дбали про збереження «деталей старої візантійської архітектури»⁶⁴. У зв'язку з цими роботами акцентувалася увага на результатах нових досліджень, які «достатньо розвивали гіпотези, щоб ця церква була церквою соборною, щоб містила руські княжі і єпископські гроби і загалом щоб походила з домонгольських часів»⁶⁵. Щоб остаточно розв'язати суперечності, Коло консерваторів призначило ще додаткові 200 корон на проведення розкопок перед іконостасом всередині церкви⁶⁶. Сумарний обсяг коштів на реставрацію становив близько 30 тис. корон, з яких 9 тис. після консультацій з Колом консерваторів призначив Крайовий сейм⁶⁷. У зв'язку з цими роботами актуалізувалася ідея побудови в Галичі музею старожитностей⁶⁸. Реставрацію міської церкви було проведено згідно з проектом і завершено 1906 р. (хоча виплата частини грошей і додаткові консерваційні роботи проводили пізніше), а дальші фінансові витрати на її утримання перейшли на парафіяльний комітет⁶⁹.

⁶¹ Там само, спр. 23, арк. 76–77.

⁶² «grożąca zawaleniem, dzięki gorliwości NPW (Najprzewielebniejszego – przypis M. A.) Metropolity ma być wkrótce umiejętnie odrestaurowana, na co jako zabytek z XIV w. w zupełności zasługuje», Там само, спр. 26, арк. 64.

⁶³ Там само, спр. 31, арк. 22, 22 зв.; спр. 32 арк. 52.

⁶⁴ Там само, арк. 13, 13 зв.

⁶⁵ «rozwiąły dostatecznie hipotezy, żeby ta cerkiew była cerkwią soborną, żeby zawierała groby książąt i biskupów ruskich i w ogóle żeby pochodziła sprzed mongolskiego najazdu», Там само.

⁶⁶ Там само, арк. 14.

⁶⁷ Там само, спр. 36, арк. 50.

⁶⁸ Там само, спр. 47, арк. 39, 79.

⁶⁹ Там само, арк. 40; спр. 50 арк. 31, 31 зв.; спр. 53 арк. 30.

Парафіяльний латинський костел

Наприкінці XIX ст. в Галичі діяв також не такий давній латинський костел Успіння Пресвятої Діви Марії⁷⁰, збудований у XVIII ст. (будівництво мурованого костелу за фінансуванням галицької шляхти розпочалося 1710 р.). Впродовж 1904–1910 рр., коли пробощем був ксьондз Юзеф Туркевич (*Józef Turkiewicz*), проводили реставраційні роботи, протягом яких було відремонтовано і покрито бляхою дах, відновлено мури, а також деякі елементи всередині святині, відреставровано головний вівтар і добудовано вежу на дзвін. Тоді також з'явилося зображення Найсвятішого Серця Ісуса над входом⁷¹. Як свідчить кореспонденція консерваторів, роботи було розпочато без попередніх консультацій. У листопаді 1904 р. відомий львівський архітектор Теодор Тальовський (*Teodor Talowski*) скаржився, що реставрація «проведена була зовсім невміло, у невластивий спосіб — з великою шкодою для цілої будівлі»⁷². Отже, не у всіх випадках порятунок пам'яток приносив результат, якого очікували дослідники минулого. Однак не можна заперечити бажання місцевої громади відновити вигляд святині і приписувати їй байдужість стосовно стану будівлі.

Фотографії у зібраннях консерваторів

У ході діяльності консерваторів пам'ятки також фіксували на малюнках і фотографіях. З Колом консерваторів довгий час співпрацював

⁷⁰ Цей будинок після Другої світової війни зачинений, у ньому містилися склади і крамниці, а близько 1965 р. його перебудували на Будинок культури і кіно. 1997 р. в новому приміщенні було освячено новий латинський костел (див.: Brzezina K. Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii w Haliczu / K. Brzezina // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / red. naukowa J. K. Ostrowski. — Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, 2006. — Cz. 1 : Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. — T. 14. — S. 67).

⁷¹ Brzezina K. Op. cit. — S. 53–72.

⁷² «dokonaną została zupełnie nieumiejętnie, w sposób niewłaściwy — z wielką szkodą dla całości budynku», ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 37, арк. 75, 75 зв. Див. також: Sprawozdania c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej // Teki Konserwatorska. — lipiec 1904 — marzec 1905. — T. 3. — № 22–30. — S. 2–3.

знаний галицький фотограф Альбін Фрідріх (*Albin Friedrich*)⁷³, чії знімки Галича зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві (див. фото 1–4). Також на замовлення консерваторів архітектор Ян Тарчалович (*Jan Tarczałowicz*) 1900 р. виконав малюнки і зняв кілька галицьких пам'яток: костел Святого Станіслава (церкву Пантелеймона), крилоську церкву і фундаменти інших давніх церков. Матеріалами Я. Тарчаловича користувався І. Шараневич під час написання своїх праць, однак їхні оригінали правдоподібно до нашого часу не збереглися⁷⁴.

Діяльність Кола (Грона) консерваторів пам'яток Східної Галичини на рубежі XIX–XX ст. без сумніву активізувала дослідження історії Галича, його окремих будівель і пришвидшила реставрування та консервацію деяких з них. Консерватори дбали про виділення державних коштів для відновлення пам'яток і дослідження їхньої історії. Неможливо не оцінити їхнього внеску у відкриття заплутаних сторінок минулого міста й околиць, як і водночас старань стосовно збереження місцевих костелів, церков, замку. Завдяки зацікавленню цих людей, а також можливостям автономного устрою Галичини, активним дискусіям у різних наукових та громадських колах вдалося не тільки розвинути наукові дослідження історії Галича, а й зберегти деякі будівлі напередодні Першої світової війни. Незважаючи на відмінності розуміння історії цієї землі, що існували серед поляків і українців, у роботі Кола консерваторів їх не було. Важко знайти в їхній діяльності національне протистояння, радше дослідження вчених демонстрували повагу до спільного минулого і спробу його детально дослідити.

*Переклад з польської Івонни Папи
(Львів, Україна)*

⁷³ Kronika czynności. Posiedzenie z dnia 13 lutego 1893 // Teka Konserwatorska. Rocznik II. Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej II 1900. – Lwów, 1900. – S. 106; Kronika czynności. Posiedzenie z dnia 24 czerwca 1894 // Teka Konserwatorska. Rocznik II. Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej II 1900. – Lwów, 1900. – S. 109. Див. також: Свідectwo, яке видали консерватори для Альбіна Фрідріха 1895 р., що дозволяло фотографувати пам'ятки Галичини (ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 17, арк. 18).

⁷⁴ ЦДІАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 21, арк. 11; спр. 23, арк. 8–9, 34.

Arsenich Magda (Krakow, Poland).

Halych in the activities of the Galician restores at the turn of the XIX–XX centuries: the discussion about the past and the first attempts of monuments protection

The article is devoted to the updating of the scientific and public attention to the monuments of ancient Halych at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The author noted the active cooperation of Ukrainian and Polish scientists in the case of archaeological and historical studies, restoration of the architectural objects and their conservation. The central and local authorities, and clergy played the major role in the activists' activities.

Key words: *Halych, Association of the Monuments' Tenders of Eastern Galicia, Isydor Sharanevych, Aleksander Cholovskyi, the church, the Halych castle, archeology, restoration.*

Фото 1. Руїни Галицького замку. Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura: F.7461/II <http://polona.pl/item/15525328/0/> A. Friedrich, 1905.

Фото 2. Краєвид із замкової гори в Галичі.
 Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura: F.7460/II
<http://polona.pl/item/15491530/0/> A. Friedrich, 1910.

Фото 3. Загальний вигляд Галича.
 Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura: F.7456/II
<http://polona.pl/item/15491524/0/> A. Friedrich, 1905.

Фото 4. Кенаса в Галичі.

Джерело: Biblioteka Narodowa, Baza Polona, sygnatura: F.7459/II
<http://polona.pl/item/15491529/0/> A. Friedrich, 1905.

ГАЛИЧ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ВИБРАНІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРОВІНЦІЙНОГО МІСТА В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

У статті проаналізовано умови матеріально-побутового життя населення Галича в 1941–1944 рр. Прослідковується вплив нацистської окупаційної політики на зміни економічного та соціального характеру. Особливу увагу звернуто на діяльність Польського Комітету опіки, його роботу у сфері охорони здоров'я і соціального забезпечення.

Ключові слова: повсякдення, Галич, нацистський окупаційний режим, польські комітети, матеріально-побутове життя.

В сучасній історичній науці наростає зацікавлення до антропологічних студій, зокрема періоду Другої світової війни. Події останньої вже понад півстоліття викликають сталий інтерес у науковців. Об'єктом їхнього дослідження виступали окремі аспекти військового та політичного життя. Проте війна — це не лише масштабні військові операції чи соціально-економічні негаразди, зумовлені впровадженням нового окупаційного режиму. Це перш за все зміни в матеріально-побутовому житті пересічних людей, трансформації в їхній свідомості, особливості їхнього сприйняття довколишньої дійсності. Зазначені аспекти впродовж тривалого часу залишалися поза увагою науковців. Тільки протягом кількох останніх десятиліть відбувається повернення людини в центр історії. Дослідження історії «з низу» стало одним з провідних напрямів вивчення минулого.

Тема, яку ми актуалізуємо, майже не розкрита в сучасній історіографії. Окремі її аспекти знайшли відображення на сторінках праць польських істориків Володимира Бонусяка (*Włodzimierz Bonusiak*)¹,

¹ Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy / W. Bonusiak. — Rzeszów : Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1990. — 264 s.

Григорія Грицюка (*Grzegorz Hryciuk*)² і Григорія Мазура (*Grzegorz Mazur*)³. Українські ж дослідники якщо і займалися розробкою зазначеної проблематики, то робили акцент на висвітленні буденного життя населення великих міст, зокрема Львова. Повсякдення на провінції залишилося поза увагою. Цим і обумовлена актуальність нашої роботи.

Початок радянсько-німецької війни ознаменувався крахом попереднього мирного способу життя і спричинився до значних змін. Спробуймо з'ясувати, як же виглядало повсякдення пересічного мешканця вказаного регіону на прикладі Галича. Станом на початок Другої світової війни населений пункт був типовим провінційним містечком з порівняно незначною чисельністю населення, різного за своєю національною та соціальною структурою. За даними польських дослідників, тут проживало 4386 осіб, з яких українці й поляки становили по 30%, євреї — 20%⁴. Зрозуміло, що обставини повсякдення певною мірою визначалися належністю до національної спільноти чи соціальної групи.

Ми вважаємо за доцільне перш за все зупинитися на розгляді політики окупаційної влади у сфері управління. З початком радянсько-німецької війни Галич на деякий час (кінець червня — липень 1941 р.) потрапив під контроль угорських військ. Уже в перші тижні існування окупаційного режиму в місті, як і інших населених пунктах, було запроваджено військовий стан і створено комендатуру. Вся повнота влади перейшла до рук коменданта.

З початком війни серед жителів містечка поширювалося відчуття неминучих змін. Щоправда, ніхто не міг передбачити їхнього масштабу. Частина населення сподівалася, що й надалі збережеться уклад життя, який існував до того часу. Однак війна диктувала свої умови. Вже перші кроки нових владних структур розвіяли всі сподівання.

За обставин військового стану життя мешканців Галича суворо регламентувалося. Під страхом кари від населення вимагали здавати

² Hryciuk G. Polacy we Lwowie, 1939–1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. — Warszawa, 2000. — 432 s.

³ Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia / G. Mazur. — Kraków : Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994. — 208 s.

⁴ Jastrzębski S. Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN — UPA w województwie Stanisławowskim w latach 1939–1946 / S. Jastrzębski. — Warszawa : Wyd-wo Archidiecezji Warszawskiej, 2004. — S. 70.

зброю, радіоприймачі, забороняли зібрання, мітинги, виїзди та в'їзди без спеціальних перепусток. Було встановлено комендантську годину від 22.00 до 8.00 ранку, дотримання якої потребувало додаткової уваги і певною мірою ускладнювалося відсутністю годинників, з яких ручні, зокрема, вважалися предметом розкоші, і дозволити їх міг собі далеко не кожен. За порушення цього розпорядження карали кримінальною відповідальністю з імовірністю відправлення у концентраційний табір⁵. За таких обставин міщани, як правило, вважали за краще залишатися вдома, а на роботу прагнули дістатися якнайкоротшим шляхом. Ще один засіб безпеки, до якого вдавалися міські жителі, полягав у непоказному одязі.

Перехід влади від військової до цивільної адміністрації регламентував декрет 17 липня 1941 р., яким передбачалося включення Галичини на правах окремого дистрикту до складу Генеральної губернії (далі – ГГ). Певні зміни відбулися і в адміністративному поділі. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора у Кракові про встановлення єдиних назв для територіально-адміністративних одиниць від 24 вересня 1941 р. дистрикт ділився на повітові староства (округи) та гмінні комісаріати (повіти). Галич став центром повітового староства. Повнота влади в самому місті перейшла до рук штаттгауптмана (міського старости)⁶.

Запровадження цивільної адміністрації в місті не припинило дії введених раніше розпоряджень, зокрема щодо потреби дотримуватися комендантської години та обмеження у пересуванні. Перехід з одного населеного пункту до другого вимагав наявності нових посвідчень особи. Такі документи радянського зразка з установленням німецького окупаційного режиму припинили дію. Від 1 січня 1942 р. ввійшло в дію розпорядження від 17 грудня 1941 р., яке зобов'язувало всіх громадян ГГ віком понад 15 років «легітимуватися на урядове визнання». За невиконання розпорядження передбачалося покарання⁷. Щороку посвідчення особи оновлювали. Крім того, кожен мешканець міста був змушений зареєструватися за місцем проживання. Надавати притулок особам, що не мали реєстрації, заборонялося.

⁵ Осторога! // Українське слово. – 1941. – 29 липня. – С. 4.

⁶ Распоряжение Генерал-губернаторства в Кракове об установлении единых наименований для территориально-административных единиц // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ), Ф. 755: Архивное управление во Львові (Staatsarchiv in Lemberg), оп. 1, спр. 18, арк. 1.

⁷ Примус легітимуватися // Калуський голос. – 1942. – 8 лютого. – С. 4.

Аналізуючи повсякдення населення Галича, значну увагу варто приділити матеріально-побутовому життю, умови якого визначалися особливостями політики окупаційної влади в соціально-економічній сфері. Суть останньої зводилася до збереження державного контролю над великою промисловістю. Однак, зважаючи на те, що Галич нагадував радше населений пункт сільського типу, в якому з «промислових об'єктів» були хіба закусочні, крамниці, ремісничі майстерні, перукарні і т. п., всі приватні заклади перейшли під контроль новоствореної Промислової палати, яка видавала так звані карти — дозвіл на підприємницьку діяльність⁸.

Рівень матеріально-побутового життя пересічного мешканця Галича визначався розмірами його заробітної плати. Починаючи з 12 липня 1941 р., з огляду на воєнний час і, як наслідок, брак робочої сили постановами тимчасової управи в місті впроваджували обов'язок примусової праці всіх громадян. Він поширювався на населення працездатного віку — чоловіків від 18 до 50 та жінок від 18 до 40 років життя. Звільнялися від примусової праці хворі й непрацездатні; вагітні жінки (від п'ятого місяця) і ті, що годували немовлят; власники крамниць і засобів виробництва, котрі зареєструвалися у міському фінансовому відділі. За виконанням цієї постанови здійснювала контроль міська міліція⁹.

Відбулися зміни в правилах трудової дисципліни. Суворішою стала система найму. Німецьке законодавство не тільки примусово зобов'язувало населення до праці, а й забороняло змінювати її місце. 1 січня 1942 р. в Галичі, як і інших містах, вступило в дію розпорядження генерал-губернатора, за яким заборонялося приймати на роботу працівника без дозволу так званого уряду праці¹⁰. Біржі праці мали право скеровувати кожного мешканця Галичини в будь-яке місце праці без згоди на це як самого робітника, так і його попереднього роботодавця¹¹. Що ж до умов праці, то в установах на території міста було впро-

⁸ Распоряжение Губернатора дистрикта Галичина о порядке открытия предприятий частными лицами // ЦДІАЛ, ф. 755: Архивное управление во Львове, оп. 1, спр. 359, арк.1–3.

⁹ Обов'язковий час і час праці в установах // Самостійна Україна. — 1941. — 12 липня. — С. 4.

¹⁰ Обмеження зміни місця праці // Воля Покуття. — 1942. — 18 січня. — С. 6.

¹¹ Łuczak Cz. Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej / Cz. Łuczak. — Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 1982. — S. 443.

ваджено восьмигодинний робочий день з 8-ї до 16-ї год. Вихідними визначалися неділі та християнські релігійні свята. Однак не існувало чітко встановленого трудового тижня, оскільки свою роботу часто треба було виконувати навіть у неділю¹². Також варто зазначити, що відбувся перехід на так званий літній (німецький) час — на одну годину вперед порівняно із середньоєвропейським¹³.

Окупаційна політика позначилася і на розмірі заробітної плати. Максимальна зарплата для чоловіків становила 700 зл. на місяць, для жінок — 630 зл. (на 10 % менше). Мінімальна — відповідно 127,5 зл. та 114,75 зл.¹⁴. Зрозуміло, що рівень зарплат залежав від роду занять. На сторінках газети «Українське слово» подано спогади вчителя, який розповідав, що отримував щодня 10 крб (2 польські зл.)¹⁵. Працівники залізниці залежно від виду роботи мали від 150 зл. до 250 зл.¹⁶. У той же час зарплати працівників міського комітету опіки становили від 150 до 350 зл.¹⁷. Однак не всі робітники отримували таку зарплату. Іноді платнею за виконане були мізерні суми або й просто харчі.

Не краща була ситуація з пенсіями та соцвиплатами. У звіті спеціальної делегатури Головної ради опіки (ГРО) в дистрикті «Галичина» за січень 1942 р. зазначалося, що «[...] пенсіонери не отримують пенсій [...]»¹⁸. Як бачимо, реально ситуація з виплатами за віком була складна, хоча «Розпорядок про допомогу для емеритів (пенсіонерів)»

¹² Распоряжение Губернаторства дистрикта Галичина о введении рабочего времени в субботние вечера и воскресные дни и установление ночного дежурства в отделе «Внутреннее управление» // ЦДІАЛ, ф. 755: Архивное управление во Львове, оп. 1, спр. 369, арк. 1.

¹³ Обов'язковий час і час праці в установах // Самостійна Україна. — 1941. — 12 липня. — С. 4.

¹⁴ Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy / W. Bonusiak. — Rzeszów : Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1990. — S. 87–89.

¹⁵ Голос читача // Українське слово. — 1941. — 29 липня. — С. 3.

¹⁶ Miesięczne budżety administracyjne Pol. K. O. Stanisławów (Okręg Galicja) i korespondencja w sprawach budżetowych // Archiwum Akt Nowych, zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 1118, k. 654, 806.

¹⁷ Wnioski rodzin, których żywicieli znajdują się na robotach w Niemczech o udzielene zasiłku. Powiat Pol. K. O. Stanisławów. Okręg Galicja // Archiwum Akt Nowych (dalej — AAN), zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 626, K. 2.

¹⁸ Dr. Teszner Doradca Dystryktu Galicja. Korespondencja, głównie z Pełnomocnikiem i Delegatem R. G. O. na Okręg Galicja, sprawozdania i notatki, dotyczące działalności R. G. O. na tym terenie, interwencje i prośby w sprawach osób // AAN, zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 77, K. 59.

ввели в дію ще 25 листопада 1941 р. Відповідно до нього передбачалася виплата пенсій і за попередні місяці, починаючи від 1 серпня 1941 р. Розміри їх визначалися залежно від допомоги, яку пенсіонер отримував раніше. При цьому передбачалося, що найменша допомога може становити 60 зл., а найбільша — 200 зл.¹⁹.

Окрім пенсій, передбачалося надання соціальної допомоги для дітей та інвалідів. Справами останніх завідувало спеціальне бюро, яке здійснювало їх реєстрацію²⁰. Грошові допомоги виплачували також у зв'язку зі смертю когось із членів сім'ї або тим, чиї родичі перебували на роботі в Німеччині. Масового характеру набули подання на отримання виплат від членів родин тих, хто працював у Німеччині. В анкеті, яку відправляли до ГРО, зазначали кількість членів сім'ї, розмір доходу, податок, який сплачували, та наголошували на нестачі коштів для життя. Як правило, допомогу отримували багатодітні родини в разі перебування на роботі батька або люди літнього віку, чиї діти виїхали до Німеччини²¹.

Зрозуміло, що при середній зарплаті 250—300 зл. і максимальній пенсії 200 зл. умови життя населення були не найкращі, оскільки за тогочасних цін такі доходи прирікали мешканців на напівголодне існування. Німецька торговельна політика мала свою специфіку. Вона зводилася до регулювання цінової ситуації та впровадження карткової системи. Зокрема передбачалося встановлення максимально допустимих цін на сільськогосподарські товари. Вони були нижчі, ніж у Рейху й інших дистриктах ГГ. Це давало німцям можливість масово скуповувати дешеві продукти харчування. Вже у вересні 1941 р. було встановлено максимально допустимі ціни на зернові й овочі. Для полегшення регулювання цінової ситуації потребою стало вивішення на «[...] видному місці таблиці з цінами в німецькій та українській мові. Ціни подати в німецьких марках та фениках [...] Це саме обов'язувало тих, які продавали товари на ринках, вулицях та площах»²².

¹⁹ Розпорядок про допомоги для емеритів // Воля Покуття. — 1942. — 7 січня. — С. 4.

²⁰ Листування з повітовими старостами про призначення пенсій по старості // Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф. Р-36, оп. 1, спр. 9, арк. 131.

²¹ Wnioski rodzin, których żywicieli znajdują się na robotach w Niemczech o udzielone zasiłku. Powiat Pol. K. O. Stanisławów. Okręg Galicja // AAN, zesp. 125 : Rada Główna Opiekuncza, sygn. 626, k. 27.

²² Зарядження про правні приписи щодо цін для рогатинського Округа // Рогатинське слово. — 1941. — 13 вересня. — С. 1.

Урядове регулювання цін виявилось дієвим на порівняно короткий період. Ситуація кардинально змінилася на початку 1942 р., коли вони почали швидко зростати. Місцеві газети писали, що коли не буде покладено край таким «[...] фантастичним цінам на сільськогосподарські продукти [...], то місячна зарплата міського працівника буде дорівнювати кільком літрам молока»²³. Такий стан речей пояснювався існуванням нелегальної торгівлі, функціонуванням так званого чорного ринку. Він диктував власні ціни, відмінні від урядових. До його появи спричинилася відсутність балансу між пропозицією та попитом. Останній переважав уже з перших днів війни. Потреба щось придбати існувала, але реально купити не було чого. За таких обставин придбати щось можна було лише на чорному ринку. Крім того, власники продуктів харчування прагнули збути свій товар за значно вищими цінами, аніж це їм пропонувала влада.

Для полегшення здійснення операцій купівлі — продажу потрібно було ввести спільну грошову одиницю. Вже на початку липня набуло чинності урядове оголошення про обов'язкову обігову монету і її курс. Відповідно до нього в грошовому обігу і далі залишався карбованець. Крім нього, дозволялося введення в обіг також угорських пенгів (за курсом 6 крб) і німецьких марок (за курсом 10 крб)²⁴. Газета «Самостійна Україна» від 12 липня 1941 р. повідомляла: «Всі ці три валюти мають повну обігову силу і продавець мусить їх приймати [...] Не вільно відмовляти прийняття однієї з цих монет [...]»²⁵. Іншу грошову одиницю заборонялося пускати в обіг.

Дальші зміни у фінансовому законодавстві сталися 8 вересня 1941 р. Вони передбачали, що з цього дня «[...] входить попри те вже й золотий як повновартий платничий середник [...] Виміна советсько-російських банкнотів відбувається щойно від 15 вересня. До того часу є вони ще законним платничим середником і мусять бути приймаєні всіма». Починаючи з 27 вересня, карбованець втрачав свою вартість, однак в обігу до 1 листопада залишалися радянські дрібні гроші. Монети номіналом 1 і 2 копійки мали відповідно вартість 1 і 2 сотиків (грошів). Передбачалося суворе покарання за використання

²³ За тверді ціни // Українське слово. — 1941. — 29 липня. — С. 1–2.

²⁴ Оголошення // Українське слово. — 1941. — 24 липня. — С. 4.

²⁵ Платничий обіг у Станиславській області // Самостійна Україна. — 1941. — 12 липня. — С. 4.

банкнот колишнього польського банку²⁶. Вартість щойно впровадженого золотого відносно німецької марки визначалася як 2 до 1²⁷. Обмін грошових одиниць здійснювався у банківських установах. Мешканці Галича могли виміняти гроші найближче у Станиславові²⁸.

Політика німецьких окупаційних структур ускладнила продовольче забезпечення, особливо після введення карткової системи. У Галичині до видачі карт приступили в серпні 1941 р.²⁹ З цього приводу одна з місцевих газет повідомляла: «[...] Деякі райони області (Станиславівської) вже впорядкували в себе торговельну ділянку, списали все населення, обмежили запаси товарів, призначили окремі крамниці і почали продаж товарів на картки (Коломия, Надвірна, Галич)»³⁰. Відповідно до карткової системи населення поділялося на кілька категорій, кожна з яких отримувала визначену кількість продуктів харчування, яких, як правило, не вистачало. Так, станом на серпень 1941 р. пересічний громадянин отримував щодня півлітри молока, 2 кг хліба та 200 г м'яса щотижня, 200 г жиру (масла, смальцю, олії) і 400 г цукру раз на місяць тощо³¹. Ще більше ситуація загострилася наступного року, коли на карти можна було отримати тільки хліб, м'ясо, борошно і цукор³².

Дуже важкою для населення виявилася зима 1941–1942 рр., оскільки воно залишилося без засобів існування: грошей, опалення, їжі. Катастрофічно не вистачало продуктів харчування. Проблеми із працевлаштуванням спонукали мешканців міст до розпродажу майна. Однак навіть це не врятувало ситуації, оскільки панував дефіцит товарів на ринку. За таких умов значно зросла чисельність осіб, які зверталися по допомогу до закладів суспільної опіки, репрезентованих у Галичі структурними підрозділами Українського центрального комітету (УЦК) та Головної ради опіки (ГРО) з центром у Кракові.

Делегатура ГРО в Галичі була порівняно незначна, оскільки складалася всього з двох осіб — М. Шипули і С. Черкавського та підпо-

²⁶ Чому золотова валюта // Воля Покуття. — 1941. — 28 вересня. — С. 1.

²⁷ Wnioski na zainkasowanie dokumentów inkasowych – walory zagraniczne // AAN, zesp. 589 : Bank Emisyjny w Polsce. Oddział Stanisławów, sygn. 1, k. 68.

²⁸ Вістки з Галичини // Краківські вісті. — 1941. — 21 вересня. — № 38. — С. 8.

²⁹ Нові розпорядки // Краківські вісті. — 1941. — 21 серпня. — № 183. — С. 2.

³⁰ Станиславів відстає // Українське слово. — 1941. — 29 липня. — № 4. — С. 2.

³¹ Нові розпорядки // Краківські вісті. — 1941. — 21 серпня. — № 183. — С. 2.

³² Sprawozdania Pol. K. O. Stanisławów (Okręg Galacja) z lustracji delegatur, inne sprawozdania i korespondencja // Archiwum Akt Nowych, zesp. 125 : Rada Główna Opiekuncza, sygn. 700, k. 44.

рядковувалася безпосередньо Комітетові опіки у Станиславові³³. Що ж стосується організаційної схеми новостворених комітетів опіки, то в їхній структурі виділялося кілька відділів: адміністративний, фінансовий, організаційно-інспекторський, допомоги населенню, господарський, санітарний, правний³⁴. Загалом робота комітетів протягом усього періоду їх існування передбачала такі напрями діяльності: організацію харчування для дітей, молоді та дорослих шляхом формування спеціальних польових кухонь, утримання будинків для сиріт і людей похилого віку, надання населенню матеріальної та медичної допомоги, грошові виплати, надсилання пакетів в'язням, допомогу при працевлаштуванні тощо.

Делегатура в Галичі не розгорнула широкої діяльності, займаючись лише розподілом одягу й отриманої від комітету у Станиславові матеріальної допомоги. Її опіка поширювалася на дітей, інвалідів, людей похилого віку, а також представників польської інтелігенції, чиє матеріальне становище через безробіття було досить важке. Загалом її харитативна діяльність охопила 90 сімей загальною кількістю 275 осіб. Фінансову допомогу в розмірі 60 зл. отримували 26 родин. Допомогу продуктами харчування надано 16-ти сім'ям. Планувалося відкрити польову кухню. Закритих закладів опіки в Галичі не було³⁵.

Одним зі складників матеріально-побутового життя населення Галича, звичайно, було питання помешкання. Від початку війни житлові умови значно погіршилися. Запроваджене німцями право конфіскації давало їм можливість привласнювати чужі речі. Бути багатим було небезпечно. Жителі міста спеціально змінювали інтер'єр своїх помешкань, ховаючи всі дорогі речі. Тепло і світло вважалися розкішшю, оскільки використання їх вимагало наявності певних грошових ресурсів. За умов мізерної зарплатні не вистачало коштів для сплати комунальних послуг. Ба більше, німці дедалі частіше вводили обмеження

³³ Zestawienia delegator w okręgu Galicja. 1943 // AAN, zesp. 125 : Rada Główna Opiekuncza, sygn. 328, k. 80.

³⁴ Схема структурного деления Львовского Комитета. Список районных комитетов. Списки сотрудников // Державний архів Львівської області, ф. Р-40 : Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 1, арк. 21–22.

³⁵ Sprawozdania Pol. K. O. Stanisławów (Okręg Galacja) z lustracji delegatur, inne sprawozdania i korespondancja // AAN, zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 700, k. 38 – 42.

на використання електрики та газу. Це було пов'язано з недостатньою потужністю електростанцій Галичини (частину з них було виведено з дії під час відступу радянських військ) і пріоритетним використанням їхньої енергії у важкій промисловості (працювала на потреби фронту). Німецькі владні структури запровадили обмеження у використанні електроенергії, яку спочатку взагалі вимикали, а згодом відновлювали у визначений час³⁶. Із цих причин пересічні містяни освітлювали оселі свічками, довгими дерев'яними скіпками та газовими каганцями³⁷.

Дуже актуальним видом транспорту в цей час вважався гужовий. Підводи курсували вулицями міста відповідно до розпорядження окружного старости й отримували за це платню. Так, однокінка за день отримувала від 9 до 12 зл., паровиця — від 15 до 18 зл. Наголошувалося на тому, що плата є обов'язковою та мусить здійснюватися тільки в грошовому еквіваленті³⁸.

Своєрідним транспортним засобом був велосипед. Відповідно до розпоряджень міських управ усі власники велосипедів змушені були їх зареєструвати в управі міста до 10–20 листопада 1941 р. й отримати спеціальний номер. Однак велосипеди теж вважалися розкішшю.

На території галицьких міст діяли спеціальні правила дорожнього руху. 25 листопада 1941 р. було введено в дію «Тимчасове розпорядження про порядок руху в окрузі». Відповідно до нього підводи мали їздити тільки правим боком. Рух лівим було заборонено. Недопустимими були зупинки на середині дороги. Для цього слід було від'їхати якомога далі вправо. Вночі й при густій мряці на всіх підводах між задніми колесами потрібно було вивісити ліхтар. Велосипедисти мали рухатися тільки один за одним. Їхати поряд заборонялося³⁹. Пішоходи могли ходити тільки узбіччям, а в разі його відсутності — правим боком дороги⁴⁰. За порушення цих пра-

³⁶ Szybalski W. Wspomnienia ze Lwowa w czasie wojny i w czasie okupacji sowieckiej i niemieckiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://home.comcast.net/~julsta/czwojny.htm>.

³⁷ Беркоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркоф / [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К., 2011. – С. 150.

³⁸ Розпорядок про ціни за підводи (форшпани) // Воля Покуття. – 1941. – 30 листопада. – С. 8.

³⁹ Тимчасове зарядження про порядок дорожнього руху в окрузі // Воля Покуття. – 1941. – 30 листопада. – С. 8.

⁴⁰ Хроніка // Калуський голос. – 1941. – 21 грудня. – С. 4.

вил карали штрафом у розмірі спочатку 20 зл., а з кожним наступним разом — 50 зл.⁴¹.

Відновився залізничний рух. Із приходом окупаційної влади становище на залізниці дещо змінилося. Новий Розпорядок про адміністрацію залізниць передбачав передання Галицької залізниці так званій Східній⁴². До кінця 1941 р. залізничний рух був обмежений. Скористатися поїздом можна було лише за наявності перепустки. Станом на 20 вересня 1941 р. газета «Рогатинське слово» повідомляла, що залізничні перепустки для приватних потреб поки що не видають⁴³. Залізницями могли користуватися тільки військовики, високі державні урядовці та працівники військових і залізничних установ⁴⁴. Передбачалося суворе покарання тих, хто без дозволу намагатиметься їхати поїздом. У разі спротиву члени залізничної сторожі мали право застосувати зброю⁴⁵.

Ми вважаємо за потрібне зосередитися на короткому аналізі становища поштових відділень у Галичині. 20 липня 1941 р. на терені дистрикту почала працювати Німецька східна пошта. Її на території ГГ було створено ще 31 жовтня 1939 р. відповідно до «Декрету про адміністрацію пошт і телеграфів». Керівниками поштових установ були тільки німці, однак працювали на них і представники інших національностей. Українці та поляки теж часто влаштовувалися на таку роботу, оскільки вона давала можливість вберегтися від примусової депортації до Німеччини⁴⁶. 20 серпня 1941 р. в «*Krakower Zeitung*» з'явилося повідомлення, що на терені Галичини Німецька східна пошта відкрила 14 поштових урядів і 18 поштових станиць. Найближчі до Галича поштові відділення розташовувалися у Станиславові й Рогатині⁴⁷.

⁴¹ Тимчасове зарядження про порядок дорожнього руху в окрузі // Воля Покуття. — 1941. — 30 листопада. — С. 8.

⁴² Правні взаємини управи для Галичини // Рогатинське слово. — 1941. — 16 серпня. — С. 4.

⁴³ Залізничні перепустки // Рогатинське слово. — 1941. — 20 вересня. — С. 3.

⁴⁴ Приказ главнокомандующего вооруженными силами Генерал-губернаторства об организации охраны поездов // ЦДІАЛ, ф. 755 : Архивное управление во Львове, оп. 1, спр. 762, арк. 1–2.

⁴⁵ Їзда поїздами // Рогатинське слово. — 1941. — 3 грудня. — С. 4.

⁴⁶ Lewandowski S. Pocztcowcy i łącznościowcy w walce z okupantem hitlerowskim, 1939–1945 / S. Lewandowski, S. Matusak. — Siedlce : IH WSRP, 1996. — S. 30.

⁴⁷ Організація пошти в Галичині // Краківські вісті. — 1941. — 21 серпня. — №183. — С. 2.

У перші місяці окупації поштова й телеграфна служба були доступні тільки для військової влади та урядовців⁴⁸. Станом на жовтень 1941 р. поштою могли користуватися всі громадяни німецької національності. Від інших вона не приймала посилок⁴⁹. Однак уже в грудні 1941 р. газета «Калуський голос» повідомляла про дозвіл на листування і пересилку на теренах ГГ, а також до інших європейських країн⁵⁰.

Складними були санітарно-гігієнічні умови життя населення. Звичним явищем стали інфекційні захворювання. Важка ситуація склалася у 1942–1943 рр. через поширення плямистого тифу, який намагалися ліквідувати шляхом вакцинації населення⁵¹. Протягом зими 1942–1943 рр. люди хворіли краснухою. Обов'язковим стало проведення щеплень⁵². У лютому — березні 1943 р. в Галичі зафіксовано захворювання на черевний тиф⁵³, а з вересня 1942 р. — на туберкульоз⁵⁴. Досить поширеними хворобами були дифтерія і скарлатина.

Для Галича характерними були проблеми з медичним обслуговуванням. Не вистачало медичного персоналу. Зокрема, туберкульозний диспансер, що діяв у місті, мав лише одного лікаря⁵⁵, а відповідно до офіційного реєстру акушерок станом на 1942 р. тут працювала тільки одна особа — Д. Петрунела⁵⁶. Крім того, звичним явищем був дефіцит

⁴⁸ Правні взаємини управи для Галичини // Рогатинське слово. — 1941. — 16 серпня. — С. 4.

⁴⁹ Німецька пошта на східних землях // Рогатинське слово. — 1941. — 25 жовтня. — С. 3.

⁵⁰ Інформації з пошти // Калуський голос. — 1941. — 21 грудня. — С. 4.

⁵¹ Korespondencja w sprawach organizacyjnych Pol. K. O. Stanisławów — Okręg Galicja // Archiwum Akt Nowych, zesp. 125 : Rada Główna Opiekuncza, sygn. 340, k. 60.

⁵² Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Stanisławów — Okręg Galicja // AAN, zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 419, k. 198.

⁵³ Місячні звіти повітових лікарів Станіславського округу про боротьбу з черевним тифом // Державний архів Івано-Франківської обл., ф. Р — 36: Станіславське окружне староство дистрикту Галичина, оп. 1, спр. 24, арк. 23–25.

⁵⁴ Анкетні листи туберкульозних диспансерів Станіславського округу // Державний архів Івано-Франківської обл., ф. Р — 36: Станіславське окружне староство дистрикту Галичина, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

⁵⁵ Там само. — арк. 5.

⁵⁶ Листування з окружними староствами з питань реєстрації і обліку акушерок на території Станіславського округу // Державний архів Івано-Франківської обл., ф. Р — 57: Станіславська міжокружна каса соціального забезпечення, оп. 1, спр. 106, арк. 27.

медикаментів та обладнання. Загалом система охорони здоров'я виглядала зруйнованою: закрилися лікарні, поліклініки й амбулаторії. Як наслідок серед людей поширювалися епідемії, зростала смертність.

Отже, у період нацистської окупації повсякденне життя населення Галича змінилося далеко не на краще, що зумовлювалося особливостями політики офіційних владних структур у соціально-економічній сфері. Карткова система та численні обмеження в галузі торгівлі призвели до ускладнення продовольчої ситуації і наростання голоду. Ситуація погіршилася у житловому забезпеченні, де далася взнаки низка проблем, зокрема згубне для населення право конфіскації та різка зміна внутрішнього інтер'єру житлових приміщень. Через військові дії занепадав санітарно-гігієнічний стан міста. Певних руйнацій зазнала система комунікацій, а залізничний транспорт і велосипеди залишалися великою розкішшю.

Mariana Mosorko (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

Halych in the Second World War: some aspects of the daily life of a provincial town in the terms of the Nazi occupation regime

The article analyzes the conditions of financial and daily life of the Halych population during 1941–1944. The influence of Nazi occupation policy on changes in economic and social life is determined. Particular attention is paid to the activities of the Polish Committee of Care, its work in health and social care system.

Key words: *Halych, Nazi occupation policy, financial and daily life.*

Джерела

Вступні уваги

Робота над джерельними матеріалами, особливо для історика, залишається пріоритетною, бо саме через написаний документ він може «спілкуватися» з тим, що вже відбулося. Шляхом «опитування» джерела, своєрідної «бесіди з ним» учений відкриває сам для себе «Машину часу», за допомогою якої частково занурюється у минуле. Місто Галич за всю свою унікальну тривалу історію залишалося не тільки центром, де джерело продукувалося як таке, а й стало предметом обговорення на сторінках багатьох матеріалів іноземного походження, які невідомі пересічному українцеві.

Середньовічний Галич — це центр літописання і ведення офіційного діловодства. Князівські канцелярії та церковно-монастирські скрипторії залишили сотні, а може, й тисячі «живих свідків» тих часів, які в більшості не збереглися до наших днів. Однак, частину ще належить віднайти. Галич як центр староства і поважний осередок у складі Польського королівства занотований у гродських і земських книгах, податкових реєстрах, метриках, шематизмах тощо. Місцеві громади польського, юдейського, караїмського, німецького коріння продукували приватновласницькі документи, про які мало хто знає в наш час. Через місто в різні епохи проїжджали володарі сусідніх держав, мандрівники, письменники, вчені, залишаючи у своїх щоденниках і нотатниках слова, які досі є лише їхньою емоційною власністю, невідомою загалом. Нова й новітня історія збільшила число писемних документів і дала поштовх до розвитку історичної науки, відкриваючи шанс критично осмислити весь масив документів, зокрема стосовно «галицьких студій».

Тому редколегія ставить перед собою мету забезпечити пошук та систематичну публікацію документів різного походження й датування, які було видано в Галичі або які згадують про нього. Великий інтерес становить опрацювання насамперед архівних фондів іноземних держав (Австрії, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини, Угорщини, Чехії), куди в різний історичний час могли вивезти не одну групу джерел. Досвід роботи окремих вчених та цілих археографічних експедицій останніх років засвідчує, що далеко не все ще знайдено й відомо, особливо що стосується пам'яток української історії. Адже крім нас, наше минуле, по суті, мало кого цікавить.

Редакційний комітет

ГАЛИЦЬКИЙ ЗАМОК У СВІТЛІ ІНВЕНТАРЮ ГАЛИЦЬКОГО СТАРОСТВА 1767 р.

У статті публікується текст інвентарю Галицького староства 1767 р. з докладним описом стану Галицького замку. Відзначаються його запущеність і занедбаність, викликані як побудовою палацу родини Потоцьких у Станиславові, так і військовими подіями XVII ст., зокрема нападом турецького війська 1676 р.

Ключові слова: Галицький замок, королівські люстрації, Галицьке староство, Андрій Потоцький, інвентар, фортеця, укріплення.

Замки є однією з пам'яток матеріальної культури давніх епох, що найбільше збуджує уяву. На жаль, досі на терені давньої Речі Посполитої багато з тих будівель не збереглося, безповоротно гинучи в історичних бурях або стаючи жертвою варварської політики комуністичної влади, яка не вагаючись руйнувала їх для отримання будівельного матеріалу¹. Звичайно, можна знайти багато прикладів добре збережених або відреставрованих замків і палаців, які, хоча нині й виконують зовсім інші функції, ніж раніше, залишаються все ж живими свідками історії. Не слід забувати й про багато зруйнованих об'єктів, які чекають на реставрацію, понижені в очікуванні ремонту, та румовища замків, часто погано законсервованих, що перебувають у стані поступового руйнування². Оскільки не вцілілі наразі замки «говорять» про себе тільки за посередництва історичних джерел, то збережені будівлі й далі дивують величчю, а деякі руїни все ще вражають блиском давньої слави. Могутні, оточені ровом мури і високі башти — це лише деякі елементи твердинь, що свідчать про їхню колишню славу та роль, на яку вони були призначені колись.

¹ Basista A. Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu / A. Basista. — Warszawa; Kraków, 2001. — S. 159.

² Про можливості використання давніх фортифікацій для сучасних потреб див.: Ptaśnik J. Potrzeby i możliwości w dziedzinie ochrony nowożytnych fortyfikacji w Polsce / J. Ptaśnik // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. — 1966. — T. 12. — Cz. 1. — S. 19–21.

У Середньовіччі замки виконували передусім резиденційну функцію як королівські, княжі або магнатські житла, а також мілітарну, являючи систему захисту меж держави³. Такий, зрештою, образ замку — місця захисту та водночас житла заможної особи функціонував у свідомості людей XV—XVI ст. Однак у цей період у центрі Речі Посполитої вони повільно почали втрачати свої оборонні риси, а їхні репрезентативні й адміністративні функції переймали палаци. Як стверджує Адам Мілобендзький (*Adam Miłobędzki*), сталося це внаслідок послаблення мілітарного фактора⁴. На це мала вплив відсутність загрози для центру країни, яка потребувала б обов'язкового будівництва міцних оборонних об'єктів. Крім того, нові архітектурні рішення дозволяли споруджувати розкішні резиденції так, щоб не позбавляти їх повністю мілітарних якостей⁵. Підтвердженням цього, зрештою, є замок у Збаражі, збудований у стилі «palazzo in fortezza», поєднуючи естетику та обороноздатність. Досить тільки згадати, що ця споруда — резиденція руського воєводи Яреми Вишневецького 1649 р. не капітулювала, незважаючи на тривалу облогу понад сотисячного козацько-татарського війська.

Інакше це виглядало на південно-східних кордонах Речі Посполитої, де шляхта майже безперервно мусила зважати на загрозу від татар, турків чи козаків. Через це тамтешні замки виконували передусім мілітарні функції, а їхній естетичний рівень носив другорядне значення. Однак це не значить, що там не споруджували будівлі типу «palazzo in fortezza», поєднуючи ці дві риси. Через брак коштів це могли, щоправда, дозволити собі винятково тільки представники магнатерії, тому тут переважали «класичні» фортеці бастіонного типу⁶. Такі об'єкти передусім у разі небезпеки давали захист місцевому люду та ставали на заваді потенційним нападникам. Розуміючи не останнє значення фортець

³ Guerquin B. Zamki w Polsce / B. Guerquin. — Warszawa, 1974. — S. 32–33.

⁴ Miłobędzki A. Architektura polska XVII w. / A. Miłobędzki. — Warszawa, 1980. — S. 70.

⁵ Dybaś B. Twierdza czy rezydencja? Militarne znaczenie siedzib magnackich w XVII wieku / B. Dybaś // Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych / [red. E. Opaliński, T. Wiślicz]. — Warszawa, 2001. — S. 69–70.

⁶ Łotysz A. Zamek w Sutkowcach na tle refugialnych założeń obronnych na Podolu w początkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji / A. Łotysz // Barok. Historia — Literatura — Sztuka. — 2001. — R. VIII. — S. 156–157.

на цій території, зміцнення оборонного потенціалу південно-східних кордонів Речі Посполитої, між іншим, через ремонт зруйнованих фортець залишалося пріоритетним⁷. Розумів це також король Ян III Собеський (*Jan III Sobieski*), який удосконалив оборонну систему на цьому просторі, будуючи понад 500 км прикордонних укріплень, що простягалися від Снятина через Дністер на Поділля, а також низку наддністрянських і подільських замків⁸.

Однією з таких фортець ми вважаємо замок у Галичі, від якого досі залишилися тільки фрагменти мурів. Ця твердиня має дуже довгу історію, що сягає часів середньовіччя⁹. Вже тоді вона відігравала дуже важливу роль у регіоні, бо, як відомо, за панування Казимира III й на його доручення тодішню дерев'яну будівлю ґрунтовно перебудували, споруджуючи майже наново з каменю¹⁰. Оскільки історія Галицького замку недавно стала предметом дослідження Зеновія Федунківа на сторінках спеціальної монографії¹¹, метою автора не є звернути увагу читача на згаданий у заголовку опис будівлі.

Розташування замку в землях, які часто піддавалися ворожим нападам, спричинилося до того, що його мури мусили багаторазово давати відсіч різноманітним агресорам. Твердиню було кілька разів зруйновано, а потім відбудовано, щоб вона знову чинила опір волохам або татарам. Останні намагалися, хоч безрезультатно, здобути її 1594 і 1621 рр.¹². Хоч укріплення не захопили, напад ворога не залишився без впливу на фортецю, яка у XV ст. почала руйнуватися. Незважаючи на це, вона і далі відігравала роль адміністративного центру, де зберігалися і де писали гродські й земські книги. Виконувала вона й функцію оборонного бастіону задля захисту навколишнього населення, тут містилися склади, в яких люди в разі ворожого

⁷ Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku / B. Dybaś. – Toruń, 1998. – S. 127.

⁸ Wojtasik J. Podhajce 1698 / J. Wojtasik. – Warszawa, 1990. – S. 54–55.

⁹ Rozmowy o polskiej Koronie / [przez E. Helenijusza]. – Kraków, 1873. – T. 1. – S. 464.

¹⁰ Kaczmarczyk Z. Kazimierz Wielki (1333–1370) / Z. Kaczmarczyk. – Warszawa, 1948. – S. 227.

¹¹ Федунків З. Галицький замок / З. Федунків. – Івано-Франківськ, 2013.

¹² Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski // Teka Konserwatorska. Rocznik Koła C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej 1892. – Lwów, 1892. – S. 81.

нападу могли сховати своє добро¹³. З люстрації 1627 р. відомо, що на озброєнні фортеці перебували дві бронзові гарматки, два моздирі, кілька гаківниць та бочка пороху. Цей арсенал не можна окреслити як вражаючий, і, безумовно, фортеця тоді не могла ефективно чинити опір під час можливого нападу. Ба більше, вже тоді потребували негайного ремонту мури та башта, які були «barzo ruinam minantur»¹⁴. Правдоподібно, чергові пошкодження неремонтований замок отримав під час повстання Богдана Хмельницького. Не виключено, що шкода, якої у той час зазнало місто, позбавлене солідного фортифікаційного захисту, та й сама зруйнована твердиня, що височіла над ним, змусила шляхту серйозно замислитися. На відміну від попереднього періоду, коли теми Галицького замку не порушували, знать почала домагатися ремонту міських укріплень¹⁵. Наслідком цього була постанова сейму 1652 р., що дозволяла тамтешнім жителям мобілізувати 100 піхотинців для оборони і безпеки замку¹⁶. До капітального ремонту, правдоподібно, так би й не дійшло, якби не приватна ініціатива галицького старости Андрія Потоцького (*Andrzej Potocki*), «який своїм власним коштом з ґрунту реставрував, виставив нові мури і зокрема ровами, валами, редутами чужоземним способом оточив, у що немалі кошти вклав»¹⁷. Роботами керував відомий архітектор, родом з Авіньйона, Францішек Корассіні (*Franciszek Corazzini*)¹⁸. Як стверджує Олександр Чоловський (*Aleksander Czołowski*), унаслідок цього Галицький замок можна було поставити в один ряд

¹³ Inwentarz starostw halickiego i kołomyjskiego 1627 roku / [oprac. K. Rzemieniecki] // Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – 2010. – S. 20–21, 144–145.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ «Місто Галич, зруйноване ворогом, що до наших з'їздів через своє спустошення бути не може, щоб від постоїв жовнірських звільнене було і дохід на фортифікування міста цього показаний був [...]», Інструкція Галицького сеймика послам на вальний сейм. Галич, 6 жовтня, 1649 р. Див.: Akta Grodzkie i Ziemskie z Archiwum Ziemskiego we Lwowie (далі – AGZ) / [wyd. A. Prochaska]. – Lwów, 1931. – T. XXIV. – S. 83.

¹⁶ Zamek halicki // Volumina Legum (далі – VL) / [wyd. J. Ohryzko]. – Petersburg, 1860. – T. IV. – S. 172.

¹⁷ VL. – T. IV. – S. 259; Instrukcja sejmiku halickiego posłom na sejm walny, Halicz 17 czerwca 1658 // AGZ. – T. XXIV. – S. 144.

¹⁸ Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej... – S. 182.

з найкращими фортифікаціями України як з погляду будівництва, так і оборонного потенціалу¹⁹.

Однак слава Галицької фортеці тривала недовго, бо її здобули турецькі війська, які 1676 р. після невдалої облоги Станиславова рушили в напрямку міста, підкоривши дорогою замок в Єзуполі²⁰. Укріплення спершу підпалили, а потім узяли штурмом війська Хусейна Паші²¹. Андрій Потоцький, який вклав багато коштів у фортецю, звичайно, не залишив її зруйнованою. Та, незважаючи на відновлення, вона вже не повернула недавнього блиску і значення, що, як стверджує Олександр Чоловський, було наслідком нещодавно недалеко збудованого галицьким старостою палацу в Станиславові, який затьмарював решту резиденцій у регіоні²². Чергові Потоцькі, що займали уряд галицького старости, маючи на вибір відремонтований після руйнувань замок у Галичі та повну пишноти резиденцію в Станиславові, без довгих вагань обрали місцем свого перебування другу. Через відсутність зацікавленої особи, готової вкласти кошти у фортецю, як це зробив Андрій Потоцький, та байдужість до стану твердині з боку галицької шляхти та почала з кожним роком перетворюватися на чимраз більшу руїну. Внаслідок цього замок з роками перестав нагадувати горду будівлю, що домінувала над Галичем у перші роки другої половини XVII ст.

Масштаб занепаду Галицької фортеці досконало показує інвентар Галицького староства 1767 р., що містить опис замку. Замок подано в ньому як дуже занедбаний, що потребує негайного ремонту, і це кілька

¹⁹ Czołowski A. Dawne zamki i twierdze... – S. 81. «Керуючись нашою повинністю, а також поданою від Державної скарбниці інструкцією, ми приступили до люстрації фортеці Галицького замку, в якій застали примурованого муру 179 ліктів, зокрема окопи: новий – при Старій Брамі, покритий дерном, в обводі 175 ліктів та інший новий окіп перед Новою Брамою в обводі 132 лікті. Гармат, тих, що записані в попередній ревізії, як і прилаштованих пізніше, налічується 20, мездирів – два, гаківниць – 30, фальконетів – два, пороху в бочках, ґранат, вогнистих куль та інших куль до різної зброї, запалювальних шнурів та іншого військового приладдя – бачили барато», див.: *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665* / [wyd. E. Arłamowska, K. Arłamowski, W. Kapuś]. – Wrocław, 1976. – cz. 3 : *ziemie halicka i chełmska*. – S. 3.

²⁰ Wagner M. *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676* / M. Wagner. – Zabrze, 2009. – T. 2. – S. 249.

²¹ Dyaryusz i pakta tureckie żurawińskie // *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu* 122, k. 2v, 3v.

²² Czołowski A. Dawne zamki i twierdze... – S. 81.

разів підкреслювала особа — автор тексту люстрації. Найбільшого ремонту передусім потребували довго не ремонтвані дахові покриття, знищені під час буревіїв, та дерев'яні елементи всередині будинку, зокрема стелі чи сходи, що, звісно, поступово гнили. Крім того, здавалося, потрібно було замінити шиби в замкових вікнах, які майже всі були вибиті. Ремонту потребували й мури, пошкоджені як унаслідок різних боїв, що точилися на цій території, так і через загальне занедбання.

Документ, що став базовим для матеріалу, міститься в інвентарі Галицького староства з 1767 р. і зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (AGAD) у XVIII відділі «*Коронної метрики*» під № 62. Інвентар склав галицький прикордонний комірник Матвій Уруський (*Maciej Uruski*) в останні дні березня 1767 р. в межах люстрації, ухваленої на сеймі 1766 р., а потім внесеної до «*Коронної метрики*»²³. Крім того, його вписано до галицьких гродських книг. Текст з гродських актів став підставою російськомовного видання інвентарю, який 1852 р. опублікував на сторінках газети «*Зоря Галицька*» Омелян Левицький²⁴. Зважаючи на нелегкий доступ до цього видання, його текст практично невідомий як для польських, так і українських істориків. Крім того, це польськомовне джерело в історіографії фрагментарно відоме завдяки Михайлові Балінському (*Michał Baliński*) та О. Чоловському, які у своїх працях широко цитували фрагменти інвентарю²⁵. Вкотре їх використав З. Федунків у праці, присвяченій історії Галицького замку²⁶. Для кращого розуміння

²³ Інвентарій галицького староства з перепису постанов варшавського вального сейму є ухвалами з 1766 р., див.: AGAD w Warszawie, Metryka Koronna, Lustracje dz. XVIII, 62, s. 153; Постанови про люстрації староств Корони див.: VL. — T. VII. — S. 195. Документи люстрації складалися у трьох примірниках, які потрапляли до «*Коронної метрики*», підскарбничого архіву та управителя люстрованих маєтностей. Див.: Bartoszewicz A. Materiały dotyczące Częstochowy w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych / A. Bartoszewicz // Archeion. — 1997. — T. 98. — S. 176.

²⁴ Левицький Е. Описание Замку Галицкого по описанию комисією выбраною валнымъ сеймомъ Варшавскимъ г. 1766 / Е. Левицький // Зоря Галицкая. — 1852. — Ч. 79. — S. 779–781.

²⁵ Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / [przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego]. — Warszawa, 1845. — T. 2. — S. 699; Czołowski A. Dawne zamki i twierdze. — S. 81–82.

²⁶ Федунків З. Назв. праця. — С. 40–41.

вигляду твердині та розмірів руїни, в якій вона опинилася, варто однак взяти до уваги цілісність джерела з 1767 р.

Видання документа польською підготував і опрацював, спираючись на відповідні видавничі Інструкції для історичних джерел XVI — середини XIX ст., Казимир Лепший (*Kazimierz Lepszy*)²⁷.

Текст оригіналу

Opisanie zamku halickiego [1767 r.]

AGAD w Warszawie, Metryka Koronna, Lustracje dz. XVIII, 62, s. 5—7.

Ten zamek nad miastem na gyrze wkoło murem z basztami obwiedziony, te jedne przez rewolucje zdezelowane, drugie od staroŹci porysowane stoją, do ktyrego idąc od miasta drogł brama w murze na kształt wrot bez żadnego zamknięcia, za ktyrą po prawej ręce na wzgyrku oficyna z drzewa tartego jodłowego budowana, z jednej strony podmurowana. Gontami pobita w pobiciu reparacyi potrzebująca o sześciu kominach murowanych nad dach wywiedzionych z facjatą malowana z herbem Pilawa. Idąc do sieni tych oficyn po gradusach jodłowych drzwi podwójne dębowe na zawiasach i hakach z zamkiem z zasuwkami u dołu i u gory żelaznemi. W tej okien dwa szkła tafelkowego z kwaterami otwierami po większej przez wiatry wybite części. Z tych sieni po lewej ręce drzwi do drugich sionek podwójne na zawiasach i hakach, w ktyrej do pokoju na strychu wybudowanego schody drewniane. Ten o jednym oknie przez pył wybitym z drzwiami na zawiasach i hakach z powałą i podłogą z tarcic układanemi. Powryciwszy do sionek namienionych okno jedno całe z kwaterami otwieranemi, przy ktyrym drzwi dębowe na zawiasach i hakach do pokoju, ten o trzech oknach, z ktyrych jednego całego nie masz. W drugim w gyrze ośm szyb tylko aw trzecim całej nie staje kwatery. Kominek szafiasty, piec kaflowy polewany. Z tego pokoju do garderybki drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem i zasuwkami, w ktyrej okien dwa. W pokoju przy piecu drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zasuwkami do pokoju alkowego, w ktyrym piec i kominek takie jak w pierwszym pokoju, okien dwa całych z kwaterami otwierami. Do dwuch garderobek przy alkowej będących drzwi podwójne

²⁷ Lepszy K. Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku / K. Lepszy. — Wrocław, 1953.

dębowe na zawiasach i hakach z zamkami i zasuwkami. W tych po jednym oknie z kwaterami otwieranemi w dwóch kwaterach szkła nie masz. Z pokoju tego do sali drzwi zabite. Z sieni na przyd opisanych do sali drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem i zasuwkami. W tej kominek szafiasty i piec biały kaflowy polewany, okien cztery z kwaterami, w ktyrych dziesięć szyb wybitych, w pośrzedku ktyrych drzwi stare z oknem na zawiasach i hakach z zamkiem i zasuwkami, przez połowę szkła nie masz. Do kredensu z sali drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem i zasuwkami, przydy ktyrych kratka stolarskiej roboty na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblikami. W tym pokoju okien dwa dobrych z kwaterami otwieranemi, kominek szafiasty i piec kaflowy. Z tego kredensowego pokoju do pokoju per modum przysionek, drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem z zasuwkami. W tym okno jedno, gruba murowana do pieca i drzwi na tył na zawiasach i hakach z haczykiem żelaznemi. Powryciwszy przez salę do sieni idąc we drzwi sienne po lewej ręce drzwi podwójne dębowe, na zawiasach i hakach, w tym okien dwa z kwaterami, szyb trzy wybitych, kominek szafiasty i piec biały polewany. Z tego pokoju do drugiego drzwi podobne teraz opisany. W tym okien cztery z kwaterami, kominek szafiasty i piec kaflowy biały. W tych wszystkich pokojach podłoga i powała z tarcic układane. Okienice z tarcic na zawiasach i hakach żelaznych. Na rogu od fary baszta czyli wieża ad praesens szlachecka, ante skarbiec, porysowana, gontami pobita. Ad fundum tej drzwi podwójne na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami żelaznemi, za ktyremi schody. W tej piecyk i kominek, framug okiennych pięć z kratami żelaznemi. Gyrna wieża, do ktyrej schody pogniły i poodpadały, drzwi do tej na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami żelaznemi. Ta z podłogą i powałą, bez okien. Od tej idąc koło muru kaplica w murach starych porysowanych w pobiciu, znacznej reparacyi potrzebująca. Do tej drzwi na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami żelaznemi. W tej okien trzy, ołtarz wielki Pana Jezusa ukrzyżowanego z mensą murowaną o trzech gradusach. W tej powała zgnita. Do tej muru dwa archiwa, grodzkie i ziemskie przymurowane, do ktyrych drzwi na zawiasach i hakach z zamkami, wrzeciędzami i skoblami żelaznemi, każde o trzech oknach niewielkich z kratami żelaznemi. Idąc dalej koło muru komin murowany z ogniskiem sam stoi. Na rogu od Dniestru baszta, gdzie quondam sądowe izby bywały, gontami pobita. W dachu przez burze zdezelowana, okna powybijane,

kilka tylko tafel zawadza się, z sionkami i innemi pokojami, zdezelowana. Na dole wrota podwyjne na kunach żelaznych. Do przysionku piwnicznego po lewej ręce drzwi do sklepu na kunach żelaznych. W przepierzeniu drzwi na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami żelaznemi. W tym dwa okna z kratami żelaznemi. Do sklepu dolnego drzwi na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami żelaznemi, do ktyrego schody drewniane. Sklep drugi poboczny vel turma, drzwi do niego proste na biegunie. Sklep znowu poboczny, do niego drzwi na zawiasach z wrzeciędzem. Innych sklepyw trzy, do ktyrych drzwi na zawiasach i hakach z wrzeciędzem i skoblami żelaznemi, te sklepy murowane, dobre i suche.

Переклад

Опис Галицького замку (1767 р.)

Головний архів давніх актів у Варшаві, Коронна метрика, Люстрації XVIII ст., 62, с. 5—7.

Цей замок стоїть на горі, оточений навколо муром з баштами, з яких одні через революцію понищені, а інші стоять потріскані від старості. До нього дорогою від міста є брама в мурі у вигляді воріт, що не зачиняються. За нею праворуч, на пагорбі стоїть будівля, збудована з ялинового дерева, з одного боку підмурована. Вона покрита ґонтом, що потребує ремонту, з шістьма мурованими коминами, виведеними понад дах, з мальованим піддашшям з гербом «Пилява». Йдучи до сіней цього будинку по ялинових сходах, [минаємо. — *Ред.*] дубові подвійні двері на завісах і гаках із замком із залізними засувками внизу і вгорі. В них [сінях. — *Ред.*] є два скляні вікна з кватирками, що відчиняються, головно вибиті вітрами. З тих сіней ліворуч є подвійні двері на завісах і гаках, [що ведуть. — *Ред.*] до інших малих сіней, у яких є дерев'яні сходи до кімнати, збудованої на горищі, з одним вікном, наполовину вибитим, з дерев'яними стелею і підлогою. Повернувшись до згаданих сіней, [бачимо. — *Ред.*] при єдиному цілому вікні з кватирками, що відчиняються, дубові двері на завісах і гаках, [що ведуть. — *Ред.*] до кімнати з трьома вікнами. В одному — жодної цілої шиби нема, в другому вгорі — вісім шиб, тільки в третьому немає цілої кватирки. Камін — шафований, піч — з поливаних кахель. З цієї кімнати до гардероба, в якому два вікна, [ведуть. — *Ред.*] подвійні двері на завісах і гаках із замком та засувками. В кімнаті, при печі, є подвійні двері на завісах і гаках, [що ведуть. — *Ред.*] до альковної

кімнати з двома цілими вікнами з кватирками, що відчиняються, в якій піч і камін такі ж, як і в першій кімнаті. До двох гардеробів при алькові [ведуть. — *Ред.*] подвійні дубові двері на завісах і гаках із замками і засувками. В тих [гардеробах. — *Ред.*] є по одному вікну з кватирками, що відчиняються, у двох кватирках відсутнє скло. З цього покою двері, що ведуть до зали, — забиті. Із сіней, описаних раніше, до зали ведуть подвійні двері на завісах і гаках із замком і засувками. В ній — шафоподібний камін і піч з білого поливаного кахлю, чотири вікна з кватирками, в яких вибито десять шиб, між ними посередині — старі двері з вікном без половини скла, на завісах і гаках із замком і засувками. До буфету із зали ведуть подвійні двері на завісах і гаках із замком і засувками, перед ними — ґрати столярської роботи на завісах і гаках із засувом і скобами. В цій кімнаті є два добрі вікна з кватирками, що відчиняються, шафовий камін і кахельна піч. З цієї буфетної кімнати через присінок подвійні двері на завісах і гаках із замком із засувками [ведуть. — *Ред.*] до кімнати з одним вікном, мурованою грубою, до печі, і тильними дверима на залізних завісах, гаках, і гачком. Через залу до сіней, з лівого боку подвійні дубові двері на завісах і гаках [ведуть до кімнати. — *Ред.*], в якій є два вікна з кватирками, три шибви вибиті, шафовий камін і біла поливана піч. З цієї кімнати до іншої ведуть двері, подібні до щойно описаних. У ній чотири вікна з кватирками, шафовий камін і біла кахельна піч. У всіх цих кімнатах підлога і стеля укладені з дощок. Віконниці — з дощок на залізних завісах і гаках. На розі від парафіяльного костелу стоїть башта або вежа, тепер шляхетська, а перед тим — скарбниця, потріскана, покрита ґонтом. Вона має подвійні двері на завісах і гаках із засувом та залізними скобами, за дверима — сходи, що ведуть до кімнати, в якій є невелика піч, камін та п'ять віконних фрамуг із залізними ґратами. До верхньої вежі ведуть сходи, що погнили і попадали, двері до неї — на завісах і гаках із засувом і залізними скобами. Ця кімната без вікон, з підлогою і стелею. Другою від башти, біля муру міститься каплиця зі старими потрісканими і побитими стінами, що потребує значного ремонту. До неї ведуть двері на завісах і гаках із засувом та залізними скобами. В ній є три вікна, великий мурований вівтар розіп'ятого Ісуса Христа із трьома сходинками. Стеля в ній зогнила. До неї примуровано два архіви — гродський і земський, до яких ведуть двері на завісах і гаках, із засувами і залізними скобами, кожний — з

трьома невеликими вікнами із залізними ґратами. Далі біля муру — мурований комин з вогнищем. На розі від Дністра — башта, покрита гонтом, де колись відбувалися судові засідання. Дах пошкоджений бурею, вікна вибиті, тільки кілька шиб залишилося в сінях та інших кімнатах. Внизу — подвійні ворота на залізних завісах. До підвальних присінків ліворуч — двері на залізних завісах до підвалу. В перегородці — двері на завісах і гаках із засувом та залізними скобами, [що ведуть до верхнього підвалу? — *Ред.*]. В ньому є два вікна із залізними ґратами. До нижнього підвалу ведуть двері на завісах і гаках із засувом і залізними скобами та дерев'яні сходи. До другого підвалу, або в'язниці, ведуть прості двері на бігуні. До знову бічного ведуть двері на завісах із засувом. Інших підвалів є три, до яких ведуть двері на завісах і гаках із засувом і залізними скобами. Ці підвали муровані, добрі й сухі.

*Переклад з польської Юрія Угорчака
(Івано-Франківськ, Україна)*

Goszczyński Artur (Krakow, Poland).

**Galician castle in the light of the inventory of the Galician starostvo
in 1767**

The castle in Galych had been one of the most important strongholds in the Pokuttia region. This settlement has history reaching the middle ages. Developed over the years had been towering and was the main defence point of nearby territories. Due to Tatar invasions, the castle was destroyed several times. In a half of XVII century, thanks to Andrzej Potocki who was the galicianstarosta, the castle was completely renovated. Greatness of the stronghold did not last too long. It was seriously damaged during a war between Republic of Poland and Ottoman Empire by the latter in 1676. The scale of the castle fall among hundreds of years excellently shows inventory of Galych District Head from 1767 containing description of the stronghold. It is described as extremely neglected building demanding immediately works, what also was emphasised by the author of the text several times.

Key words: the castle of Galych, kings lustrations, the Galician starostvo, Andrzej Potocki, inventory, fortress, fortification.

НЕВІДОМИЙ ПЛАН ГАЛИЦЬКОГО ЗАМКУ АНТОНІЯ ГЕЕГЕРШТАЙНА

Стаття присвячена невідомому планові Галицького замку, створеному інженером Антонієм Геєгерштайном між 1789-м і початком 1795 р. Традиційно вважалося, що автор накреслив тільки один план твердині із зображенням профілю та залишків колишніх укріплень на Замковій горі. Виявлене в Державному архіві в Кракові креслення дозволяє ствердити, що А. Геєгерштайн створив два плани фортифікації. Другий із них містить тільки креслення контурів замкових будівель і укріплень, без подання профілю замку та рельєфу замкової гори. Автор статті припускає, що саме це креслення з'явилося першим і лягло в основу створення розширеного плану замку.

Ключові слова: Галич, Галицький замок, план, Антоній Геєгерштайн.

Активна розбудова Станиславівської фортеці в другій половині XVII ст. і перетворення Станиславова на основний центр Прикарпаття зумовили поступовий занепад Галицького замку. Протягом XVIII ст. він втрачав мілітарне значення і поступово перетворився на руїну: стіни перебували в дуже поганому стані, частина з них могла обвалитися на розташоване під замком місто, над більшістю споруд не було даху, а ті замкові будівлі, які вціліли, використовували не за прямим призначенням¹. Тодішній власник замку, Йозеф-Макарій

¹ Детальніше про це: Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Oświęcim, 2013 [Оригінальне видання: Lwów, 1892]. – S. 29–30; Федунків З. Галицький замок / З. Федунків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2013. – С. 38–40, 43. Див. також статтю Артура Гоцинського «Галицький замок у світлі інвентарю Галицького староства 1767 р.» («Галич. Збірник наукових праць». Вип. 1). Хочу також звернути увагу на те, що Галицький замок був не єдиною спорудою, яку спіткала така доля. Можна сміливо стверджувати, що це була типова для того часу ситуація, коли більшість старих фортифікаційних споруд занепадали і руйнувалися під впливом природних явищ або людської діяльності. Для порівняння можна навести приклади Чернелицького та Раковецького замків. Ширше про це див.: Нагірний В. Замок наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття / В. Нагірний // Пам'ятки України. – 2015. – № 7–9 : Чернелицький замок / [упоряд. В. Нагірний]. – С. 50–53; Арсеніч М. З історії Раковецького замку / М. Арсеніч // Ямгорів. – Вип. 26. – 2015. – С. 204.

Потоцький (*Józef Makary Potocki*), не цікавився його долею і не планував відновлення твердині. До кінця XVIII ст. ситуація стала такою плачевною, що навіть мешканці міста почали звертатися до австрійської влади з проханням запобігти дальшій руйнації замку і небезпеці обсіпання каміння з Замкової гори. Більше того, Галицький магістрат і греко-католицьке духовництво виступили з ініціативою розібрати замок і використати отриманий будівельний матеріал на потреби міста. Наслідком їхнього звернення стала постанова Стрийського відділення Губернського уряду 1789 р., за якою мали провести оцінку вартості замку та його стану. Постанова передбачала також виконання геометричних обмірів і виконання плану замку. Результатом вищевказаного розпорядження стала поява 10 квітня 1795 р. звіту місцевої влади про стан твердині, скерованого до Губернського уряду, в якому висловлювалося прохання надати дозвіл на повне знесення колишніх оборонних укріплень². Відповіді на прохання Галицького магістрату надійшли 18 березня 1796 р.³ та 25 лютого 1797 р. відповідно⁴. В них відділення Губернського уряду у Стрию, покликаючись на раніші постанови, обміри замку, які здійснив геометр, і трагічний стан замкових будівель, видало дозвіл розібрати ті фрагменти замку, які перебувають в руїні, і використати отримані будівельні матеріали на потреби міста.

До звіту від 10 квітня 1795 р. було прикріплено два плани. Першим з них був загальний топографічний план міста Галича з околицями і поділом ґрунтів⁵. Другий натомість становив план Галицького замку під назвою «*Grundriss und Prospect von die Rudera des Hallitzer Berg-Schloss, wovon die Schötzung aus dem neben-liegenden Bericht zuersehen*». Його було виконано у двох площинах — зверху, з відображенням збережених руїн і рельєфу Замкової гори та з профілю, з боку Шляхетської вежі та в'їзду в замок (іл. 1). Автором цього плану був інженер Антоній Геєґерштайн

² Mańkowski T. Plany dawnych zamków Halicza i Przemyśla / T. Mańkowski // *Biuletyn historii sztuki i kultury*. – R. 2. – 1934. – № 4. – S. 290.

³ *Głównejsze miasta w Galicyi* // *Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej*. – 1868. – № 20. – 16 maja. – S. 93; Czołowski A. *Op. cit.* – S. 30.

⁴ *Archiwum Narodowe w Krakowie*. – Oddział I. – Zespół 684 : Teki Antoniego Schneidra z lat [1368] 1773–1877. – Teka 602 : Halicz. – Ark. 65. За консультації при перекладі документа висловлюю подяку др. габ. Мареку Герману (dr hab. Marek Herman) з Ягеллонського університету в Кракові (Польща).

⁵ Mańkowski T. *Op. cit.* – S. 290.

(*Antoni de Heegerstein*), працівник урядової дирекції будівництва у Львові⁶.

Вищезгаданий план Галицького замку ввів до наукового обігу ще 1934 р. львівський дослідник Тадеуш Маньковський⁷, і цей план добре знаний в сучасній історичній науці⁸. Традиційно вважається, що А. Геєрштайн виконав тільки один план⁹. Однак виявлені нещодавно матеріали свідчать, що таких планів було два. Інший, менш багатий в ілюстративному матеріалі, фіксує тільки самі замкові руїни без зазначення рельєфу гори чи профілю замку (іл. 2). Очевидно, військовий інженер накреслив його одночасно з планом замку, прикріпленим до звіту від 10 квітня 1795 р.¹⁰. Насмілюся припустити, що А. Геєрштайн виконав спочатку креслення самого замку, без відображення рельєфу, котре стало для нього свого роду «чернеткою» при підготовці основного плану.

Неможливо достовірно з'ясувати чи згаданий вище план було прикріплено разом з основним планом до звіту від 10 квітня 1795 р. Відомо тільки, що в другій половині ХІХ ст. він разом із постановою Губернського уряду від 25 лютого 1797 р. потрапив до львівського краєзнавця Антонія Шнайдера (1829–1880), котрий зібрав величезну колекцію оригінальних документів, що стосувалися історії населених пунктів Галичини. У 1877 р. всі матеріали, які він зібрав на той час, викупив Крайовий виділ у Львові, який незабаром передав їх Академії

⁶ Ibidem. – S. 290. Див. також: Федунків З. Назв. праця. – С. 91–98.

⁷ Mańkowski T. Op. cit. – Tab. XLVI, rys. 2.

⁸ Див. наприклад: Поліщук Л. Об'ємно-планувальна характеристика Галицького замку за планом інженера А. Геєрштайна // Замки України: дослідження, збереження, використання. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Галич, 3 листопада 2011 року / за заг. ред. О. Береговського. – Галич 2011. – С. 98–104. Федунків З. Галицький замок... – С. 91–95.

⁹ Mańkowski T. Plany dawnych zamków Halicza i Przemyśla... – S. 291; Вечерський В. Замки та фортеці – К., 2007. – С. 21; Поліщук Л. Об'ємно-планувальна характеристика Галицького замку... – С. 99–101; Федунків З. Галицький замок... – С. 91–98.

¹⁰ В архівній справі, де зберігається цей план, подано помилкову дату – 1797 рік. Однак таке датування зробили працівники архіву, а підставою для нього став факт прикріплення плану до листа Губернського уряду, адресованого Галицькому магістрату 25 лютого 1797 р. Натомість на оригіналі плану не подано жодної дати його створення. На мою думку, правдоподібнішим видається пов'язувати створення цього плану з планом А. Геєрштайна, який відомий нам зі звіту від 10 квітня 1795 р.

вмінь (*Akademia Umiejętności*) Кракові¹¹. В 1940 р. всі матеріали А. Шнайдера (2027 справ) було передано до Державного архіву в Кракові¹². Тепер вони зосереджені у фонді під назвою «Теки Антонія Шнайдера» в I відділі Державного архіву в Кракові¹³. План Галицького замку разом з розпорядженням Губернського уряду в справі замку від 25 лютого 1797 р. протягом тривалого часу зберігався в архівній справі №602 під назвою «*Halicz — miasto*» («Галич — місто») у форматі *кварто* (складений вчетверо)¹⁴. У 2002 р. план вилучили зі згаданої справи і включили до окремої одиниці зберігання № PL 1145 під назвою «*Plan zamku halickiego 1797 roku*» («План Галицького замку 1797 року»), де він розміщений в розгорнутому вигляді (у форматі *ін фоліо*)¹⁵.

План накреслений на твердому, грубому папері темно-бежевого кольору. Його розміри: ліва сторона — 49 см, права — 50 см, верх і низ — 39,5 см. Папір містить водяні знаки: внизу зображення латинських літер «PM», вгорі — неідентифікований герб, по всій ширині паперу — паралельні водяні лінії. По кутах і в кількох місцях посередині видно невеликі плями. Чітко простежуються сліди від згинання (початково план був складений вчетверо), які вирівняли працівники архіву при

¹¹ Детальніше про діяльність і краєзнавчу колекцію Антонія Шнайдера див.: Archiwum Państwowe w Krakowie. — Oddział I. — Inwentarz zespołu (zbioru) akt Teki Antoniego Schneidra z lat [1368] 1773–1877. Nr zespołu 684 / [oprac. W. Budka]. — Maszynopis. — Kraków, 1955. — S. 3–5; Пісковий С. Львівські теки А. Шнайдра як історично-краєзнавче джерело / С. Пісковий // Архіви України. — 1965. — № 4. — С. 73–76; Bieńkowski W. Dzieło Antoniego Schneidra i jego wartość dla badań nad historią książki / W. Bieńkowski // Roczniki Biblioteczne. — 1987 [1988]. — R. 31. — Z. 1. — S. 189–217; Ejusdem. Schneider (Szneider, Szejder) Antoni Julian / W. Bieńkowski // Polski Słownik Biograficzny. — T. 35. — Kraków, 1994. — S. 571–573; Булик Н. Антоні Шнайдер: штрихи до наукового портрету львівського археолога / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2010. — Вип. 14. — С. 440–453.

¹² Archiwum Państwowe w Krakowie. — Inwentarz zespołu (zbioru) akt Teki Antoniego Schneidra... — S. 3. Після продажу зібраної колекції Крайовому відділу 1877 р. А. Шнайдер почав заново збирати матеріали до історії Галичини та Буковини. Після його смерті 1880 р. вони (282 справи) відійшли Оссолінеуму у Львові. Сьогодні ці матеріали зберігаються у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника. Детальніше про це див.: Пісковий С. Назв. праця. — С. 73–76.

¹³ Archiwum Państwowe w Krakowie. — Oddział I. — Zespół 684 : Teki Antoniego Schneidra z lat [1368] 1773–1877.

¹⁴ Ibidem. — Teka 602 : Halicz. — Ark. 63, 65.

¹⁵ Ibidem. — Teka PL 1145. — Ark. 1 і зв. Висловлюю подяку Збігнєву Дирдоневи (*Zbigniew Dyrdoń*), працівникові I відділу Державного архіву в Кракові за допомогу у відчитанні і розшифруванні написів на досліджуваному плані.

вилученні плану зі справи № 602 і його перенесенні в справу № PL 1145. У правому нижньому куті — цифри «63», що означають стару нумерацію аркушів. У правому верхньому куті аркуша міститься лінія з розміткою — масштаб. Поряд напис «*WrKl*» («*Winner Klafter*» / «*Віденські сажні*» [1 вс = 1,8966 м]) і підпис «*Heegerstein, Kr. [Kreis] Ingenieur*» («*Геєгерштайн, окружний інженер*»). Усі написи і підписи на плані зроблено однією рукою, що дозволяє досить впевнено говорити про автора плану.

Центральну частину аркуша займає креслення замку трикутної форми. Його розміри: висота — 25,5 см, ширина внизу — 24 см, ширина вгорі — 6,5 см. Частину рисунка виконано чорним і темно-сірим кольором. Окремий фрагмент у верхній частині креслення, а також уся права сторона і частина лівої сторони в нижній частині креслення відтворені світло-червоним кольором. На лівій стороні креслення — лінія, яка вказує північний напрям («*Nord*»). Лінія розміщена косо — північний схід — південний захід. У центрі креслення напис великими літерами «*Hallitzer Schloß*» («*Галицький замок*»).

У верхній частині креслення відображено лінію колишніх укріплень. На лівій стороні від верхівки показано фрагмент стіни, замальований всередині світло-червоним кольором. Видніється невеликий виступ у стіні, над ним позначення латинською літерою «f». Довжина цього фрагмента на кресленні — 5,5 см. Під ним читається підпис «*abzutragen der alter Thurn*» («*залишки старої вежі*»). На правій стороні — фрагменти північної і західної стіни, замальовані сірим кольором. Довжина фрагмента на кресленні (по прямій лінії) — 19 см. Зверху позначення латинською літерою «g». Внизу підпис «*Caßamatirte Schanzen welche zustehen verbleiben hat*» («*казематні шанці, які і далі стоять*»).

У нижній частині креслення зображено фрагменти і руїни вежі та замкових будівель. На лівій стороні — вежа, відображена світло-червоним кольором, над нею позначення латинською літерою «a». Далі — стіна світло-червоного кольору, над нею латинська літера «d» (поряд перекреслена літера «a»). Близьче до центру — фрагмент великої будівлі сірого кольору, позначений латинською літерою «b». Напис усередині будівлі «*Capel*» («*Каплиця*»), напис над будівлею «*Sacristei*» («*Захристія*»). Підпис унизу — «*abzutragen Komender welche zustehen Thurn und Gemauer zuverbleiben hat*» («*колишня*

комендатура, де стояла мурована вежа»). В центрі світло-червоним кольором позначено стіну, фрагмент якої відсутній. Над нею латинська літера «с». Над зображенням стіни напис «*asbzutragen Kommendes*» («колишня комендатура»). Внизу підпис «*verfallenes mauerwerk*» («понищене (?) цегляне мурування»). По правій стороні — фрагмент великої будівлі світло-червоного кольору, позначений латинською літерою «е». Напис зверху — «*gemauersamt den Schloß*» («муровані стіни замку»). Напис усередині будівлі — «*alte Schloß*» («старий замок»).

На зворотному боці плану містяться архівні нотатки — напис польською мовою «*Halicz — ruiny zamku*» («Галич — руїни замку»), кругла печатка з написом «*Archiwum państwowe w Krakowie*» («Державний архів у Кракові»), внизу справа стара і нова сигнатури «TSch 602», «Pl. 1145».

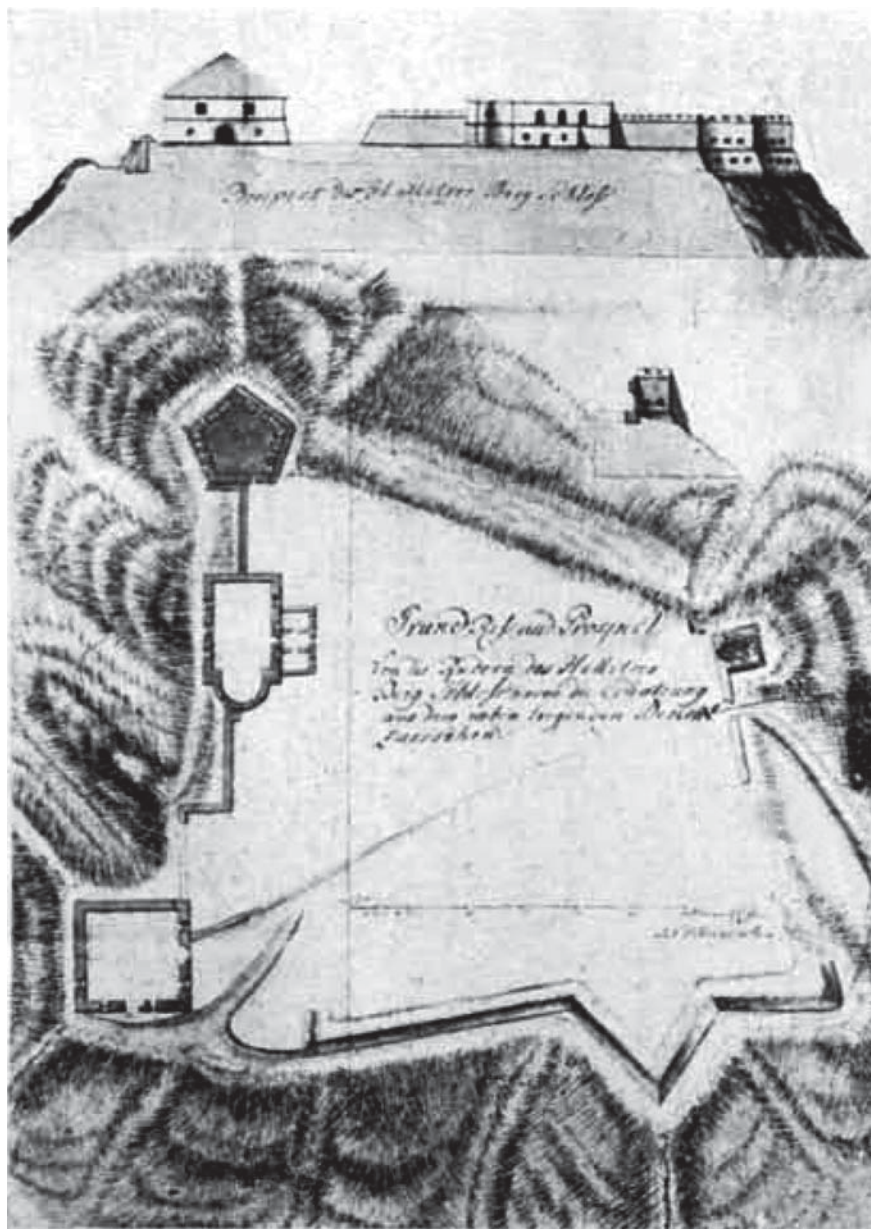
Співставлення віднайденого в Державному архіві Кракова плану Галицького замку з уже відомим планом Антонія Геєгерштайна дозволяє вважати, що автором обох креслень був саме цей інженер. Найправдоподібнішим видається їхнє синхронне створення між 1789-м та початком (до квітня) 1795 р. Візуальне порівняння обох планів дозволяє помітити як їхню схожість, так і певні дрібні розбіжності. Однак аналіз цих розбіжностей, як і загальної достовірності планів Антонія Геєгерштайна, виходить за межі цієї публікації.

Vitalii Nagirnyi (Krakow, Poland).

The unknown plan of Halych castle of Antonii Heegerstein

The article is devoted to the unknown plan of the Halych castle created by Antonii Heegerstein between 1789 and the beginning of 1795. It was traditionally considered that the author had outlined just one plan of the castle with an image of the profile and the remnants of the old fortifications on the Castle Hill. The drawing revealed in the State Archive in Krakow, allows to state that Antonii Heegerstein had created two plans of the fortification. The second one has just a drawing of the castle buildings and fortresses contours, without the castle's profile and relief of the Castle Hill. Article's author suggests that this drawing was created the first and was the basis for the next broader plan of the castle.

Key words: Halych, the castle of Halych, plan, Antonii Heegerstein.

Іл. 1. Профільне зображення і план Галицького замку Антонія
Геєгерштайна зі звіту від 10 квітня 1795 р.

ГАЛИЧ В «ІСТОРИЧНО-СТАТИСТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОМУ СЛОВНИКУ КОРОЛІВСТВА ГАЛИЧИНИ» ФРАНЦІШЕКА СЯРЧИНСЬКОГО

У статті подано аналіз перекладеного українською мовою фрагменту про Галич з «Історико-географічного словника королівства Галичини» Францішека Сярчинського. Коментарі, нотатки, інформативні блоки, нарис біографії автора передбачають якнайкраще сприйняття авторського тексту. Опрацьоване джерело містить характеристику й коментарі до окремих історичних і географічних проблем колишньої столиці краю.

Ключові слова: Францішек Сярчинський, «Історично-статистично-географічний словник», Галич, Балтазар Гакет.

Починаючи з XVI ст., у Речі Посполитій один за одним з'являються твори в популярному доби пізнього Середньовіччя жанрі історичної географії. Упродовж трьох сторіч західноукраїнські землі описано майже у двох десятках історико-географічно-статистичних довідників. Найчитабельнішими серед них вважаються «Трактат про дві Сарматії» (1517) Мацея Меховського, «Полонія» (1575) Мартина Кромера, «Хроніка Польська» (1697) Мартина Бельського, «Польща, або Опис розташування Королівства Польського» (1632) Шимона Старовольського, «Географія Польського королівства і Великого князівства Литовського, а також інших провінцій, до них належних» (1768) Антона-Фрідріха Бюшинга, «Географія, або Детальне описання королівств Галичини і Володимирії» (1786) Евариста Куропатницького, «Опис стародавньої Польщі» (1861) Томаша Свенцького, «Стародавня Польща з погляду історичного, географічного та статистичного» (1843–1846) Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського, «Галичина з погляду географічно-топографічно-історичного» (1849) Іполіта Ступницького і «Статис-

тика міст і містечок повітових згідно з новою організацією краю» (1869) Антонія Шнайдера.

Вичерпну інформацію про розташування, рельєф, гідрографічне оточення, історію, чисельність населення, статистичні дані про кількість землі, число населення, власників, відомі історичні й архітектурні пам'ятки всіх без винятку населених пунктів Руського воєводства містить універсальне 15-томне видання під назвою «*Географічний словник Королівства Польського*», що польською мовою виходив упродовж 1880–1902 рр. за редакції П. Сулімирського, Б. Хлебовського і В. Валецького.

Маловідома досі тритомна праця Францішека Сярчинського (Львів, 1758–1829) «*Історично-статистично-географічний словник Королівства Галиції*» («*Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Królestwa Galicyji*») за інформаційною насиченістю теж займає почесне місце серед перелічених вище праць. Укладено «*Словник*» у 1826–1829 рр., але, на відміну від вказаних вище робіт, його ніколи не видавали. Оцифровану його копію відтворено у 2011 р. в рамках проекту «*Система поширення спеціальних письмових колекцій Оссолінеуму у Вроцлаві шляхом оцифрування та інтернет-публікації як просування та популяризація культурної спадщини*» («*System upowszechniania piśmienniczych zbiorów specjalnych OSSOLINEUM we Wrocławiu poprzez digitalizację i publikację internetową jako promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego*»)¹. Права на працю утримує бібліотека Оссолінських у Вроцлаві.

Текст праці писано у дві колонки чорним чорнилом на старому папері, третина чітким, а дві третини нерозбірливим косим почерком. Не виключено, що саме нерозбірливий почерк автора зумовив слабе зацікавлення джерелом.

Ф. Сярчинський у «*Словнику*» намагався описати якомога більше населених пунктів Галичини і Володимирії. Перший том присвячено загальним відомостям з історії, географії і статистики краю. У другому й третьому вміщено описи місцевостей за алфавітним порядком назв. Сам автор писав, що спробував показати в праці «[...] правдивий образ

¹ Siarczyński F. Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Królestwa Galicji / F. Siarczyński. – Lwów, 1826–1829. – T. 1–3 // Dolnośląska biblioteka elektroniczna. Sygnatura oryginału: 1827/III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: oai:www.dbc.wroc.pl:5256.

*Францішек
Сярчинський. Портрет
невідомого автора*

громадського побуту краю, культури й освіти»². Основну увагу приділено власникам населених пунктів, цінним пам'яткам архітектури, оборонним спорудам, описано специфіку господарства. Заради справедливості варто відзначити, що робота має компілятивний характер: містить витяги з праць географів та істориків Мютцлера, Келларіуша, Соліковського, Каллімаха, Вирвича, Любенського та ін. З іншого боку, незважаючи на те, що автор католик, він з певною симпатією ставився до української культурної спадщини, пропагував її і закликав відновлювати пам'ятки, які перебувають у занепаді. Для дослідників праця Ф. Сярчинського цікава

збереженням у ній окремих втрачених на цей час або недоступних джерел.

Ф. Сярчинський був відомим римо-католицьким священиком, монахом ордену піярів, географом, істориком, публіцистом, перекладачем і поетом. Він народився у родині новгородського підчашого і сяноцького підкоморія Людвіка Сярчинського герба Сас. Навчався в єзуїтській колегії в Ярославі і Ряшові. 1773 р. вступив до згромадження піярів. Вивчав риторику в Ряшові (1775–1776), філософію в Межиріччі-Корецьким (1777–1778), граматику в Лукові (1778–1780), теологію в Кракові (1780–1781). Висвячений на священика у Варшаві 1783 р. Після закінчення Краківської академії викладав граматику, історію і географію у Варшавському шляхетському колегіумі (1781–1785). Також виконував обов'язки віцепрефекта. Як цікавого співрозмовника і знавця історії його часто запрошували на застілля до короля Станіслава-Августа Понятовського. Згодом о. Францішек навчав учнів риторики в Радомлі, проповідував у різних костьолах, працював пробощем у Ярославлі, Козинцях, Ланцуті, варшавським кафедральним каноніком. Неодноразово його обирали

² Siarczyński F. Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny królestwa Galicyi. – Lwów, 1826–1829. – Т. 1. – Вступ (без стор.) // Dolnośląska biblioteka elektroniczna. Sygnatura oryginału: 1827/III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : oai:www.dbc.wroc.pl:5256.

до Станового сейму. В документах 1801 р. зазначено, що він був членом варшавського Товариства приятелів наук. З 1827 р. Ф. Сярчинського призначили першим директором Народної бібліотеки ім. Оссолінських у Львові (тепер Наукова бібліотека ім. В. Стефаника). На цій посаді перебував до кінця життя³.

Матеріал про Галич, один із найбільших у словнику, написаний хаотично, без дотримання хронологічної послідовності, але з використанням близько двох десятків джерел, хоча сам автор не завжди подавав на них поклики. Кілька документів сучасним дослідникам невідомі. Містить такі інформаційні блоки:

- відомості про знакові події з історії Галича княжої доби;
- коротку історію православної і католицької Галицьких єпархій;
- інформацію про ворожі напади на Галич і відомі події в місті доби пізнього Середньовіччя;
- відомості про оборонні споруди Галича: замок і міську фортецю;
- коротку історію сакральних пам'яток: церкви Різдва Христового, монастирів францисканців і домініканців, латинського і вірменського костьолів, двох синагог;
- інформацію про герб міста;
- відомості про природні ресурси й корисні копалини околиць: джерела мінеральних вод, гіпс, алебастр, мармур (?), сіль;
- відомості про розмір податків.

Попри всі описки й фактологічні помилки, робота містить кілька слушних думок та інформацію, не відому з інших джерел. Зосередьмо увагу на них.

1. Ф. Сярчинський ще за 108 років до того, як Ярослав Пастернак відкрив Успенський собор, чітко вказував, що центром стольного Галича є село Крилос: «Був колись той Крилос, чи кафедра в самім Галичі, тобто на місці, що тепер неподалік від міста. Це доводить, що Крилос є давнішим і величнішим за сучасний Галич»⁴.

2. Автор датує перенесення православної (1416 р.) і католицької митрополій до Львова (1377 р.).

3. У матеріалі повідомляється про осунення Галич-гори 1729 р., внаслідок чого зруйновано костьол і загинули галичани: «[...] гора

³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://pl.wikipedia.org/wiki/Franciszek_Siarczy%C5%84ski.

⁴ Siarczyński F. Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny królestwa Galicyi / F. Siarczyński. – Lwów, 1829. – Т. 2. – С. 222–232.

біля Галича несподівано осунулася і костюл із сорока мешканцями зруйнувала і привалила»⁵.

4. Містить для дослідників варту уваги інформацію про те, що 1776 р. в єпископській вежечці церкви Різдва Христового знайдено запис про вивезення всіх документів про Галич близько 1584 р. до Варшави, а звідти через кілька сторіч до Петербурга.

5. Вслід за Б. Гакетом Ф. Сярчинський відстоює крамольну для поляків думку про потребу перенести столицю королівства Галичини і Володимирії зі Львова до Галича: «З допомогою уряду через багатство землі і вигідне положення міг би Галич сягнути давньої слави»⁶.

6. Ф. Сярчинський повідомляє про характерну для Галицьких країв «ковтунову» хворобу голови: «Ходить оповідка, що хвороба “ковтуна” побутує між людом покутським тут більше, ніж будь-де в іншому місці»⁷.

Тож робота Ф. Сярчинського є інформативною і вартою в майбутньому ретельного джерелознавчого дослідження.

Нижче наводимо повний переклад статті про Галич з *«Історично-статистично-географічного словника Королівства Галичини»* Ф. Сярчинського з нашими коментарями і впорядкуванням за хронологією подій. Для полегшення читання за сучасним правописом розставлено розділові знаки.

«Галич — місто біля Станиславова, колись столиця удільного князівства і королівства, а після приєднання Русі до Польщі — Галицької землі, а ще пізніше на короткий час було головним містом округу. Розташоване над Дністром, де впадає в нього мала річка Луква, а трохи далі Лімниця, що тече зі схилу в 47—35 градусів. Від Галича Королівство Галичини отримало свою назву. Місто давнє й одне з найголовніших на Русі. Галич був колись великим, відомим і розлогим містом, що розтягалося понад Дністром до самого Бурштина⁸ і налічувало 40 000 мешканців. Тепер він налічує 1796 жителів, заледве 400 родин, серед яких найбільше жидів, що біднішають і занепадають. Про колишню велич Галича говорить не тільки розташований за чверть

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ Інформація недостовірна. Галич княжої доби простягався не на північ до Бурштина, який на віддалі 16 км, а в протилежний південний бік — до сучасних сіл Вікторова, Комарова і Сокола.

милі від центру костьол Святого Станіслава, а й ряд руїн, які свідчать про те, що давно на тих місцях стояли достойні будинки, відомості про які збереглися в народній пам'яті дотепер. Розлогість розкиданих передмість, а також полів, розташованих далеко за халупами, свідчить про величину міста⁹.

Станіслав Яшовський, переглядаючи старий Галицький архів, знайшов назви старих вулиць: Королівської, Снісарської і т. д. Старожили показують в Галичі криницю, звану Королівка, яку заклав якийсь король. Доброю рибою мешканців забезпечує Дністер. Галич належить до маєтностей Львівської митрополії грецького обряду.

Кілька сторіч тому місто було резиденцією не тільки князів і королів, а й схованкою для східних [візантійських. — *З. Ф.*] цісарів. Цісар Андронік, переслідуваний імператором Емануїлом, після звільнення з неволі бл. 1163 р. знайшов притулок у Галичі.

В історії краю вперше згадується 1122 р. в літописі Нестора як відомий город¹⁰. Галицьке князівство веде початок від Святополка, одного з дванадцяти синів Володимира Великого, якому воно дісталось 1008 р.¹¹. Тримали його Володимирові сини разом з Туровом, билися за нього один з одним доти, доки польський король Казимир Справедливий не завоював його й посадив на трон 1182 р. Мстислава, а після нього 1185 р. — Романа. Після захоплення Царгорода франками і венетами 1203 р. імператор Ласкаріс [Феодор Ласкаріс — засновник Нікейської імперії. — *З. Ф.*] прибув до Галича й просив про допомогу князя Романа. Сидів на троні галицькому і Андрій, син Бели III, короля угорського, в якого княжий стіл

⁹ Галич у XII–XIII ст. дійсно був великим градом-полісом, який займав територію 50 га й охоплював дев'ять сучасних населених пунктів.

¹⁰ У найсучаснішій історіографії першою згадкою про Галич прийнято вважати 898 р., коли через місто переходили угорці під керівництвом вождя Алмоша. Ця дата також дискусійна, адже була прийнята шляхом зіставлення датованого тексту «*Повісті временних літ*» початку XII ст. та анонімних «*Діань Угорців*» початку XIII ст., які не мають хронологічної сітки, але в яких на шляху кочівників згадано місто Галич. Археологічно його існування наприкінці IX ст. підтверджено. Перше літописне ж повідомлення про нього стосується 1141 р.

¹¹ Повідомлення дискусійне і не має документального підтвердження.

відвоював король Казимир 1188 р. і віддав князеві Володимиру. По ньому галицький стіл посів князь Роман. Після того, як у битві під Завихостом він загинув, Галич отримав князь Мстислав. Вигнали його бояри-русини, а на трон запросили Коломана, сина того Андрія, який вже був тоді угорським королем. Коронував його на короля галицького 1214 р. папа Інокентій III з дозволу польського короля Лешка. Останній волів віддати князівство Коломанові як посаг своєї малолітньої доньки Соломії, аніж ставати на військову стежу. За короткий час князь Мстислав вигнав угорців і засватаного Коломана в Торську, разом із Соломією два роки тримав у в'язниці. Настав нарешті 1217 р. між угорцями і руссю мир, за яким молодший брат Коломана Андрій мав узяти королівство Галицьке, пошлюбивши доньку Мстислава. Але син Романа Данило Галич захопив. Вигнав його київський князь Ізяслав і віддав князівство Мстиславові, синові князя київського Всеволода. Князі Роман і Данило наново хотіли закласти Руську митрополію. Данило отримав від папи Інокентія IV королівську корону. Син Данила Лев, захопивши Володимир і Київ, переніс столицю з Галича до Львова і тут заклав нову адміністрацію. Після вигасання нащадків Лева Галич зайняли мазовецькі князі. Після того, як Болеслава 1340 р. отруїли русини, Казимир Великий Русь із Галичем приєднав до Польщі. Пізніше Галич захопила Литва. 1387 р. литовський князь Вітольд відступив його королеві Ягайлу. Оригінал диплома зберігається в Пулявській книгозбірці.

Окрім того, був Галич центром двох архієпархій: української і латинської.

Православну закладено після 1300 р. з дозволу князя Лева Даниловича. Його привілей видано 1301 р., підтвердив Сигізмунд III. Документ промовисто говорить про Галицьку митрополію при капітульній церкві Успення Богородиці в Крилосі. На Соборі руських єпископів, який зібрав князь Лев 1301 р., був присутній архієпископ галицький Григорій. Відомо, що ще перед Данилом і Левом уже існувала Галицька церква і мала своїх владик. У привілеї Сигізмунда Августа, що іменував Макарія Тучапського на Львівську єпархію, записано: «Під його владу віддаємо митрополічу Галицьку церкву, в якій колись їхній архієпископ засідав, яка їхньою мовою називається Крилос». Вираз Крилос означав власне капітулу кафедри. Був колись той крилос чи катедра в самім Галичі, тобто

на місці, що зараз неподалік від міста. Це доводить, що Крилос є давнішим і величнішим за сучасний Галич. При Крилосі була колись слов'янська друкарня, де видано Євангеліє на 1606 рік. Перенесення столиці руської митрополії до Львова 1416 р. сприяло посиленню архієпископів, які поширили свою владу на всю Наддніпрянську Русь. Влада галицького митрополита поширювалася деякий час і на Молдавське князівство, поки 1341 р. папа Урбан V не висвятив у Сереті окремого владику.

Латинське Галицьке єпископство не могли закласти раніше від приходу на Галицьку землю Казимира Великого. Вірогідно сталося це 1364 р. Хоча Бжовський твердить, що вже 1208 р. його було засновано і святий Яцек настановив тут єпископом Бернарда з Криму. Ксьондз Попаго Гіацинт пише, що той Бернард з Криму переклав половину Євангелія їхньою мовою, але той переклад було спалено. З інших джерел знаємо, що святий Яцек у Галичі не бував. Дослідження вказують, що на першого галицького латинського єпископа висвячено Христіна з Острова, францисканця, який у Галичі близько 1360 р. заклав і посвятив костюл під назвою Святої Магдалени. Деякі львівські книги подають, що 1377 р. галицький архієпископ Матей через те, що у великому місті було безпечніше, переніс кафедру до Львова. Туди татарські нападники навідувалися не так часто, як у Галич. Однак і після перенесення кафедри єпископи Бернард із Козарогів, Якуб Стрепа і Микола Триба титулувалися галицькими. Лише після того, як Ян Ряшівський постійну кафедру у Львові заклав, став іменуватись титулом львівський. Загалом латинська кафедра в Галичі мала сім архієпископів.

Нападали на Галич татари, турки, поляки, литовці, угорці, волохи і козаки. В минулому тут відбулося чимало битв. У 1241, 1260, 1474, 1498, 1595, 1624 і 1675 роках турки, татари і волохи Галич грабували, палили і нищили. Місто перебувало у власності старост і переходило з рук одного до другого. Зайняті накопиченням багатств старости слабо опікувалися ним. Доля міста їх не турбувала. Після дарчих грамот князів і королів місто посідає різного розміру земельні наділи полів, луків, пасовиськ, загалом 1420 моргів. З них річний чинш становить 3211 зл. рин.

1484 р. біля Галича волоський воєвода Стефан присягав королеві Казимиру IV¹². Місто було батьківщиною Шимона з Галича, філософа і краківського академіка.

Земля Галицька межує із землями волохів і татар, її вони часто нищили своїми нападами. Справедливо отримувала привілеї Речі Посполитої в 1632, 1652, 1677, 1717 роках. А 1588 і 1576 років сейми радили наново залюднити землю. У 1564 р. сейм призначив у Галичі здійснювати перепис рицарства Галицької, Тереховлянської і Коломийської земель. У Галичі сеймик повітовий відбувався через тиждень після Вишньового. Однак книги земські галицькі 1616 р. через недбалість знищені були.

Длугош вважає, що замок у Галичі споруджено за вказівкою Казимира Великого, але, вірогідно, його заклали раніше. Владислав Опольський розмістив у ньому угорців [угорську залозу. — З. Ф.], яких 1390 р. королева Ядвіґа вигнала. Замок відвідували королі й цісарі. Побудовано його на горі, на 20 сажнів заввишки. У тому замку Володислав III Ягайло 1436 р. господареві волоському Іллі дозволив ховати свої скарби. В 1448 р. король Казимир біля Галича бавився полюванням на птахів, поки військо збиралося. В ньому воєвода белзький [і староста галицький. — З. Ф.] Влодек 1595 р. відбив напад татар і відігнав їх. Конституція 1658 р. про Галицьку фортецю пише таке: «Нам багато залежить на фортеці Галицькій, яку Андрій Потоцький, староста галицький, своїм власним коштом з ґрунту реставрував, мурами новими обвів, шанцями, валами, редутами, трибом чужоземським укріпив. Закликаємо комісію до визнання його витрат, які обраховано на 42 243 зл. пол. на селах Маркова, Молодкова, Угринова, Бовшів, Бабче, Ямниця, Коростовичі в землі Галицькій. Сума стверджена, й утримання фортеці визнано».

1657 р. сейм іменує Галич фортецею, яку з ґрунту староста галицький Андрій Потоцький відновив, шанці, вали і редуту побудував. Частина гори у XVIII ст. сповзла й кілька будинків з людьми засипала. Про той випадок пише Дунчевський: «Вже 1729 р. гора біля Галича несподівано осунулася і костьол з сорока мешканцями зруйнувала і

¹² Насправді це сталося під Коломиєю в урочищі Косачів — З. Ф.

привалила». Зосталися сліди мурів, якими Казимир Великий оточив місто між річкою і Замковою горою.

Теперішню церкву під назвою Різдва Христового побудовано 1002 р. Підтвердженням цього є те, що її давній фундамент з каменю дотепер залягає в глибину на три сажні і що всередині церкви на великім округлім камені є герб з вибитими на ньому літерами «ВГАВ», які церковники відчитують як 1002 рік. Інші літери розпізнати неможливо¹³. В самій церкві слідів її давності нема, але 1776 р. знайдено запис у єпископській вежечці про те, що всі документи про Галич забрано близько 1584 р. до Варшави, а звідти перевезено до Петербурга. Ту церкву, що занепадає, відновив своїм накладом митрополит львівський Михайло Левицький. Напис про це зроблено 1825 р. на кам'яній плиті при вході до неї. Замітка про Галич у «Розмаїтостях Львівських» від 9 жовтня 1829 р. спростовує помилку, що вкралася в «Розмаїтостях» № 34, про те, що будинок, де тепер міститься магістрат, був церквою, закладеною 1002 р. Насправді він належав монастиреві францисканців, який 1238 р. побудував Болеслав Сором'язливий. Пізніше монастир знищили татари, а відбудували під назвою Христа за грамотою старости Червоної Русі Оттона з Пільчі 1367 р. 1500 р. його знову спалили татари. Після цього монахи перенесли свою пустинь до костьолу в селі Святого Станіслава, який їм було даровано при Сигізмунді III 1596 р. Його було ще раз знищено, але знову посвячено. Біля нього побудували монастир.

Місто Галич має два дуже давні монастирі францисканців і домініканців, з яких монахи наvertsали русинів до католицизму і творили духовний уряд. Обидва зруйнували татари. Монастир міноритів (францисканців), як пишуть Бжозовський і Окольський, за життя архієпископа Яцека 1238 р. було закладено, а близько 1260 р. татари вбили пріора Адріана і 26 ченців домініканців.

¹³ Роком побудови церкви вважали напис парох Корнило Левицький та архітектор Бергер. Й. Пеленський припускав, що напис є аббревіатурою, яку слід розшифровувати «Варлам Галицько-Львівський владика» і зроблено його за владики Варлама Шептицького (1709–1715).

Має Галич, окрім того, костьоли латинський, руський і вірменський¹⁴ та дві жидівські синагоги. Є тут секта жидів-караїмів, що осіла за Стефана Баторія. Вони займали особну вулицю і від справжніх жидів не тільки відділялися, а й ненавиділи їх. Статут сейму 1667 р. зазначає, що костьолові Святої Анни галицький староста Потоцький надав на вічні часи поле Хоростків над річкою Липою¹⁵. Року 1764 дозволено землі Галицькій утримувати 100 смоляків, які мали стримувати розбої злих людей¹⁶. Колись мала б бути більшою чисельність населення латинського обряду, ніж тепер. У місті тепер налічується 240 душ, і ще в дев'яти селах парафії 92 душі.

Гербом тієї землі була чорна галка в золотій короні з розгорнутими крилами на білому тлі. Тепер надано той герб цілому королівству Галичини і Володимирії. Професор Гакет у книжці *«Подорожі Галицією»* зухвало нагадує урядові, що давня столиця міститься в Галичі, розташованому над славною рікою. В краї земля урожайна, набагато прибутковіша, ніж у Львові. Могли б перенести сюди столицю Королівства Галичини. З допомогою уряду через багатство землі і вигідне положення міг би Галич сягнути давньої слави.

Околиця галицька багата на мінеральні води, дуже білий гіпс і такий гарний алебастр, що, за свідченням Рачинського, вивезено багато його звідти до Німеччини і в інші краї. У деяких авторів знаходимо, що тут і мармур різного кольору знаходять. Бенедикт Дунчевський у *«Календарі на 1767 рік»* пише про віднайдення біля Галича мармуру. Також він пише, що свою назву Галич взяв від грецького слова гальс, що означає сіль.

Ґрунти Галича складаються з мішаної глини, піску і мергелю. В Галичі, вірогідно, була найдавніша солеварня. Тепер через брак лісів і бідну сировицю вона занехаяна. Ходить оповідка, що хвороба «ковтуна»¹⁷ побутує між людом покутським тут більше, ніж будь-де в

¹⁴ Свідчень про існування вірменської церкви в Галичі, в інших історичних джерелах не зустрічається.

¹⁵ Тепер територія і землі Хоросткова належать селу Тустань.

¹⁶ Під злими людьми автор має на увазі опришків.

¹⁷ Ковтун – хвороба шкіри на голові, викликана запаленням сальних залоз, за якої волосся сплутується і злипається.

іншому місці. Остерігаються тому галичан, як пише Старовольський, щоб не занести зарази «ковтунової». Тому й заможні пани в Галицькій землі мешкати через це не хотіли. Є поштова станція.

Волость Галицька щороку платила кварти 18 266 зл. рин., війтівство – 140. Після призначення урядом Галича на продаж, придбав його львівський архієпископ А. Ангелович і записав у фонд своїх наступників. Ґрунти міські належать містянам: це 1424 морги, а дохід з них 2750 зл. рин. Розташоване місто за чотири милі від Станиславова і 15 миль від Львова».

Zenovii Fedunkiv (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

Halych in «The Historical statistical geographical dictionary of the Halych Kingdom» by Francishek Siarchynskyi

Manuscript materials about Halych of Francishek Siarchynskyi translated into Ukrainian are published for the first time in this article. The comments, notes, informative blocks, sketch biography of the author provide better perception of the author's text. The processed source contains the characterization and analysis of some historical and geographical problems of the former capital of the land.

Key words: *Francishek Siarchynskyi, «A dictionary geographical, statistical, and historical», Halych, Poland, Balthasar Haket.*

N° 101. 11. 1828.

N° 101. 11. 1828.

Słownik

historyczno-statystyczno-
geograficzny

Królestwa Galicji

zbiórany

przez

A. Franciszka Siemowitowskiego

Tom III

od A — H

Wydanie drugie z p. 2.
1866.

Verd.

ślady ulic: królewskiej i stena, st. Było niegdyś miasto
 torshie i. d. Dotąd w Haliceu wulkia, okazy i rozległe,
 potasują, studnie, zwaną, która do samego Burselyna pro-
 lowka, a od kioła któregoś nad Dniestrem rozciągają
 wielkie porzeczki. Dniestr już się przeszedł 40,000 mieszkańców,
 kłami rybami mieszkanicami cois liczyło dziś kilka miast
 opatrzyć. Stęmi wiośniał w na lidwie 400. rodzin. a
 Haliceu. Halicę należą do najwięcej od kiołów zamiesz-
 kanych. Metropol. lwów. ob. gr. - Przy kioła, i przymiadowana na
 dwa wulkia przeszedł było nie opuszczenie i upadek cała
 kioła stę i kiołów mieszka, ny. Ludność jego wynosi
 nim ale i Cesarzów wschodnich 1796. mieszkanicami. Szwarc
 schronieniem. Andronik Cesarz jej ludność do 3000 wynosi,
 od Emanuela wzięciony kioł się. Obszerność Halicę dawna
 na wolności wzięciony kioł r. okazuje niekiedy kioł r.
 1463 w Haliceu przeszedł. Stęmiława o ciwie mił od
 emalant. In ruinis magnitu Halicę odległy a widok z
 sinem suam ostentans pisa list, które świadczą, iż da
 Amielowski Benedykt. Dni, wnie na kioł mijskach sta-
 cawski w hal. r. 1767. o znoj. ty domy duże, których pa-
 dowaniu się marmurus kioł mię w podaniach mieszkan-
 Halicę wspomina. Po wzięciu kioł dotąd. Stęmił
 tym Carogrodzie r. 1203. przy sea rozległość przedmińców
 Granthow i Menitois Lashary chat rozrzuconych, kioł na
 Cesarz przeszedł do Halicę i pól mił dalekich zchata,
 Romanas kioł o pomoc pisa, mi mił 2. obok mijskich
 sut
 wul

[illegible]

zab.
H.
zatorowy, w których r. 1260. Pa. Hi od tych, których wycośnie,
tarczy Andryana i Precosa i zabra nim dochodów zajątych;
^{Dominikanów}
Kommeliów, wyrzucił; Polocchi los miasta nieobchodni. Z
Chorazy chor. r. 1667. podawia nadania Król i Królów
gnat, a sejm pole (chorodków) posiada teraz miasto w ro.
nad rz. Ppa, od starostwa H. z małych kawałkach roli,
licznego nadat. Mającowa Ho. Tak, prawnie, 1420. margów
wsiół Tac, Rusti i Armianati; eimni, z których wynosi 2000.
ma dwie synagogi żydowskie, ni czyni dochodu 3211. zł. r.
Jest tu bowiem szata żydów W. Stalioni r. 1484. Tharimur,
Tharaimów; osiedla za Stefani II. hold od Stefana Wojewody
Opatorego, którzy osobną ulicą Wotowskię obierali. Na po-
razmija, i do drugich cytelów czelnie wchodzi 17. miast drubien.
większość się oddzielają, ale i o, ni, i ten zawiesz, w był ojcy,
nych miniswidet. Wstawiony ona Synema i Stalicna; mow,
Stalicy najasalom i Patarów, Szw. cy filozofa i abbademibai sba,
krow, Dolachów, Litowców, Hg. Kiewskiego. Liwy m. nad Dwie,
grów Wolochów, Korachów i dr. strom, gdzie don' mali rubiki.
Klotek w wieżach przeszłych kawa i Dominica w bieżącej;
nieponiość? W latach 1241. 1260. pod stop sw. jstn. 49° - 35'.
1474. 1498. 1595. 1624. 1675. Odr. Kształto Stalidnu od dwiatko,
kow, Patarów i Wolochów Lipis, jstn. jedynego z 12. synow Hg.,
my, palony i niszczoney był Osimur za W. ktoromus si judria
Stalicy. W posiadaniu Choro. Tu dostato r. 1008. proczak,
stoło przechodzący z rad do więzła; brzmiali raremo i Curo,
rąg, ni mogł doznawać ognia, wem i wydawali u siebie na,
Hi.
stop

44. 221.
stopy; spychał jeden drugiego wyprzedził, i schwytanego ho-
aż je Kacimirz sprawiedliwy łomana w Gorzku w r. 1250.
król polski zawisował, i nasiz, łomca 2. lata więził. Stanął
twis Mściława r. 1182. osadził, wręcał między Węgry
po nim Roman r. 1183. na którym i Ruspia podkój r. 1257. mo,
je Andrej syn Bolesł. III. król, a którego miał Andrej brat
la Węgier zdobył; lecz odry. młodszy Holomana wieść
stał je król Kacimirz r. 1188. Krolestwo Halickie wsiadł,
i Młodzimierzowi Mściłowi oddał, biorąc sobie córki, Mściłowi
po nim Roman i obier; lecz wa; co gdy do skutku nie
gdy ten w bitwie Zawichostskiej przyszedł Daniel syn Roma-
nina, Mściława dawał obry na Halicę prosił. Wygnął
miał. Wygnali go w krótku go Kacimirz i Kacimirz;
sini; a Holomana syna owe; oddał dawał Michałowi syn
go Andreja, który już był nowi Włodysław dawał Kacimirz
wtedy królem Węgier; na Bron Roman i Daniel nowa, chci
zaprosili. Koronowanym był li w Halicę Dawid r. 1254.
na króla Halickiego r. 1254. narchiz Austria, Daniel obry
z przychylnością su. Innocente; miał od Innocentego IV. pap.
go III. papieża i z dozwoleniem Koron. Lew syn obywatel
Lew król pol. który z cór. Młodzimierz i Kacimirz
Kacimirz, Salomea małżonka z Halicą do Lwowa prze;
wolał dawał Holomanowi dawał młod; który był wtedy za
w posaga; nieeli się na nie; lecz. Której był los nastę-
pny los wojny narodził. pnie panujących. Po zejściu
Kacimirza Mściława Węgier Lew i jego synów sprawom
wy

spadku Krysta Masowickiego, i miała swych Młodychów,
 lecz sąsiedzi. A tych, gdy przelali do kół przywilej wyrocz.
 r. 1040. od Rusinów obróty zyc' Sigmund August mianował
 i panować przestał, Karimierz Małachowski Duchobojczy Ma.
 H. do Polski Rus' z Halicem dyha, Lwow. pisze: „Pod
 przykryciem. Po zawiązaniu jego władzy, poddał jemu cer.
 Rusi od Litwy i Halicy był tuż Metropolita Hal.
 w ichrości. Wskazując odległość, w której nigdyś ich
 go Jagiello królowi r. 1387. Arcybiskupa zawiadał, gdzie
 oryginalnie posiadał tuż gorbiar' dnis' jest ich przybiciem Kry.
 Pralawski. Był jircow' Halic' tos. „Myraz, Kryłow enaczaj
 italia, dwóch Arcyb. Ruski, w Pawińcu, Kapitul, Halicy
 go i Tac. Pierwszemu już było obowiązanu, do chorci. Był
 przed r. 1300. jest obwodem, tuż nigdyś ten Kryłow czepli ha.
 Lwa Danilowicza przywilej, teoba w samym Halicu,
 dany r. 1301. przeciwstawny od dnis' to miejsce. Błisko o mi.
 Sigmunda III. który wyprawił k' oddalone od miasta, a
 mówi o Metropolii Halickiej co jest dawnej Halicy
 o Poprach Kapitularnych cer. wielkości, dowodzone. Przy
 kwi. Wypisania Roga rodu Kryłow był nigdyś w
 w Kryłow, na Soborze, Halicu, Duchownia Hal.
 Kypow Rusi zgromadzonej wianiska, e której wypadek
 od Lwa dnis' r. 1301. Gregor, ewangelii na rok, cały r.
 Arcyb. Halicki enaczował 1606. Sogitrow i Bandtki
 w. przed Danilem i Lwem przypodoci. Permisicem
 już była fethu Halicka Halicy Biskupij Rusi do
 Lwo

H.

H.

129.

Lwowa r. 1456. przewaga As. ty i spalony został. lo si i dii,
 cybist. Kio wsh. Kiorey swa, imi niegader, bo eadon d.
 wladca, Metropolitalna, na omiathanow bo eadon leclwi
 cata. Rus' przedniejesta, w lody byi zacet, st. Tacet,
 rociagali; prajcyra byty w Halicau niepostat, a dii,
 iz dostojnosci Metropolityta, je wyraeni wzmiankuja i
 lichuys w eadobani poseta; pierwsy chrystyn e Oetrowa
 rzad iz, dopiero Austroycy Franciszkan na Biskupa tta
 w r. 18. prajcyra. Wtadea lichuys byi wyswicony, kto
 Metropolity Halichuys zay. ry i Koscioł w Halicau pod
 mowata dawniej i Kosciołowi, wewaniem st. Magdaleny o.
 Lasta Hospodara r. 1341. Ks. Kolo r. 1860. Koscioł i prajcy,
 kan. V. papiez Dodechugo w st. st. Ks. iji radziokti lwow.
 reir, Wtadyki postanowit. stru swiadcza, iz Macij As.
 Lacin'shui cas. Biskupstwo cybistup e Halicau olo Lem.
 Halichu nie moglo byi wra. burga r. 1377. Koscioł prajcy,
 snij, eadione, jak zas. Kosciołi most. Promisieriat tego, k.
 ra. H. r. 1374. lubo Bawarski prajcy we Lwowie bezpiconi
 twindni ead iur r. 1308. byto stwo prajcy najardom Pa.
 oadone i ead st. Tacet. Prajcy byto prajcy, jednal
 naroda e Koscioł Biskupem i protem prajcy Baw.
 tu postanowit. Dwie w Ks. rard e Kosciołowi, Fabiob stru.
 Propago J. Koscioł, ead ten pa i Mikotaj Prajcy Halich.
 Bernard e Koscioł Gey niwian, mi si jwali. Dopiero ten
 nyri opowiadat Ewangeliasta Arcseowski Koscioł stale
 jutow, od nich jata prajcy, we Lwowie wra dzt, i Aray.

H.

bisk

list. luvw. mianował się, że, a dochód z nich 2750. zł. r.
 kieda więc łac. w Haliczu 7. Mon. Mon. Monst. r. 1658.

Arcep. miata, musiata być, tak o forticy Halickiej, ja
 w tedy większa ludność w sta. se. były nam wiele sale,
 licu ob. łac. gdyż teraz w pas. ay na forticy Halickiej 116
 łac. minwa dusz w mieście jak ra. Andrzej Potocki starosta
 240 a we wsiach 9. jak dusz Halicki awym w Pasymu
 92. — Książka Halicka blika chorotom i gruntu restauo,
 granica Wołochów i Sutarów wst. mury nowe obwied, masi,
 cęsto niwecrona ich majarda, cam, wstami, redutami, bry.
 mi sprawiedliwie zastawia, bami adzeimachim iwradeit,
 na węglicy stanaw i ptytj, pręto komisie do urzenia
 jabsz ustawy z lat 1662. 1663. wyznaczony i b. d. Nadział
 1667. 1717. ulgi, miesthaniom oraczanym 49,242. zł. pol.
 zapewniły a r. 1588. i 1676. o na wsiach Markowa, Mota,
 saludnienia sposobach radei, kosa, Ukrymowach, Polseas,
 ty. — Sejm r. 1564. Halicza, Raboxe, Jawnica, chorotowi
 mijsce, popisom, rywarstwa, ce w 7. Halickiej summa
 sumi Halickiej, Ebowelskiej zapewniona i utreymanie
 i kotomyjskiej naczaryt. W forticy madszane. Ustawa
 Haliczu sejmik powiatowy w sejmie 1667. wyprawa i b.
 tydrii po Wieruszkim kōu, sieltoni et. — Annu od lat
 gi ziemianstwie 1666 przez Nihilus et. eburonem, a z
 niedbalosc' emisoraty. Gruen. Fundamentow przez Potocki,
 ta mijsce do ogolu malk. go starosta, Halickiego wemi,
 ega wynosea, morgow 1424. sionemu, nadane pole choro
 a do

H. 291.
 sthów nad rz. Lipa, od Starostwa spozobnowić polowania, tataro
 Halickiego na wicanie czerwy, da mógł Halicz do kwintowego,
 iż i przylazłami. R. 1764. po, w iatim był dawniej, podnieś
 awolono ziemi Halickiej ubory. iż stanął. Mówi Halicki była
 mowa, to wmołabów przeciw Starostwom które płaciło ro,
 rozbojom złych ludzi, jak ubory. canie kwarty 18,200. zł. pol.
 mywały ziemia Przemyska, ich. wójtostwo 140. goj rząd ja
 nocha. Mówi tej ziemi była kaur. na sprzedaż przetranszyl, na
 ka cerna w koronie złotej e roz. był Halicz Angielowicz, amf.
 ciągnięmi skrzyżtami w polu biskupa Lwowski na fundusz
 katem, dziś wypomni tego her. swych następcois. — Polica
 bu całemu królestwu galicyjski Halicza obfituje w wody ścis.
 dextralono. Maquis w spicie po czyste, w gips barwa białej,
 troję swęj przez Galicję aubur, i tak piękny alabastron, iż po,
 te przysparia. Ruceloni, iż teni. Dług świadectwa Ruceloni
 panstwa dawniej stolicy niera stiego, wielkiego stąd do st.
 chowit, w Haliczu idopotrio. mied i w obce krajie uwaza.
 nem nad rz. upławona, która, ro. Chrześcijański piarzech
 wozelhi, potrzebny dostarczane znajduję, iż tu i marmury ro.
 niczku bydy by mogły; w kraju innego koloru znajduję, si.
 najobfitejsze we wozelhi iwo. Grunt Halicza składa si z
 orze ziemi, daleko przewyższyć mieszanię gliny, piasku i
 i dogadniej niżeli we Lwowie, marmu, licy w tem piarzo
 mogła była być postawiona. ruc, w którym idroję wody st.
 królestwa Halicza; przy pomo niej wrodził piasma kaur.
 cy eaw rzadu bogactwach ziemi tois si, ciągną. W Haliczu eda,
 spo i je

je się, iż najdawniejszą była Horopiec
 bania soli warzonej, teraz dla Haliczanow, w. f. Lwów.
 braku lasów i stałej surowi, w państwie Grodzieńskim na
 cy Vanichana Gory Kotłowa górcinca.
 licza mają, onie marmury Halowice w. f. Kotłowa
 piase Dunickowski w Halenda nad potokiem, m. 1. od Solka,
 1767. piase także Dunickaw, la na Łachod.

At iż w Halicy Haliczanie Haluszczyńscy, w. f. Żur,
 le Stonogowice obficie się, nopeł. bl. fuornilowa, ma
rode. Wseckie nazwa sta, cebrin dwor pietny, 2 fol,
licza wygraz greckiego watki role wyborna, porca,
Hal enacznego sól porządek dn budowle i gospodarkę
birze. Mniemano dawniej iz nad rz. m 3. na wsch. od
choroba Kotłowa pospolite Dunopola. od Lipca
go niedry ludem potuchom stich, 2 3. cepcami.

nizki indziej jest zawalowa, Haluszkowa, w. f. Sandec
strucano iz pruto Halica, do fuortyna, ma role
nów, jak piase Harowol, dwor, morg, 187 lat, 8 na
ski dla obawy zawary Kot, Dunajcem, w po gran, Me,
turowej, i możni si pano, gier.

wie w łumi Halickiej ma Hamulec, w. f. Lwów, do
wstrac dla tego niechcieli grzody.

Stacya pocty m 4. od Stam, Hamacków, w. f. Kłocków m 1.
stawa, 16 od Lwowa. od Dunica, w łose enacnau,
 + Halicy, w. f. Przemyśl przy rodzajna, i porządku zabu,
Podhajcach, bl. gocinca i rz Porwana. iz Kosciot. tac w

Галич на сторінках
іноземних досліджень.
Передруки

Вступні уваги

Рубрика, яка в першому випуску збірника наукових праць «Галич» міститиме чотири роботи іноземних авторів, відкриває для читача можливість глибше і ґрунтовніше ознайомитися з працями головно зарубіжних авторів, які в різні історичні часи досліджували історію Галича. Редактори поставили перед собою завдання не публікувати матеріалів, не отримавши на це дозволу. Разом з тим передрук колись відомих фрагментів монографій, статей, заміток, рецензій, нотаток, листівок, поштів, плакатів тощо передбачатиме й переклад їх українською мовою та збереження системи авторських покликів і додатків. Упорядники видання не ставитимуть за мету коригувати текст, якщо він був колись написаний не до кінця «політкоректно», адже усвідомлюють, що людство у другій половині XIX–XX ст. й працівники інтелектуальної сфери зокрема прожили непрості часи, не раз залишаючись «заручниками» ситуації або режимів своїх країн.

Імовірно призабуті наразі дослідження Галича лише в нашому виданні зможуть «отримати нове життя» і стануть надбанням громадськості, вкотре підкреслюючи унікальність самої пам'ятки.

Щиро сподіваємося на регулярне систематичне поповнення рубрики «старими» новими знахідками, які відкриватимуть небайдужим до історії нашого улюбленого міста невідомі сторінки минувшини в найрізноманітніших її проявах. Тому запрошуємо до спільної участі в проекті і залучення матеріалів для подальшої їх публікації.

Редакційний комітет

РЕЛЬЄФ З ДРАКОНОМ ІЗ ГАЛИЧА

Стародавні тексти, література, а також студії сучасних істориків, археологів і мистецтвознавців відтворюють важливу роль Галича в культурному й громадському житті Русі XII–XIII століть. Галицька художня школа розглядається як один із центрів, звідки архітектурна пластика та кам'яна архітектура поширювалися іншими землями Русі. Але багато аспектів його розвитку малодосліджені. Серед таких — дуже цікавий дракон, знайдений в Успенській церкві XVI ст. села Крилос (давній Галич) на фрагменті блоку 65 см в довжину і 33 см висотою. Дослідження, проведене автором, показує, що рельєф належав до давнього Успенського собору, побудованого Ярославом Осмомислом 1157 р. Тепер його розміщено в центральній частині portalу із симетричним образом дракона з пальметою, який уособлював міфологічні і поетичні ідеї про його захисні здібності. Аналіз цього рельєфу підтвердив, що культура давнього Галича, розвивалася в тісному контакті з європейською архітектурною пластикою та інколи з допомогою романської архітектури із семантично схожими ідеями. Такі культурні форми були тісно пов'язані з фольклором і мистецькими традиціями слов'ян, що проявилось в особливостях тематичної скульптури Галича.

Ключові слова: Галич, Крилос, Успенська церква, дракон, романський стиль, рельєф, галицька художня школа.

Встановленим фактом є раннє використання майстрами стародавнього Галича різноманітних кам'яних деталей в архітектурі. Завдяки археологічним розкопкам¹, працям істориків, мистецтво-

¹ Пастернак Я. Перші розкопки на «Золотому Тоці» у Крилосі / Я. Пастернак. — Львів, 1939; Його ж. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. — К.; Львів, 1944; Pelenski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / J. Pelenski. — Kraków, 1914; Каргер М. К. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII–XIII вв. / М. Каргер // КСИИМК. — 1940. — Т. III; Его же. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. / М. Каргер // КСИА АН СССР. — 1960. — № 81; Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. / В. Гончаров // АП. — 1955. — Т. V.

знавцям², а також письмовим джерелам ми можемо сьогодні доволі чітко уявити собі ту важливу роль, яку відігравав Галич у культурі та суспільному житті Давньоруської держави. Галицьку мистецьку школу визнано одним з осередків поширення на Русі архітектурної пластики. Але, зважаючи на те, що про скульптуру Галича немає фундаментальних робіт, ми досі не знаємо багато про становлення і специфіку галицької пластики. Слабо досліджено також роль тематичного різьблення, його участі в розкритті складних художніх образів періоду утвердження християнства, часу, коли ще сильними залишалися пережитки язичницької міфології.

У зв'язку з цим виявлений реставраторами зі Львова, зокрема В. Вуйциком, у сьогоднішньому Успенському соборі в Крилосі (стародавній Галич) рельєф з драконом³ становить значний інтерес і дає можливість поповнити наші уявлення про особливості давньоруської художньої культури домонгольської епохи (рис. 1). Рельєф на цей час розміщується в кутовій частині північної стіни притвору, трохи нижче від рівня росту людини. Довжина плити із зображенням дракона 65 см, висота — 33 см. Довжина рельєфу від голови дракона до хвоста — 50. Дракон зображений у вигляді змії з великою крокодилоподібною пащею, чітко вираженими великими зубами, які тримають пальмету. Голова звіра переходить у змієподібний витягнутий тулуб із загнутим униз хвостом. Дракон спирається на лапи і хвіст. Малорозвинені крила складені і ніби продовжують лінію шиї. Зображення з трьох боків облямоване рамою.

² Шараневич И. Старорусский княжий город Галич / И. Шараневич. — Львов, 1880; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Пашуто. — М., 1950; Раппопорт П. А. К вопросу о сложении Галицкой архитектурной школы / П. Раппопорт // Славяне и Русь. — М., 1968; Асеев Ю. С. Архитектура южной и западной Руси в XII–XIII вв. / Ю. Асеев // ВИА. — М., 1966; Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV веков / Н. Воронин. — М., 1961. — Т. 1; Вагнер Г. К. Скульптура древней Руси / Г. Вагнер. — М., 1969; Его же. Проблема жанров в древнерусском искусстве / Г. Вагнер. — М., 1974; Логвин Г. Н. Украинское искусство 1240–1540 гг. (Основные тенденции развития) / Г. Лонгин. — К., 1967; Исаевич Я. Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. / Я. Исаевич // Польша и Русь. — М., 1974, и др.

³ Уродженець Галича художник М. Фіголь люб'язно повідомив нам, що про цей рельєф дракона місцеві жителі знали давно. Блок із чудовиськом у стіні наводив страх на тих, хто молився, і щоб не відлякувати їх, рельєф заштукатурили, але чутки про нього зберігалися, переходили від покоління до покоління.

Рис 1. Галицький рельєф з драконом, XII ст.

Зверху вона має ширину 4 см, лівий бік рами дорівнює 7–8 см, нижня частина — 4–5 см. Права частина блока обламана. Ритуальність композиції і характер зламу дають підстави припускати наявність ще одного, парного зображення. Відсутність слідів різьблення на зламі виключає можливість кутового зображення. Малюнок обрамлення — широкий, ліва частина, що завершує сюжет, вужча нижня і найтонша верхня, а також розміри блока дозволяють вважати, що спочатку це був архітравний камінь з типовим бінарним зображенням подібного ж фантастичного звіра. Наявність пальмети, що має закінчену форму, а також численних аналогій з подібними «догматичними» сюжетами робить досить імовірним припущення про те, що по осі симетрії зазвичай містилося зображення у вигляді хреста, хризми, солярного знака або іншого символу, який відігравав роль ідейного і композиційного центру. Схожі сюжети із зображеннями парних фігур трапляються в порталах Угорщини, Польщі, Німеччини, Італії та інших країн⁴ (рис. 2).

⁴ Портал до бокового нефа собору в Ассизи (XII ст.) // Двери и порталы в итальянской архитектуре / [обмеры и фотографии Ч. Б. Мак-Грю]. — М., 1949; Dival K. Magyar ország művészeti emlékek / K. Dival. — Budapest, 1927. — S. 58; Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w. — Warszawa, t. 1. — fig. 459, 463, та ін.

Отже, рельєф радше є поєднанням двох драконів, які фланкують центральне космогонічне зображення. Тут загальна довжина блока дорівнювала приблизно 160–180 см. Якщо врахувати, що опора блока становила з кожного його боку по 15–20 см, то портал, перекритий кам'яною плитою, дорівнював 130–140 см. Кам'яні блокові перемички часто трапляються в романських храмах XI–XII ст. Їхня висота зазвичай становить $\frac{1}{5}$ загальної довжини, що відповідає передбачуваним розмірам блока з драконом ($33 \times 5 = 165$ см). Ця величина відповідала прийнятій ширині порталів у давньоруських будівлях XII ст.: портал Борисоглібського собору в Чернігові мав ширину 125 см, церкви Пантелеймона в Галичі – 135 см, бокові портали храму Софії в Києві – 140 см, церкви Василя в Овручі – 140 см, Успенського собору у Володимирі – 150 см. Слід відзначити, що портал храму Георгія (1157) у Володимирі, який побудували галицькі майстри⁵, мав ширину 125–130 см.

Рис. 2. Тимпан церкви в Яці Угорщина, XIII ст.

Ця церква за часом будівництва збігається з періодом розквіту будівничої діяльності Ярослава Осмомисла і спорудження Успенського собору в Галичі. Не відрізнялись від давньоруських розміри і деяких західноєвропейських порталів наприклад, церкви Святої Марії в Лаасі (1093–1156) – 140 см, Великої церкви в Студениці (XII ст.) – 125 см. Храм Осмомисла мав оборонне значення, і при великому об'ємі споруди (~ 32 x 32 м) його прорізи були невеликі.

⁵ Воронин Н. Н. Указ. соч. – С. 109.

Відомо, що кафедральний Успенський собор, який Осмомисл побудував 1157 р., вже в XIV ст. було зруйновано, а в XV ст. він перетворився на руїни, з яких близько 1500 р. збудували спочатку каплицю, а потім теперішню церкву Успіння, завершену 1535 р.⁶. Отже, рельєф з драконом, розміщений у церкві Успіння (XVI ст.) у випадковому місці, як будівельний матеріал належав до однієї з найраніших споруд, що перебували в руїнах. Можна, звичайно, припустити, що він разом з окремими каменями і фрагментами стародавнього кафедрального Успенського собору потрапив у споруджуваний новий храм Успіння і як цікава деталь був умонтований у стіну.

За характером структури каменю (дрібнозернистий, злегка жовтий пористий вапняк) і висоти блока (33 см) кам'яний рельєф повністю відповідає решті будівельного каменю нового, а отже, і старого Успенського собору. Враховуючи близьку один від одного відстань (20–25 м) храмів, достатню збереженість до XVI ст. руїн стародавнього Успенського собору, можна вважати, що рельєф із драконом належав до храму Ярослава Осмомисла і був виконаний у середині XII ст.

Звичайно, не виключена ймовірність, що рельєф з драконом містився також в іншому, зруйнованому в період татаро-монгольської навали храмі, наприклад князівській церкві Спаса.

Переkritтя дверного прорізу кам'яною балкою ще з часів давньохристиянської архітектури поєднувалося зі спорудженням розвантажувальної арки. Такого типу портали з тимпаном були широко розповсюджені в ранньохристиянському зодчестві і їх часто застосовували в епоху романіки. Наявність серед різних деталей Успенського собору часів Осмомисла ряду фрагментів аркових обрамлень, заглиблених у площину стіни⁷, дає підставу припустити, що розміщений у товщі стіни портал з архітравним каменем був увінчаний різним архівольтом на зразок романського валкового фриза⁸, який обмежував тимпан. Портали з рельєфним тимпаном, що спирається на різьблений архітравний блок, характерні для споруд Угорщини, Польщі, придунайських країн⁹. Білокам'яне зодчество Галича

⁶ Пастернак Я. Галицька катедра у Крилосі (Тимчасове звітлення з розкопів у 1936 і 1937 р. Відбитка із записок НТШ) / Я. Пастернак. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. XXI.

⁷ Пастернак Я. Старий Галич. – Таб. VI.

⁸ Там само. – Таб. VI, 5–8.

⁹ Кудрявцева Т. П. К вопросу о «романских» влияниях во владими́ро-суздальском зодчестве / Т. Кудрявцева // АН. – 1975. – № 23.

розвивалося в умовах широких культурних зв'язків із цими країнами, і, звичайно, галицька архітектурна школа почерпнула у своїх сусідів ті елементи архітектурного декору, які відповідали загальній тенденції давньоруського кам'яного зодчества до збагачення виразності храмів і внесення додаткової семантичної інформації. Також слід враховувати і той факт, що храм Ярослава Осмомисла будували, очевидно, за участі прийшлих майстрів, добре обізнаних з технікою будівництва романських храмів¹⁰. Усе це дає вагомі підстави для думки про те, що і в Успенський собор було привнесено звичний для будівельників прийом завершення порталу тимпаном з рельєфним архітравним блоком. Це тим більше ймовірно, що і наступні споруди Галича, ніби продовжуючи будівельні традиції часів Осмомисла¹¹, мали тимпани (церква Пантелеймона). Рельєфні зображення, пов'язані із входом, були в храмі Іоанна Златоуста в Холмі (перша половина XIII ст.). За свідченням літопису¹², храм «хитрун Авдій» прикрашав «прилепами» із зображенням святих над західним і північним порталами. Цілком імовірно, що зображення розміщувалися в тимпанах.

Слід додати, що і для київських споруд XI–XII ст. рельєфні тимпани не були зовсім чужими. Як показали дослідження, північний портал Успенського собору Києво-Печерського монастиря (1073–1078) мав різьблений тимпан; фрагмент його рельєфу дозволяє припустити, що він був присвячений зображенню подвигів Михаїла — Георгія¹³. Характерно, що і в розписах арок галереї Київської Софії також було бінарне зображення. На плоскій арковій перемичці прорізу, аналогічній архітравному каменю, було зображено двох грифонів по обидва боки хризми¹⁴.

Виходячи з вищевикладеного, можна висунути припущення і про семантичну роль виявленого в Галичі рельєфу. Розташування кам'яного блока з драконом на найвиднішому і відповідальному місці порталу, який мав символічний сенс, не могло бути випадковим або суто декоративним. Відомо, що в середньовічному мистецтві символічне

¹⁰ Воронини Н. Н. Указ. соч. — С. 108.

¹¹ Логвин Г. Н. Указ. соч.

¹² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 843.

¹³ Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря / М. Холостенко // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 141.

¹⁴ Вагнер Г. К. Проблема жанров... — С. 80, табл. 7.

значення рельєфів переважало над художньо-пластичним¹⁵. Згадаймо рельєфні капітелі Борисоглібського собору в Чернігові (1123 р.), які суттєво доповнювали загальний ідейно-художній образ храму, вносили в нього елементи світського світогляду, пов'язаного з ідеєю укріплення князівської влади, обґрунтуванням спадкових прав, звеличення роду¹⁶.

Збагачення фасадів зображувально-декоративною орнаментикою характерне не тільки для Чернігова. Залишки колишнього архітектурного декору і збережені пам'ятки Галича, Рязані, Володимира та інших міст свідчать про те, що це не випадкове явище, а досить характерний для середини XII ст. процес, пов'язаний зі зміною художнього вигляду давньоруських храмів, у який проникають елементи язичницького догматизму і світські риси. Утвердження і розвиток місцевих ремісничих і культурних центрів, розширення торгівлі із Заходом, десятилітній розрив з Константинопольською церквою (1146–1156) і спроби Риму впливати були досить сильними чинниками для внесення у візантійський прототип храму нових рис, які відповідали тенденціям розвитку давньоруської феодальної культури. Ці тенденції простежувалися в середині XI ст., коли Феодосій Печерський звернувся до великого князя Ізяслава Ярославовича з посланням *«Про віру християнську і латинську»*, в якому ратував за чистоту православної віри і виступав проти західноєвропейських і візантійських культурних впливів¹⁷.

За сторіччя після Іларіона, першого руського митрополита, київський князь Ізяслав Мстиславович (1146–1154) за допомогою Собору руських єпископів поставив митрополитом Русі Климента Смолятича. Клим Смолятич «бысть книжник и философ так, яко же в русской земле не башеть, бе зело книжен и учителен и философ великий, и, много писания написал, придаде»¹⁸. Характерно, що Климент у своєму посланні пресвятому Фомі змушений відводити закиди в бажанні писати не від *«шановних писань»* [акцент. — О. В.], а від язичницьких

¹⁵ Рыбаков Б. А. Прикладное искусство Киевской Руси IX–XI вв. и южнорусских княжеств XII–XIII вв. / Б. Рыбаков // ИРИ. — М., 1953. — Т. 1. — С. 270.

¹⁶ Воробьева Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей / Е. Воробьева // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 182.

¹⁷ Еремин И. П. Литературное наследство Феодосия Печерского / И. Еремин // ТОДРЛ. — Л., 1947. — Т. V. — С. 159.

¹⁸ Водовозов Н. В. История древней русской литературы / Н. Водовозов. — М., 1972. — С. 78.

письменників — «от Омира (Гомера), и от Аристотеля, и от Платона [...] иже воель иньских нырех славна беша»¹⁹.

Проти візантійського впливу активно виступав чернігівський єпископ Онуфрій (1143—1156), який запропонував на «антигрецькому соборі» кандидатуру Клима Смолятича на митрополичу кафедру.

Боротьба, що розгорілася в церковно-феодалних колах за і проти Клима Смолятича, а наочно демонструє силу і широту руху за самостійність руської церкви, який, звичайно, супроводжувався відходом і в церковному будівництві від канонічних візантійських схем.

Скупі зовнішні форми візантійських храмів, які виникли в умовах теократичної влади і формувалися під значним впливом релігійного світогляду, не відповідали вимогам утвердженого феодального стану стародавньої Русі.

Специфіка феодальних відносин на Русі, з постійним суперництвом і боротьбою князів за великокняжий престол, була ближча до суспільних відносин Західної Європи з її складною системою васалітету і відокремленою роллю церкви.

Наведені факти не могли не відобразитися на князівському будівництві. Поширення при княжих дворах світського мистецтва, яке возвеличувало князя і піднімало його авторитет, сприяло ширшому використанню орнаментально-декоративних деталей на фасадних площинах храмів. Багато прикрашений зовні храм свідчив в очах народу не так про христіянність князя, як про його могутність і авторитет: «Ибо щедрый князь, — за словами Данила Заточника, — отец многим слугам».

Не випадково одним із центрів розвитку фасадної пластики в середині XII ст. став Галич. Володимирко Володаревич (1104—1152) внаслідок наполегливої боротьби з Угорщиною, Польщею, а також власним боярством укріпився в Галичі. Варто вважати, що в цей час починалася активна забудова міста, про що свідчать фрагменти фундаментів близько 30-ти кам'яних споруд²⁰.

Ярослав, який отримав прізвисько «Осмомисла» — мудрого, продовжував політику свого батька, спрямовану на об'єднання земель і зміцнення Галицького князівства.

Цілком зрозуміло, що він, як і інші князі, використовував для зміцнення своїх політичних успіхів і популярності архітектуру.

¹⁹ Там же. — С. 79.

²⁰ Воронин Н. Н. Указ. соч. — С. 108.

Успенський собор Осмомисл будував як єпископський і головний храм галицької столиці, яка претендувала на провідну роль у Давньоруській державі. Схема плану Успенського собору в Галичі ближча до споруд часів Ярослава Мудрого — Софії в Полоцьку, церкви Ірини в Києві. Застосування закритої галереї, яка оточувала чотиристовпне ядро храму, наче вказує на досить зрозумілу ідеологічну орієнтацію Осмомисла на епоху могутності Давньоруської держави. Залишки різних прикрас свідчать про те, що портали і вікна Успенського собору були обрамлені різноманітними орнаментами, а білокам'яні консолі з жіночою головою і лев'ячою мордою дають підставу припускати, що декор храму включав аркатуру з характерними для Середньовіччя людськими і тваринними масками.

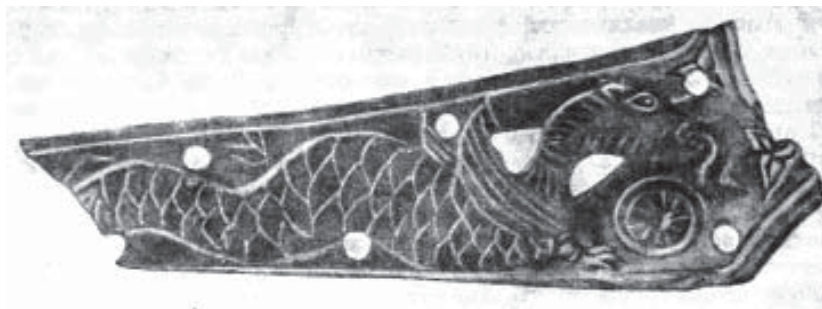

Рис. 3 Накладна пластинка із зображенням дракона, XIV ст.

Звичайно, що й зображення драконоподібних створінь з пальметою в зубах мало набувати значного смислового навантаження. Виникає питання: яка ж семантика цього рельєфу?

Сюжет із зображенням змієподібних створінь дуже давній і добре відомий народам Сходу і європейських країн. Він набув широкого розповсюдження і в слов'янському образотворчому мистецтві, а також фольклорі, де йому відведено одне з центральних місць. Змій в язичницьку епоху асоціювався з кометою, його бачили у веселці, обожнювали нарівні з природними стихіями, він міг перевтілюватися в жахливого плазуна²¹. В цей же час до змії справдавна ставилися позитивно, її сприймали як символ очищення, розсудливості, мудрості, покровительства²². Її зображення часто виступало в ролі оберега.

²¹ Смирнов Ю. Песни южных славян / Ю. Смирнов. — М., 1976. — С. 9.

²² Карнеев А. Физиолог / А. Карнеев. — СПб., 1980. — С. 231.

Під впливом християнства іпостасі слов'янського змія поступово ставали єдиним уявленням про дракона із собачою (вовчою) головою і зміїним тілом²³.

Рис. 4. Таблиця із зображеннями драконів.

- 1 — дерев'яний ківш з Новгорода, X—XIII ст.; 2 — з розкопок у Гніздові;
3 — з розкопок у Новгороді; 4 — у новгородських мініатюрах, XII ст.;
5 — на «чудському образку»; 6 — накладна пластинка з Новгорода, XIV ст.;
7 — рельєф у Галичі, XII ст.; 8 — рельєф із Варни Болгарія, XIII ст.;
9, 10 — на рівненській скриньці, XII ст.; 11 — на соборі м. Манс Франція,
XI—XII ст.; 12 — на капітелі Борисоглібського собору в Чернігові, XII ст.;
13 — на Георгіївському соборі в Юр'єві-Польському, XIII ст.; 14 — тимпан
костелу Святого Миколая Польща, XIII ст.; 15 — тимпан церкви в Яці
Угорщина, XIII ст.; 16 — на соборі Святого Якова Регенсбург Німеччина,
XIII ст. (рис. 2, 8 взято з таблиці Г. К. Вагнера у книзі «Скульптура
Владими́ро-Суздальської землі». — М., 1964. — С. 123)

²³ Смирнов Ю. Указ. соч. — С. 9.

Як стверджують новгородські легенди про змія Волхва, якому поклонялися новгородці, ототожнюючи його з Перуном, існували у стародавніх слов'ян також міфи про дракона — змієподібне чудовисько²⁴.

За переконливим припущенням Г. Вагнера, образ цього дракона знайшов відображення на одній новгородській пластинці XIII—XIV ст.²⁵, де змієподібне чудовисько (рис. 3) зображене із солярним знаком — свідченням язичницького осмислення образу²⁶. Слід відзначити, що дракон, зображений на новгородській пластинці, за своєю схожістю зі змією, за положенням змієподібного тулуба, лап, голови близький до зображення дракона на цьому рельєфі з Галича. Це не випадково: про прямі контакти Новгорода і стародавнього Галича підтверджує і схожість виробів художнього ремесла²⁷.

Вивчення характеру зображень драконів свідчить про їхню велику різноманітність. Для аналізу зображень змієподібних чудовиськ їх умовно можна поділити на дві групи: до першої віднесемо драконів з чітко виявленим змієподібним тілом і головою, що нагадує голову плазуна (змії, крокодила) (рис. 4, 1). До другої групи належать зображення драконів, схожих радше на крилатих собак (вовків) і тих, що мають лише зміїне завершення тулуба — змієподібний хвіст (рис. 4, 2).

Як видно зі співвідношення, змієподібний дракон отримав ширше розповсюдження у південнослов'янському мистецтві, а також новгородських землях, значно менше характерний він для образотворчого мистецтва сусідніх європейських країн — Угорщини, Польщі та ін., де зображення драконів нагадують крилатих собак. Порівняння галицького дракона з чернігівським драконоподібним зображенням і драконами володимиро-суздальських храмів, також подібними на крилатих собак, а не змій, демонструє суттєву відмінність галицького образу, в якому відчувається більша схильність до натуралізації зображення, безпосередність і навіть наївність

²⁴ Вагнер Г. К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси / Г. Вагнер. — М., 1964. — С. 120.

²⁵ Арциховский А. В. Археологическое изучение Новгорода / А. Арциховский // МИА. — 1956. — № 55. — С. 34.

²⁶ Вагнер Г. К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. — С. 122.

²⁷ Седова М. В. «Имитационные» украшения древнего Новгорода / М. Седова // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 150.

майстра, відсутність характерних для чернігівського і володимирських зображень елементів узагальнення і стилізації. Схожа «реалістичність» зображення зближує галицького дракона із зображенням драконів на виробах новгородських майстрів²⁸. У цих нюансах трактування з'явилася, очевидно, специфіка місцевих художніх уявлень, ніби особливість «діалекту» в міфотворчості та образотворчому мистецтві, що вплинула на формування місцевих художніх шкіл, а згодом і національних рис.

Усе це свідчить про силу міфопоетичних уявлень, відтворених в образі галицького дракона, про стійкість народних художніх смаків і традицій. Міфологія, яка відійшла в минуле, залишила народові свої поетичні образи, які після прийняття християнства ще довго слугували на Русі, як і в Греції, «арсеналом» і «ґрунтом», який живив мистецтво XII–XIII ст. Можна вважати, що і тут зображення дракона, розміщене в центральному місці portalу, ще зберігало міфопоетичне уявлення про охоронні основи цього складного образу, про що свідчить і наявність пальмет — символічної сили природи, її родючості. В той же час симетричне зображення сприймалося і як символ стійкості, могутності і процвітання Галицької землі, покровительства їй неземних сил, її геральдичної охорони. Симетрія як умова рівноваги і стійкості слугувала своєрідною ідеограмою одвічного порядку і незмінності світобудови²⁹. У пронизаному символікою і алегорією середньовічному мистецтві художній образ міг виступати в різноманітних і навіть протилежних значеннях. Так, зображення на рельєфі Сан-Марко (Венеція, XI ст.) дракона уособлювало лиху основу³⁰, і в той же час в інших храмах Європи, наприклад Угорщини (див. рис. 2), зображення драконів навіть на пізніших храмах носило охоронне значення. Ми знаємо кілька зображень драконоподібних чудовиськ у давньоруській архітектурній пластиці: дракон на капітелі княжого храму Бориса і Гліба в Чернігові (1123) уособлював ідеї покровительства княжому роду Святославовичів³¹; дракони Дмитріївського собору у Володимирі (1197), уявлення у вигляді людинодраконів, трактовані в героїчному

²⁸ Василенко В. М. Образ дракона-змея в новгородських деревянных ковшах / В. Василенко // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 327.

²⁹ Вагнер Г. К. Проблема жанров. — С. 49–51.

³⁰ Даркевич В. П. Путиями средневековых мастеров / В. Даркевич. — М., 1972. — С. 110.

³¹ Воробьева Е. В. Указ. соч. — С. 179.

сенсі³², дракони Георгіївського собору (1234) в Юр'єві-Польському розглядаються багатопланово: і як натяк на перемогу князя Святослава над болгарами 1220 р., і як древнє божество, потоптане силою «переможного хреста», і як те, що має значення оберега³³.

Як помітно з наведених прикладів, розміщені на храмах рельєфи із зображенням дракона уособлювали переважно позитивні щодо людини властивості. Звичайно, тому й семантику галицьких драконів слід розглядати так само. Цьому відповідають збережені у фольклорі південних слов'ян ще тривалий час після прийняття християнства уявлення народу про змія-чудовиська як покровителя оселі, села, того, хто оберігає їх від нападу ворожих сил:

«Остерегись, Мирчо-охотник,
Коня не шпоть, не вытаскивай саблю,
Ведь я же не проклятая лама,
Я хворый змей, воевода Мирчо,
Нас в темном месте трое братьев.
Один охраняет ваше селенье,
Другой охраняет Костурское поле,
Я же хранитель Перинской вершины»³⁴.

Про охоронні властивості драконів свідчать також численні вироби домашнього вжитку новгородців, які дійшли до нас, наприклад завершення ручок ковшів X–XII ст. з головою змієподібного чудовиська.

Говорячи про характер різьблення галицького рельєфу, слід відзначити його надзвичайну виразність. Фігура звіра завдяки розташуванню її по діагоналі динамічна, з великою експресією передано силу гнучкого тіла дракона, його пластичність. Фігуру чудовиська виконано в глибокому округлому рельєфі, майже об'ємному (6 см). Все це дозволяє говорити про наявність у Галичі майстрів монументального рельєфу, не пов'язаних з навичками різьблення по дереву. Про це свідчить і різноманітність скульптурних фрагментів, які дійшли до нас, зокрема маски лева і людини, знайдені в руїнах біля апсид Успенського собору XII ст. Звичайно, звернення до звіриної

³² Вагнер Г. К. Скульптура древней Руси. – С. 268.

³³ Его же. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. – С. 124.

³⁴ Смирнов Ю. Указ. соч. – С. 66.

тематики в Галичі перегукується з романською скульптурою. Однак характер зображення звіра, його семантика виходять з місцевих, багато в чому ще язичницьких уявлень, пов'язаних з витоками і традиціями руської художньої культури. Християнську символіку слов'яни сприймали крізь призму звичних міфопоетичних образів, які нав'язали мистецтву місцеве забарвлення і формували основи національної художньої культури. Семантика рельєфу відображає світогляд епохи двовір'я і не розходиться з датуванням кам'яного блока — серединою XII ст.

Проведене спостереження дозволяє зробити ряд висновків. Образ дракона, що має глибоке коріння в міфології багатьох народів на Русі домонгольського періоду, багато в чому пов'язаний ще з язичницькими уявленнями і має, як правило, охоронні властивості. Різне трактування дракона визначається специфікою місцевих міфопоетичних уявлень, які також сприяли складенню основ національних мистецьких шкіл.

Аналіз кам'яного рельєфу дає додаткові підстави говорити про спадкоємність мистецьких шкіл стародавньої Русі — Чернігова, Рязані, Володимира, де Галич становив одну з початкових ланок в єдиному ланцюзі розвитку давньоруської скульптурної пластики.

Як свідчать нові знахідки, у давньоруській державі скульптура займала важливе місце як засіб ідейно-художньої виразності. Кам'яна пластика в князівський період не стала самостійним видом мистецтва, вона залишилася органічною частиною архітектури. Тематично рельєф становив нерозривну частину загального художнього образу і за допомогою алегоричної символічної мови розкривав окремі положення єдиної ідеологічної концепції. Скульптура Галича XII ст., розвиваючись у безпосередньому зв'язку із загальноєвропейською архітектурною пластикою і використовуючи в ряді випадків романські архітектурні форми, відображала в семантичному рельєфі місцеві, ще багато в чому міфопоетичні уявлення і була пов'язана з фольклором та художніми традиціями слов'ян.

Проведений аналіз дозволяє говорити про достатню самостійність тематичної галицької скульптури, що, звичайно, не виключає відомих впливів візантійського або романського мистецтва.

*Переклад з російської Остапа Кардаша
(Івано-Франківськ, Україна)*

Olena Vorobiova (Moskow, Russia).
The relief of the dragon from Halych

The ancient chronicles, literature and the researches of modern historians, archeologists and art investigators show the important role of Halych in the cultural and public life of the ancient Rus of the XIIth–XIIIth centuries. Halych artistic school is considered as one of the centres from which architectural plastic and stone building spread in other parts of ancient Rus. But many aspects of its development are not sufficiently studied. For example, a very interesting dragon was found in the XVIth century church of the Assumption in the village of Krylos (ancient Halych) on the part of the block, 65 cm long and 33 cm high. The research carried out by the author indicates that the relief belonged to the ancient church of Assumption built by Iaroslav Osmomysl in 1157. Now it is placed in the central part of the portal with the symmetric reflection of the dragon with a palmette which reflected the mythological and poetic ideas about its protective abilities. The analysis of this relief acknowledged that the culture of ancient Halych was developing closely with the European architectural plastic and sometimes using the forms of Romanesque architecture with semantically similar ideas. These cultural forms were closely connected with the folklore and artistic traditions of the Slavs, that appeared in the peculiarities of the thematic sculpture of Halych.

Key words: *Halych, Krylos, church of the Assumption, dragon, the Roman style, relief, Halych artistic school.*

Воробьева Е. Рельеф с драконом из Галича / Елена Воробьева // Советская археология. — М. : Наука, 1981. — Вып. 1. — С. 209–218.

ІСТОРИЧНІ І МОВНІ ЗАГАДКИ ГАЛИЧА

Стаття присвячена аналізу дискусійних топографічних проблем, пов'язаних з Галичем. Розглянуто особливості осадництва і початків державності Південної Польщі та їх дослідження істориками. Здійснено спробу пояснити походження назви (гори і міста) Галича від одноіменного гірського пасма, яке ймовірно виконувало роль кордону Польщі, Русі та Угорщини. Проаналізовано відомості про Галич з Угорсько-польської хроніки та текстів Яна Длугоша. Висвітлено різні існуючі версії етимології назви Галича. Відкритими залишено питання про точне розташування «castrum Galis» і прикордонних таблиць (з написами кирилицею) між Польщею і Угорщиною, які знаходилися на горі Галич.

Ключові слова: місто Галич, гірське пасмо Галич, castrum Galis, Угорсько-польська хроніка («Cronica Ungarorum...»), Ян Длугош.

Понад сторіччя тривають дослідження істориків проблеми осадництва і початків державності Південної Польщі, результати яких дають багатий топографічний матеріал, значно старший за писемні пам'ятки польської мови. Загальновживана сьогодні у слов'янській ономастиці класифікація місцевих назв В. Ташицького (1946/1958) побудована на запропонованій Т. Войцеховським (1873) послідовності їхньої появи (топографічній, культурній, етнічній, патронімічній, державній, службовій, родовій), яку насправді не було доведено, хоча поділ Т. Войцеховського «може бути прикладом, на який повинні спиратися спроби реформування використовуваних до того часу в цій сфері класифікацій, і приклади заміни їх поділом, укладеним монолітно, який включає всі категорії значень, що трапляються серед слов'янських назв місцевостей» (W. Taszycki, 1946/1958, с. 260).

Їхні видатні історики — К. Потканський, Ф. Буяк, В. Семкович, Я. Відаєвич, К. Бучек продовжували досліджувати осадництво польських земель у контексті поглиблення реконструкції географічно-природних умов і міжплемінних кордонів, що виявилось дуже цінним

у мовознавстві для відтворення первісного простору поширення польської мови і її діалектів.

Проблематику осадництва сьогодні і далі досліджує в краківському осередку головно професор Фелікс Кірик, зосереджуючись на історії міст Малопольщі (1985); ранньосередньовічним залюдненням Карпат і кельтським давніх Балкан займався у новаторський спосіб інший талановитий історик з краківської Вищої педагогічної школи (*WSP – Państwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej*) – Стефан Матешев, якому, однак, як і К. Потканському свого часу, не вдалося довести своєї справи до завершення.

Метою моїх коментарів є спроба пояснити назву (гори і міста) Галича у зв'язку з гіпотезою, що гірське пасмо з цією назвою виконувало роль кордону Польщі, Русі та Угорщини. Відповідно до недавно висунутої гіпотези М. Парчевського (1991) цей кордон міг пролягати дещо далі на захід, поблизу Яслиськ, у місці народження нашого Ювіляра (Фелікса Кірика), який у своїй науковій творчості багато уваги приділив як справам руським, так і угорським.

Розпочнімо з двох відомих ще від Середньовіччя згадок про розташування кордону, який нас цікавить. Перша походить із так званої Угорсько-польської хроніки (*Cronica Ungarorum iuncta et mixta cum Cronicis Polonorum et vita sancti Stephani* // *Monumenta Poloniae historica* (далі – МРН), t. 1, s. 485–515) і стосується подій X–XI ст., але відредагованої, напевно, в XIII ст. За цією пам'яткою польсько-угорський кордон із заходу виглядав так: «[...] termini Polonorum ad litus Danubii ad civitem Strigoniensem terminabantur, dein Agriensem civitatem ibant, demum in fluvium, qui Tizia nominatur, cedentes, regyrabant iuxta fluvicem, qui Cepla nuncupatur, usque ad castrum Galis ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant» (МРН, t. 1, s. 505).

На тему розташування «*castrum Galis*» думки дослідників розходяться, однак домінує версія В. Халупецького (1923, с. 104), яку в Польщі підтримував В. Семкович (1925, с. 42–44), що цю назву варто читати як *Salis*, згаданий нижче: «*Dux Polonorum in castrum Salis porrexit*» (МРН, t. 1, s. 506) і що йдеться тут про місто з угорською назвою *Sovár* («град соляний») поблизу Пряшева. Однак сам В. Семкович у попередній праці (1920, с. 88, 102) підтримував припущення С. Радзіковського (1919) про гору Галич і відмовився від нього на користь гіпотези В. Халупецького, між іншим, тому, що польсько-руський кордон в XI–XIV ст. проходив далі на захід, і з огляду на брак залишків городища на цій горі.

Існує, однак, інше свідчення, що опосередковано вказує на пасмо Галича, і походить воно з тексту Яна Длугоша, який при описі гір Польщі біля назви *Byeszkod* зауважує: «[...] mons prope castrum Sobyen, terras Polonicas a Pannonicis determinans. In illius enim vertice situs est lapis Ruthenicis inscriptus literis, et a Leone Duce quondam Russiae locatus, limites Regnorum Poloniae et Hungariae demonstrans. Ex hoc monte, et ad eius verticem hi fluvii insignes et memorabiles orti consurgunt, videlicet Dnyestr, Szan, Stryg et Czissa, et in subiectas regiones, Poloniam videlicet, Russiam et Pannoniam diverso itinere ex ipsa montis summitate decurrentes fraguntur» (I, с. 45).

Як зрозуміло з вищенаведеної цитати, перший історик Польщі не тільки досконало знався на процесах залюднення Малопольщі (vide «*Liber beneficiorum...*»), але й на гідрографії Східних Карпат, адже Сян і Дністер дійсно мають свої витoki на хребті Галич, а річка Стрий пливе іншим боком Ужоцького перевалу, назва якого виводиться від річки Уж (угор. *Ung*), через Лаборець і Бодрог впадає до згаданої у двох пам'ятках Тиси.

Маємо й два свідчення, що деякий час кордон між Польщею, Руссю та Угорщиною проходив головним вододілом Східних Карпат (притоки Вісли, Дністра і Дунаю), гідрографічним вузлом якого є саме гірське пасмо Галич.

Згадка в Угорсько-польській хроніці про кордони Польщі на Дунаї і належність Червенських городів, імовірно з Сяноком, до Русі дозволяють припустити, що йдеться тут або про часи Болеслава Хороброго, або про ще раніший період — до того, як Володимир Великий 981 р. приєднав землі лендзян-ляхів до Русі.

Добре відомо, що ранньосередньовічні міжплеменні рубежі становили не густозаселені терени, точно такою була карпатська пуща (*Silva Nigra*). На вододіл Сяну і Дністра як первісний рубіж заселення протопольського і проторуського вказує опосередковано припущення Ю. Відаєвича (1937). Вчений стверджував, що далі на північ цей кордон проходив уздовж болотистої долини Верещиці. Свідчать про це й місцеві назви, похідні від етноніма лях, які трапляються східніше від неї, як наприклад Ляшки, Ляшків, Ляшковичі, і яких немає на західному, лядецькому боці цієї річки.

Погляньмо уважніше на саму назву Галич, яка, як відомо, стосується не тільки гірського пасма, але передусім міста над Дністром, столиці Галицького князівства у XII—XIV ст. Виникає питання, чи назва гори пов'язана з назвою міста і князівства, тобто чи назву прикордонної гори не було запозичено від назви держави?

Щодо етимології назви міста Галич існують різні версії, деякі зовсім фантастичні, що пов'язують її з кельтами чи грецьким словом «сіль», якою торгували в місті. Сьогодні переважає гіпотеза видатного німецького славіста М. Васмера (1950/1964, с. 338), який пояснює Галич як державну місцеву назву, що походить від імені-прізвища «*galica*» — «кавка».

У схожий спосіб пояснював назву гори І. Рудницький (1939, с. 65), а саме від української форми того ж виразу, але як збірного іменника (*collectivum*) галич — «галковий». Однак переконливішою стосовно гірської етимології назви є версія С. Храбця (1950, с. 133–134), який навів такі три назви «Галич» з території Гуцульщини, що виводять її від українського виразу *гало* — «куля» з суфіксом *-ич* як *Дебр-ич*, *Костр-ич*. Також Й. Рігер (1969, с. 58) пояснював назву бескидського Галича від того ж виразу *гало*, але у значенні «гала, поляна», наводячи ще одну назву з цим самим суфіксом: *Верб-ич*. Додаймо також, що українською вираз *гало* означає надто «відкриту галявину в лісі, не заросле тростиною місце на озері» (Б. Грінченко 1907, с. 268), натомість відсутній у словниках вираз *галич* — «гора овальної форми, не заросла на верхівці лісом» — треба вважати топографічним апелятивом.

Повернімося до назви міста Галича, яку М. Васмер виводив від апелятива *galica* — «кавка (галка)». Отож видається малоймовірним, щоб назва міста, розташованого на незначній відстані від кількох однойменних гір, походила від зовсім різних виразів. І тут знову в пригоді стає інформація Яна Длугоша на тему міста Галича: «Item Halycz, mons altus terrae Haliciensis argillosus, qui a fluvio Dnyestr abluitur, cui arx super imposita est, qui regioni et arcі nomen dedit» (I, с. 44).

Іншими словами, назва міста, а від нього — Галицької Русі і в латинізованій формі Галіції походить від форми гори, на якій стояв замок. Немає, однак, очевидного зв'язку між містом (і державою) Галичем та однойменною горою в Бескидах. Тому залишаються до кінця не з'ясованими історичні загадки Галича:

1. Де потрібно розташувати «castrum Galis», поблизу якого мали перетинатися кордони Угорщини, Польщі та Русі. Не міг ним бути *Sovár*, адже західний кордон Русі ніколи не сягав Пряшева.

2. Яка доля спіткала прикордонні таблиці між Польщею і Угорщиною з текстом, написаним руським алфавітом (кирилицею), які, за інформацією Длугоша, були встановлені на Галичі.

На друге питання, можливо, відповідь археологія.

Переклад з польської Івanni Папи
(Львів, Україна)

Bibliografia

- Chaloupecký V. (1923), *Stare Slovensko*, Bratislava.
Długosz J. (1873), *Historia Polonica*, t. 1, Kraków.
Hrabec S. (1950), *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*, Kraków.
Hrinczenko B. (1907), *Słowa ukraińskiej mowy*, t. 1, Kyjiv.
Kiryk F. (1985), *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków.
Monumenta Poloniae Historica (MPH) (1864–1893), Lwów–Kraków.
Parczewski M. (1991), *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków.
Radzikowski S. (1991), «Głos Narodu», 5 I 1919.
Rieger J. (1969), *Nazwy wodne dorzecza Sanu*, Wrocław.
Rudnicki J. (1939), *Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny*, Lwów.
Semkowicz W. (1920), *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym*, *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego*, t. LXXXIX.
Semkowicz W. (1925), *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, Kraków.
Taszycki W. (1946/1958), *Słowiańskie nazwy miejscowe*, Kraków; przedruk: *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1.
Vasmer M. (1950), *Russisches etymologisches Wörterbuch*, t. 1, Heidelberg;
tłumaczenie rosyjskie (1964): *Etimologiczeskij słowar' russkogo jazyka*, t. 1, Moskwa.
Widajewicz J. (1937), *Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku*, Poznań.
Wojciechowski T. (1873), *Chrobacja. Rozbiór starożytności słowiańskich*, Kraków.

Leshek Bednarchuk (Krakow, Poland).

Historical and linguistic mysteries of Halych

In the article, the author analyses controversial topographical issues connected with Halych. The main aspects of settlement and early statehood of the southern Poland and their research by historians have been investigated. Special attention was paid to explain the origin of the name Halych (of both mountain and town) from the mountain chain which probably served as the border between Poland, Rus and Hungary. The mentions of Halych in the Hungarian-Polish Chronicle and texts by Jan Długosz were analyzed. The existing versions of etymology of the name Halych have been specified. The question of the exact location of «castrum Galis» and border tables between Poland and Hungary (with the inscriptions in Cyrillic) which were located on the mountain Halych is still open.

Key words: the town of Halych, Halych mountain range, «castrum Galis», The Hungarian-Polish Chronicle, Jan Długosz.

Bednarczuk L. Historyczne i językowe zagadki Halicza / Leszek Bednarczuk // Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin / [pod redakcją J. Chrobaczyńskiego, A. Jureczki i M. Śliwy]. – Kraków : Wyd-wo i drukarnia «Secesja», 1993. – S. 59–62.

ГАЛИЧ У ПОЛІТИЦІ ДИНАСТІЇ АРПАДІВ (ФРАГМЕНТ АВТОРСЬКОЇ СТАТТІ)

На сторінках фрагмента своєї статті автор відобразила етапи протистояння королівської династії Арпадів з Угорщини, київських і волинських князів за право контролювати Галич і Галицьку землю. Головними засобами досягнення мети вважалися дипломатія та війна, яку успішно використовували всі ворожі сторони.

Ключові слова: *Галич, Київська Русь, Угорщина, Галицько-Волинське князівство, Бела III, Андрій II, Бела IV.*

1. Стосунки зі східними слов'янами

Впродовж правління династії Арпадів ми не можемо говорити ні про угорсько-російські, ні про угорсько-українські відносини, натомість ідеться про зв'язки зі східними слов'янами. Лише під кінець XIII ст. можна вказати на ті мовно-культурні відмінності, за допомогою яких зі східних слов'ян виокремилися росіяни, українці й білоруси. Впродовж X–XIII ст. відбулися зміни статусу не лише староруської мови, а й назв народностей, адже змінювалися політичні рамки, в яких ті жили¹. Спершу в X ст. навколо Києва були об'єднані та спільно проживали племена полян з варягами — із них виник політичний організм, який ми називаємо Київською Руссю. У XII ст. Київська Русь розділилася на князівства, а впродовж XIII ст. вони заклали три окремі регіони: Новгород, який розвивався самостійно; татарський васал — Володимиро-Суздальське князівство та Галицько-Волинське, що тяжіло до Польщі й Литви. У XIV ст. підвладні Польщі землі почали нотуватися «Малою Руссю» (*Russia Minor*), натомість північні землі «Білою Руссю» (*Russia Alba*). Землі ж колишнього Володимиро-

¹ Угорською слово «Русь» перекладається «Росія». Див. про це: Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz / M. Font. — Budapest : Ballasi kiadó ; Pecs : University press, 1998. — 218 l. Тому в інших працях ми вживаємо термін «Русь». Висловлюю вдячність Яношеві Маккаї за пояснення різниці між літописним «руський» (órosz) та «російський» (orosz).

Суздальського князівства в XIV–XV ст. занурилися в довгу боротьбу за лідерство між Москвою і Твер'ю. До останньої третини XV ст. переважала Москва (Московська Русь). Іван III (1462–1505) став тим, хто позбувся татарської залежності й перетворився на суверенного учасника європейської політики².

Угорці ж, починаючи від здобуття другої батьківщини, постійно перебували в контактах зі слов'янами. З одного боку, ці стосунки не розвивалися рівномірно, але з часом, за певних умов вийшли на інший рівень розвитку. Щоправда, джерела відображають відносини зі східними слов'янами недостатньо. Наприклад, ми дуже мало знаємо про зв'язки угорського союзу племен Ателькузи зі слов'янськими сусідами. Арабські автори вказують, що угорці обклали їх даниною, імовірно платячи хозарам за свій перехід у нові землі для проживання³. Дійсно, Київська Русь як союз племен суттєво зміцніла після втечі угорців за Карпати. Найінтенсивнішими, отже, після виникнення держави на чолі з династією Арпадів стали стосунки з Галицьким князівством, перетвореним на самостійне впродовж XI–XIII ст.

2. Категорії відносин

2. 1. Шлюби

Увага середньовічних хронік зазвичай була прикута до двох справ: міждинастичних взаємин і походів. Не оминули увагою автори й Галич.

Галицький князь Ярослав Осмомисл (1153–1187), наприклад, хотів видати заміж за сина короля Гейзи II (1141–1162) і Єфросинії Мстиславівни Стефана III (1162–1172) свою доньку, але шлюб так і не відбувся⁴. У цій невдачі помітну роль відіграла візантійська дипломатія, якій вдалося відвернути галицького князя від союзу з Угорщиною у війні з Візантією.

Мстислав Мстиславович, новгородський та галицький удільний князь, віддав заміж свою доньку за наймолодшого сина короля Андрія II (1205–1235) герцога Андрія, який оволодів землями Перемишля аж

² Font M. Oroszország története / M. Font, Gy. Szvák, E. Niederhauser, T. Krausz. – Budapest, 1997. – Old. 7–123.

³ A honfoglalás korának írott forrásai // Szegedi Középkortörténeti Könyvtár / [szer. Gy. Kristó]. – Szeged, 1995. – Old. 33, 38; Róna-Tas A. A honfoglaló magyar nép / A. Róna-Tas. – Budapest, 1996. – Old. 204.

⁴ Kinnamosz // Moravcsik Gy. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai / Gy. Moravcsik. – Budapest, 1988. – Old. 226.

до своєї смерті 1234 р.⁵. Після татарського нападу на Угорщину король Бела IV (1235—1270) своїх доньок Анну і Констанцію, відповідно, віддав заміж за чернігівського і галицького князя Ростислава Михайловича та галицького володаря Лева Даниловича.

Ростислав зі своїм батьком ще перед прибуттям кочівників приїздив до Угорщини свататися. Однак Михайла Всеволодовича після повернення вбили татари, а його син з допомогою угорців намагався повернути собі Галич. Спроба не увінчалася успіхом, після чого він переїхав до Угорщини й отримав від Бели IV титул боснійського бана. Лев Данилович натомість, син галицького князя Данила Романовича, своє дитинство провів при дворі Андрія II, а також згодом виховувався у Кракові. За повернення Галича він також чимало воював з Андрієм II та Белою IV. Від останнього жодного разу не просив допомоги проти своїх ворогів. Утім після татарського погрому шляхом укладення шлюбу своїх дітей Бела IV погодився на союз.

Нещодавно новий шлюб відкрив Дьюла Кріштов. Автор на підставі одного неопублікованого джерела встановив, що король Карл-Роберт (1308—1342) через ранню смерть своєї дружини «в товаристві вірних баронів» їздив до Галича для нового одруження⁶.

2.2. Походи

Шлюбні міждинастичні стосунки розвивалися за таких обставин, коли володарі сусідніх земель спільно вирушали в походи як союзники, використовували свої «титули» для прикордонних претензій, а на цій підставі розвивали експансіоністські плани. Впродовж XI — першої половини XII ст. угорські війська не раз прибували в землі Рюриковичів з різними намірами, а князі неодноразово допомагали Арпадам у їхніх справах.

Зокрема, 1132 р., коли Бела II Сліпець (1131—1141) воював проти претендента на угорський престол Бориса Коломановича й краківського князя Болеслава Кривоустого, який його підтримував, галицький володар Володимирко напав на поляків з тилу, що відповідало інтересам угорців. Однак уже Гейза II під керівництвом

⁵ Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 748.

⁶ Kristó Gy. Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége? / Gy. Kristó // Aetas. – 1994. – V. 1. – Old. 194–199.

бана Белуша 1144 р. атакував землі Володимирка⁷. Хоча король був у добросусідських стосунках з ним, через свій шлюб був змушений підтримувати великого київського князя Ізяслава Мстиславовича. Спершу обоє не конфліктували між собою, однак із часом угорська політика зазнала змін. Найсерйознішим супротивником родича Гейзи II, великого київського князя, у той час став саме Володимирко. Король упродовж 1148–1152 рр. шість разів надсилав Ізяславові Мстиславовичу війська і двічі брав участь у походах особисто. Суперечності в київсько-галицьких відносинах особливо проявилися тоді, як після однієї з перемог ті угорці, яких не відпустили, отримали від Володимирка землі (з його отчини). Князь знайшов підтримку серед угорців-іноземців, натомість королеві пригадав, як колись допоміг Белі II Сліпцеві. Наведений фрагмент, зокрема, показує, що угорські війська не мотивували придбанням землі на Русі, хоча можливість для цього існувала.

Ситуація змінилася в часи Бели III (1172–1196), який замість допомогти запроторив галицького князя до в'язниці, а герцог Андрій, майбутній король Андрій II, який очолив кампанію на Галич 1188–1189 рр., став місцевим володарем⁸. Згідно з київським літописцем, Бела III був добре обізнаний у руських справах, тому намагався утвердитися тут не лише силою війська, а й через перемовини з іншими володарями. Втім угорське перебування було нетривалим. 1189 р. король займався проблемами проходження війська хрестоносців через Угорщину, а Андрій без підтримки не впорався з ворогами і був змушений втікати з Галича⁹. Але вагомим доказом угорської влади став запис королівського титулу *rex Galicie*, який Бела III вжив у цих подіях лише раз, як нам відомо, у листі, адресованому одному з далматинських міст.

Андрій II, ставши королем, титулом «галицького короля» дійсно хотів змінити королівські впливи і з цією мотивацією все своє життя добивався Галича (1205 – середина 1234), використовуючи не тільки

⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 315.

⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 661; Font M. III Béla szerepe az 1180-as évek halicsi trónküzdelseiben / M. Font // Történeti Tanulmányok Dél Pannóniából (A dél-dunántúli történészek I. regionális konferenciájának válogatott előadásai. Pécs, 1987. május 9–10) / [szer. J. Vonyó]. – Pécs : Pécsi Akadémiai Bizottság, 1988. – Т. 1. – Old. 9–17.

⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 666. Про події XII ст. див.: Font M. Magyar-ország kapcsolatok a 12. században / M. Font // Aetas. – 1995. – V. 3. – Old. 53–75.

військову силу, а й широкий діапазон дипломатії¹⁰. Спершу він домовився спільно з краківським князем Лешекком Білим повернути малолітнім дітям померлого князя Романа Мстиславовича — Данилові і Василькові їхню владу, допоки над ними справляла регентство мати. Пізніше то з чернігівськими князями Ігоревичами домовлялися, то відвойовували малолітньому Данилові галицькі володіння. Насамкінець на Спішській зустрічі народилася угода одруження Андрієвого п'ятирічного сина Коломана з трирічною краківською князівною Саломеєю. 1216 р. Андрій II також отримав від папи корону і благословення. Після вигнання дітей-молодят угорський король, носій титулу галицького короля та володар частки польської дружини сина, на перший план висунув герцога Андрія. Той заручився з донькою руського князя за умови, що без участі колишнього польського партнера прагнутиме утримувати одну з частин Галицької землі.

Бела IV у цьому питанні відрізнявся від дій батька. Він відмовився від прямого втручання у галицькі справи, в яких Данилові протистояли й старі вороги з-посеред руських князів¹¹. Лише одного разу король змінив думку, коли після татарського лихоліття своєму зятеві Ростиславові хотів здобути галицькі землі. Втім під Ярославом зазнав поразки¹². Не лише для татарської політики, але й з метою впорядкування стосунків він уклав шлюб Констанції з Левом Даниловичем. Його ініціативою було й укладення іншого шлюбу — Данилового сина Романа з Гертрудою, спадкоємицею династії Бабенбергів. Бела також отримав від Романа військову допомогу в ході бойових дій за спадщину Бабенбергів, хоча, точніше, просто виник ще один прецедент для законного втручання у справи Австрії.

На рубежі XIII—XIV ст. в Угорському королівстві спостерігалися відцентрові тенденції, тому вибір зовнішньополітичних відносин нових володарів залежав від цього¹³. Руські князівства перестали відігравати тут вагомий роль. Угорщина сама продовжувала підтримувати лінію

¹⁰ Font M. II. András király politikája és hadjárata / M. Font // Századok. – 1991. – Évf. 125. – Sz. 1–2. – Old. 107–144.

¹¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 774, 776, 778, 785–786.

¹² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 795–797, 800–805; Font M. «Gesta Danielis regis» / M. Font // «Magyaroknak eleiről». Ünnepi tanulmányok a batvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére / [szerk. F. Piti]. – Szeged, 2000. – Old. 153.

¹³ Kristó Gy. A feudális szétagolódás Magyarországon / Gy. Kristó. – Budapest, 1979. – Old. 139–212 ; Szűcs J. Az utolsó Árpádok / J. Szűcs. – Budapest, 1993. – Old. 279–349.

колишнього співробітництва, блідим свідченням чого став шлюб Карла-Роберта з донькою галицького князя Марією. Ідея цього шлюбу для новоприбулого з Неаполя короля могла з'явитися у наближеному середовищі до спершу вірного йому палатина Аби Амадея. Палатинові ж сини пізніше стали приреченими до підтримання стосунків з поляками. У цей час натомість Галич і Волинь стали тісніше пов'язані стосунками з мазовецьким і краківським князівськими дворами. Але традицію династії Арпадів титулуватися «королями Галичини і Володимирії» продовжили володарі Анжу. Окрім претензій, цей титул не мав під собою реальної влади.

Від 1340 р. Галич відійшов під польський вплив, натомість за Волинь тривали довгі війни між поляками й литовцями. На підтримку королеві Казимиру III (1333–1370) у конфлікт втрутився Людовік I (1342–1382)¹⁴. Галицький королівський титул залишався предметом їхніх переговорів. Людовік відмовився врешті від титулу на користь Казимира, але лише до 1370 р., коли він сам став королем як Угорщини, так і Польщі. За наказом Людовіка I між 1370–1387 рр. Галичиною та Волинню (*Lodomeria*) управляли іноземці. Впродовж цих років існував уряд *voivoda regni Russiae*, або ж «руський воєвода», який обіймали Янош Каплаї, Петер Цудар, Імре Бебек¹⁵. Останнього воєводу в особі Стібора Стіборича призначив Сигізмунд I (1387–1437)¹⁶. Але тоді ж польський король Володислав Ягайло поглинув Галичину і Волинь. Відтоді польська перевага стала очевидною, а володарі Русі й Угорщини перестали підтримувати політичні стосунки.

2.3. Резюме

Стосунки східних слов'ян з угорцями доби Середньовіччя переконливо доводять, що розширення зв'язків Угорщини тепер сягало на схід та північний схід. У наші дні багато говориться про так звану «роль моста» країни, але вона виконувала ті ж функції ще в Середні віки. Форма стосунків радше була елементом впливу на сусідів. Спершу відносили з Київською Руссю і київськими великими

¹⁴ Kristó Gy. *Az Anjou-kor háborúi* / Gy. Kristó. – Budapest, 1988. – Old. 126–130; Wyzumski J. *Kazimierz Wielki* / J. Wyzumski. – Kraków, 1986. – S. 71–101.

¹⁵ Engel P. *Magyarország világi archontológiája* / P. Engel. – Budapest, 1996. – T. 1. – Old. 35.

¹⁶ Mályusz E. *Zsigmond király Magyarországon* / E. Mályusz. – Budapest, 1987. – Old. 29.

князями виглядали партнерськими, як і потім із Галицько-Волинським князівством. Але насамкінець зв'язки з Києвом застопорилися, а в XIV ст., коли Галич відійшов під польський вплив — галицькі контакти також зникли. Лише на короткий час те, що Людовік I обійняв польські землі, повернуло Галич до Угорщини.

*Переклад з угорської Мирослава Волощука
(Івано-Франківськ, Україна)*

Marta Font (Pecs, Hungary).

Halych in the Arpad dynasty policy (fragment of the author's article)

In the fragment of the article, the author showed the periods of the opposition between the Arpad royal dynasty of Hungary, and Princes from Kyiv and Volyn for the right to control Halych and the Halych land. The diplomacy and the war were the main ways of the goal achievement, and all the hostile parties used them successfully.

Key words: *Halych, Kyiv Rus, Hungary, The Principality of Galicia – Volhynia, Bela III, Andrii II, Bela IV.*

Font M. Kijev és Halics az Árpád-házi királyok politikájában / M. Font // Magyarország és Kijevi Rusz / sorozatszerkesztő J. Kobály. – Ungvár : Magyar Kulturális Szövetség, 2001. – Old. 38–54.

ТИТУЛАТУРА КОРОЛЯ ГАЛИЧНИНИ КОЛОМАНА (ФРАГМЕНТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ)

У своїй роботі автор відобразила мінливість титулатури угорського принца й галицького короля Коломана впродовж 1214–1241 рр. Матеріал, який використала історик, відображає неоднозначне тлумачення при його дворі титулів *rex Galitiae* та *rex Ruthenorum*, які, залежно від політичної ситуації та статусу самого Коломана, часто замінювали й доповнювали один одного.

Ключові слова: Коломан, Галич, титулатура, Угорщина, *rex Ruthenorum*, *rex Galitiae*.

Політичний образ угорського королевича Коломана можна простежити, з одного боку, за його титулами, які, з другого, не відповідали реаліям його успіхів. Коломанову діяльність добре відображає «Угорсько-польська хроніка», поява якої, за історичними студіями, відбулася на його спиському дворі.

На підставі вцілілого дипломатичного матеріалу ми можемо відновити послідовність титулатури, яку він вживав. Упродовж 1214–1215 рр. він був коронований королем Галичини (*rex Galitiae*)¹. У 1217 р. папа Гонорій III підтвердив Коломанові *Regnum Galitiae*². У 1226 р. канцелярія Коломана в наданні одній із церков на межі комітатів Бачка і Баранья вжила титул короля Рутенії, герцога Хорватії і Далмації (*rex Ruthenie, nec non Croacie, Dalmatieque Dux*)³. Того ж року Коломан подарував маєтність церкві в Трогірі, вшанувавши себе титулом короля Русі та

¹ Huillard-Breholles J.-L.-A. Examen des chartes de l'église romaine contenues dans les rouleaux dits rouleaux de Cluny / J.-L.-A. Huillard-Breholles // Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres bibliothèques de France. – 1865. – V. 21. – T. 2. – S. 84. – Č. XXIV.

² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH) / [studio et opera G. Fejer]. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1829. – T. 3. – V. 1. – S. 189.

³ CDH / [studio et opera G. Fejer]. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1829. – T. 3. – V. 2. – S. 363.

герцога Далмації і Хорватії, що сягають аж до моря (*rex Ruthenorum et dux Dalmacie atque Croacie ad partes descendissemus maritimas*)⁴. Цей уповноважений титул підтвердив також король Андрій II⁵.

Зміна королівського титулу з короля Галичини на короля русі (мешканців східнослов'янських князівств), який Коломан тривалий час вживав, потребує детальнішого аналізу.

Зі зміною політичної ситуації Коломан узяв під контроль владу в отриманій частині королівства. У його титулі земельна належність (король Галичини) семантично змінилася на належність громади з територіальною необмеженістю (король Русі). Пам'ятаймо, що над мешканцями Галичини Коломан не мав тривалої влади, втім усупереч цьому зберіг королівську гідність. Його ж сучасники та пізніша традиція визнавали за Коломаном королівські повноваження. Із джерел не до кінця зрозуміло, в який спосіб він планував укріпити свої впливи над Руссю, окрім земель Галичини. Можемо припустити, що Коломан новим титулом, аналогії якого шукав у минулому, хотів створити якнайскорішу традицію.

Попри широкий вибір, ми знайшли в Європі лише трьох володарів, яких хроністи згадували з титулом *rex Ruthenorum* перед часами Коломана. Одним є галицький князь Роман Мстиславович (1170–1205)⁶, поважний та наймогутніший на той час володар, який об'єднав Галичину з Володимирською землею в одне князівство. Він був батьком Данила і Василька Романовичів, сучасників Коломана, а в деякий час навіть адаптованих йому за рідних братів.

Іншим «королем русі» був Святополк II Ізяславович (1015–1113)⁷, великий київський князь та ворог половців. Цього володаря Коломан має навіть у родоводі. З донькою Святополка II Ізяславовича Представою одружився Алмош (1104), а від їхнього шлюбу народився угорський

⁴ Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae : in 14 v. / [collegit e digessit T. Smičiklas]. – Zagrabiae : Ex officina societatis typographicae, 1905. – V. 3 : (1201–1235). – S. 258–259.

⁵ Ibidem. – S. 278. – Č. 249.

⁶ «XIII Kal. iulii. Romanus rex Ruthenorum, hie dedit nobis XXX marcas». Див.: Necrologium sancti Petri Erfordensis // Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften Deutscher Geschichte des Mittelalters. – Hannover ; Berlin, 1935. – S. 517.

⁷ Ortliebi Zwifaltensi Chronicon / [ed. A. Bielowski] // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 2.

король Бела II Сліпий, прямий предок Коломана. Важко пов'язувати це з традицією руських православних князів, яких не коронував і не посвячував Рим, але лише до часу переслідування претензій Коломана на Галич. Припускаємо, що вживання ним титулу *rex Ruthenorum* було засобом незречення Галичини.

Третім відомим володарем із приписаним титулом короля русі є давній германський вождь Одоакр, який 20 років після Аттілової невдалої спроби 476 р. здобув Рим і усунув від влади останнього імператора Західної Римської імперії. Як *rex Rhutenorum/Rutenorum*⁸ Одоакр згадується, наприклад, у збірнику документів до історії Італії XV ст.⁹ Хроністи використали напис на пам'ятній таблиці, знайдений у катакомбах *Moenchsberg* під Зальцбургом з Одоакровим титулом такого змісту: «*Odoacer rex rhutenorum geppidi gothi ungari et heruli*». Коломановою амбіцією, очевидно, не було уподібнитися на варварського вождя Одоакра, майже ровесник якого Аттіла на той самий час перетворився на вагому постать у родоводі угорських королів з-під пера авторів «*Угорсько-польської хроніки*», Анонімових «*Діань угорців*» та пізнішої «*Хроніки*» Шимона з Кези. Вивчення питання про сприйняття Одоакра на середньовічному угорському дворі могло б бути предметом окремих студій.

Дальшим хронологічним періодом походження титулатури Коломана є 1229 р., коли замість герцога Хорватії і Далмації Коломанова канцелярія почала вживати титул герцога цілої Славонії/Слованії (*dux totius Sclauoniae*). Цей титул уже використовував молодший король і славонський герцог Бела, який його вживав 1222 р.¹⁰, але легко замінив його на титул *gubernator Dalmatiae et Croatiae*¹¹, що не свідчить, що в його розумінні *tota Sclauonia* відповідала Далмації

⁸ Правильніший напис *rhutenorum*, але хроністи його переписували *ruthenorum*.

⁹ *Rerum italicorum scriptores* / [ed. L. A. Muratori]. – Mediolani, 1727. – Т. XI. Хроніки надихалися написом на пам'ятній дошці, знайдений у катакомбах поблизу одного із зальцбурзьких монастирів (*Moenchsberg*), з титулом Одоакра наступного змісту: «*Odoacer rex rhutenorum geppidi gothi ungari et heruli*». Коломан не мав наміру зберегти тяглість традиції (див.: Homza M. *Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy* / M. Homza. – Bratislava : Libri Historiae, Post scriptum, 2009. – S. 22). Це питання, в цілому, вимагає глибших студій.

¹⁰ CDRCDI. – V. 3 : (1201–1235). – S. 219, Č. 193.

¹¹ CDH. – Т. 3. – V. 1. – S. 404.

і Хорватії¹², а залишалася радше етнографічним, ніж земельним окресленням краю¹³. Коломан не вважав частиною своєї території лише землі між Дравою і Савою, але цілу Хорватію та Далмацію, а після 1235 р. Боснію за ним затвердив папа.

Плани Коломана передбачали в недалекому майбутньому вужчу інтеграцію частини цих земель за допомогою церковного права. Відповідно до цього наміру в 1239 р. із францисканської провінції Угорщина і Далмація виокремилася провінція Славонія (*Provincia Sclauonia*), що обіймала землі Хорватії і Далмації¹⁴.

Зважаючи на дуже часті прохання папи Григорія IX до Коломана, аби той чинив опір поширенню єретичних рухів з Боснії, від 1231 р. його канцлер та загребський препозит магістр Філя королівської приставки *Ruthenorum* почав уникати на користь коротшого титулу *rex et dux totius Sclauoniae* (король і герцог усієї Славонії/Слованії)¹⁵. Тож Коломан відмежовувався в цій ситуації від східних слов'ян, що, мабуть, відповідало його актуальним амбіціям. Навпаки, титул *rex et dux totius Sclauoniae* суттєво узагальнював його претензії на слов'янські землі та уможлиблював дальші сміливі інтерпретації.

Коломан використовував титул *rex et dux totius Sclauoniae* без будь-яких винятків упродовж 1232–1240 рр. Смерть брата Андрія, який мав успадкувати Галич, а також невдача в оволодінні Боснії 1235 р. його прагнень не змінили, але варте уваги те, що 1240 р. до його королівського титулу знову повернулася приставка

¹² Докази про ототожнення Хорватії і Далмації «із цілою Славонією/Слованією» знаходимо й у попередні часи. Як приклад наводимо диплом Бели III від 1193 р. (див.: CDRCDI : in 14 v. / [collegit e digessit T. Smičiklas]. – Zagrabiae : Ex officina societatis typographicae, 1904. – V. 2 : (1101–1200). – S. 293, Č. 277). Поняття «*tota Sclauonia*» може походити від папи Олександра III, який його вжив 1180 р., звертаючись до церкви та мешканців Хорватії і Далмації «*universo clero et populo per Dalmatiam et totam Sclauoniam constitutis*», CDRCDI. – V. 2 : (1101–1200). – S. 167, Č. 166.

¹³ Bojničić-Kninski I. Grbovnica kraljevine «Slavonije» / I. Bojničić-Kninski // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. – 1895. – Zv. 1. – Č. 1. – December. – S. 19.

¹⁴ Žugaj M. San. Francesco in Croatia e la Protoprovincia Croata (1217–1239) / M. Žugaj // Quaderni Francescani / Pontificia Facoltà Teologica s. Bonaventura. – Roma, 1982.

¹⁵ CDRCDI. – V. 3 : (1201–1235). – S. 384, Č. 331; S. 414, Č. 358; S. 422–423, Č. 367; CDRCDI : in 14 v. / [collegit e digessit T. Smičiklas]. – Zagrabiae : Ex officina societatis typographicae, 1906. – V. 4 : (1236–1255). – S. 252, Č. 218 та ін.

*Ruthenorum*¹⁶. Ми вважаємо цей момент погодженим із планом передати світську владу в герцогстві до рук архієпископа об'єднаних Сплітської і Загребської діоцезій Стефана II. Відновлення титулу *rex Ruthenorum* того ж року, коли папа погодився на об'єднання діоцезій, може бути знаком щодо уявлення Коломана про своє майбутнє.

*Переклад зі словацької Мирослава Волощука
(Івано-Франківськ, Україна)*

Natasha Prokhazkova (Bratislava, Slovakia).

Titulature of the Halych King Koloman (fragment of the thesis)

*The author showed in the article the variability of titulature of the Hungarian Prince and Halych King Koloman during 1214–1241. The material used by the historian represents the ambiguous interpretation of the titles *rex Galitiae* and *rex Ruthenorum* which, depending on the political situation and status of Koloman, often changed and supplemented each other.*

Key words: *Koloman, Halych, titulature, Hungary, rex Ruthenorum, rex Galitiae.*

Prochazkova N. Koloman Haličsky: Arpadovsky panovník prvej polovice 13. storočia. dizertačná práca / Nataša Prochazkova. – Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta, 2015. – 169 s. : 8. politická imaginácia. 8.1 vývoj Kolomanovej intitulatúry.

¹⁶ CDRCDI. – V. 4 : (1236–1255). – S. 102–104, Č. 95.

Автори

Арсеніч Магда — магістр, докторант кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення — польсько-українські стосунки XIX–XX ст., ідентичності мешканців польсько-українського пограниччя.

Беднарчук Лешек — доктор габілітований, професор, член Польської академії мистецтв (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів — порівняльне мовознавство індоєвропейських народів.

Волощук Мирослав — директор Центру медієвістичних студій, доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — русько-угорські зв'язки доби Середньовіччя IX–XIV ст., «Русь» за межами Русі на прикладі просопографічних студій руських поселенців у країнах Європи.

Воробйова Олена — кандидат історичних наук (Харків, Україна). Вивчає мистецтво та архітектуру середньовічної Русі.

Гоцинський Артур — магістр, докторант Історичного відділу Ягеллонського університету (Краків, Польща). Досліджує еліти і систему влади Речі Посполитої першої половини XVII ст., суспільні процеси та фортифікації Нового часу на території Польщі.

Корнієнко В'ячеслав — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська» (Київ, Україна). Вивчає графіті, пам'ятки епіграфії та палеографії українських середньовічних храмів.

Мосорко Мар'яна — кандидат історичних наук (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — історія повсякдення, українсько-польські відносини періоду Другої світової війни, гендерні студії, історія Галичини XIX–XX ст.

Нагірний Віталій — доктор історії (кандидат історичних наук), ад'юнкт (доцент) кафедри історії Східної Європи Інституту історії Ягелонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів — історія Галицького князівства (XI—XII ст.), Галицької і Волинської земель у XIII ст., історія фортифікацій, замки над Дністром.

Поліщук Лариса — кандидат архітектури, доцент кафедри архітектурного проектування Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Цікавиться історичною об'ємно-розпланувальною структурою міста Галича XVI—XVIII ст., історією та теорією архітектури, проблемами збереження архітектурно-містобудівної спадщини історичних об'єктів регіону.

Прохазкова Наташа — доктор наук (PhD) (Братислава, Словаччина). Сфера наукових інтересів — життя та діяльність угорського принца, короля Галичини Коломана (1208—1241).

Стасюк Андрій — провідний фахівець Центру медієвістичних студій, асистент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів — діяльність ордену францисканців на Русі в XIII—XV ст., середньовічна історія Галича.

Томенчук Богдан — кандидат історичних наук, доцент, виконувач обов'язків завідувача кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає городища, фортифікації та сакральні пам'ятки Галича і Галицької землі.

Федунків Зеновій — керівник науково-редакційного відділу «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область» (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує пам'ятки сакральної архітектури та фортифікації Галича та Галицької землі XIV—XVIII ст.

Фонт Марта — Ph. Dr., професор кафедри середньовічної та нової історії Печського університету (Угорщина), член-кореспондент Університету міста Майнца (Німеччина). Вивчає русько-угорські стосунки IX—XIII ст., середньовічну історію Угорщини й інститути влади в країнах Центрально-Східної Європи доби Середньовіччя.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» та видавництво Лілея НВ (місто Івано-Франківськ) приймають матеріали до другого випуску часопису «Галич. Збірник наукових праць».

Наукові статті повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виділення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Матеріали необхідно надіслати до **30 серпня 2016 р.** за адресами: myrko79@rambler.ru (**Мирослав Волощук**), aveandriy1987@gmail.com (**Андрій Стасюк**) та lileyany@gmail.com (**Василь Іваночко**) або ж подати на диску разом з одним видруктованим примірником статті (міжрядковий інтервал — 1,5; поля: ліве — 30 мм, верхнє, нижнє та праве — 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 8–10 сторінок. Мова публікації — українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком появи, а їх список подавати в кінці тексту згідно з вимогами ДАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт — монографія російського вченого А. Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалася не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / А. Насонов. — СПб. : Алетей, 2002. — С. 28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК та ББК статті.

Матеріали публікації надсилати **за адресою:**

Центр медієвістичних студій

кафедра Всесвітньої історії

Інститут історії, політології і міжнародних відносин

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника»

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони:

+30506651069,

+30981204650,

+30966090922

З повагою

редакційний комітет

Літературне редагування

М. М. Волощук, Г. Ю. Пославська

ГАЛИЧ

Збірник наукових праць

Вип. 1. 2016

Переклади та філологічна редакція

Мирослав Волощук (Івано-Франківськ), Остап Кардаш (Івано-Франківськ),

Іванна Папа (Львів), Андрій Петраш (Івано-Франківськ),

Галина Пославська (Калуш — Івано-Франківськ), Юрій Угорчак (Івано-Франківськ)

Адреса редакційного комітету

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,

Центр медієвістичних студій, кафедра всесвітньої історії, Інститут історії,
політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Тел.: +30342-59-61-03

СТОРІНКИ ЗБІРНИКА ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХНІЙ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОГО КОМІТЕТУ